Algirdas Šidlauskas

ISTORIJA VILNIAUS UNIVERSITETE

XVI a. pabaigoje - XIX a. pradžioje

VILNIUS „MOKSLAS" 1989

MBBK 9
Ši-16

Recenzavo ist. m. dr. *Mečislovas Jučas*

Š $\frac{0502000000—216}{M854(08)—89}$ Neskelbta

ISBN 5—420—00687—1

ĮVADAS

Naujai besiformuojanti atmosfera reikalauja iš istorikų tiek naujų tyrinėjimų, tiek naujų išvadų. Istorijos mokslas turi padėti įsitvirtinti socialiniam optimizmui, pasitikėjimui ateitimi, parodyti mūsų tautų nuveiktus darbus, sudaryti galimybes plačiai naudotis kultūros laimėjimais. To pasiekti galėsime tik tada, kada kultūros istorijos komponentus vertinsime kaip glaudžiai tarp savęs susijusius, tarp jų mokslo istorijos visumą ir jos atskirų komponentų (šakų) raidą.

Visuomeninių ekonominių sąlygų įtaka mokslui reiškėsi ne tik viešpataujančių klasių veikla, bet ir istorijos žinių perteikimo sistema. Todėl istorikams keliamas uždavinys išaiškinti, kaip kito istorijos dėstymas Lietuvos mokyklose, ypač Vilniaus universitete, kaip transformavosi pats istorijos objektas.

Pateikiamame darbe minėtą problemą bandoma aiškinti remiantis Lietuvos istorija, t. y. parodyti, kaip istorija buva dėstoma Vilniaus aukštojoje mokykloje bei kolegijinio tipo mokyklose, kaip kito istorijos žinių objektas. Be to, aptariamos palyginti vėlyvos istorinių žinių sekuliarizacijos priežastys, aiškinama, kodėl pati švietimo sistema Lietuvoje sekuliarizuota vėliau negu kituose Europos kraštuose. Mokslinį ir praktinį darbo aktualumą lemia tai, kad visuomeninių-kultūrinių procesų savitumų aptarimas konkrečiomis istorinėmis sąlygomis, jų atsiradimo priežasčių aiškinimas padeda ne tik išsamiau istoriškai pažinti lietuvių kultūrą, bet ir geriau suvokti mūsų visuomenės raidos dėsnius.

Kai kurie Lietuvos mokyklų istorijos, tarp jų Vilniaus universiteto, ypač jo ankstyvojo gyvavimo laikotarpio, tarpsniai iki šiol plačiau netyrinėti. Vienas iš tokių klausimų — tai istorijos dėstymas nuo aukštosios mokyklos įsteigimo iki XIX a. pradžios universiteto reformų. Apie istorijos dėstymo problemas Lietuvos mokyklose daugiausia rašyta didaktiniu požiūriu, bandyta atskleisti, kokie praeities klausimai dėstyti, o paskelbti istoriniai darbai, daugiausia istorijos vadovėliai, buvo aptariami prabėgomis, analizuojant patį mokomąjį procesą įvairių tipų mokyklose.

Toksai, sakytume, dėmesio nekreipimas į istorikų mokslinę produkciją, kuri transformavo patį istorijos objekto supratimą, buvo dėsningas reiškinys. Norint suprasti praeities istorikų darbus, reikia atskleisti istorinės praeities interpretavimo ryšius su ekonomi-

nėmis, politinėmis ir kultūrinėmis krašto tendencijomis, galiausiai palyginti su istorinės minties plėtote, jos laimėjimais kituose Europos kraštuose.

Šio darbo uždavinys parodyti, kaip istorijos dalykai, nesudarydami vientiso kurso, buvo dėstomi Vilniaus universitete nuo XVI a. pabaigos, kaip jie pamažu tapo savarankiška universitetine disciplina, kaip universiteto profesoriai toliau ugdė istorijos mokslą savo darbais, nors ir neturinčiais tiesioginių mokomųjų tikslų. Atskleidžiama, kiek istorijos mokslo raidai Lietuvoje buvo reikšminga Vilniaus aukštosios mokyklos sekuliarizacija XVIII a. pabaigoje, apėmusi visas universiteto gyvenimo puses, taip pat ir istorijos dėstymą (pasaulietinė istorija atsiskyrė nuo bažnytinės, universitete imta rengti pirmuosius mokytojus pasauliečius, kurie, be kitų dalykų, turėjo dėstyti istoriją). Aiškinant istorijos dėstymo poslinkius Vilniaus universitete, kai jis buvo administruojamas jėzuitų ir po XVIIII a. pabaigos reformų, siekiama nustatyti, kaip šios reformos, realizuotos veikiant Šviečiamojo amžiaus filosofijai, atsiliepė visam istorinio švietimo supratimui. Edukacinės komisijos reformos, galima sakyti, pradėjo ne tik naują Lietuvos mokyklų, bet ir mokslo raidos tarpsnį, nes imta kitaip žiūrėti į mokslą, bandyta organizuoti Lietuvoje ir naują mokslo įstaigą — mokslų akademiją [1]. Tokios pastangos akcentuoti, išskirti mokslo instituciją iš bendros švietimo sistemos rodytų, kad krašte keitėsi pati mokslo samprata, kuri negalėjo neatsiliepti ir praeities aiškinimui. Todėl reikia aptarti Edukacinės komisijos reformų reikšmę ne tik istorijos dėstymo organizacijai, bet ir naujoms istorinės minties tendencijoms.

Istorinės minties raidai Lietuvoje tiek senojoje Lietuvos, tiek tarybinėje istoriografijoje nėra skirta specialaus darbo. Pirmieji apie Albertą Vijūką-Kojelavičių ir jo „Lietuvos istoriją" rašė svetimtaučiai istorikai. Jau 1785 m. žinomas vokiečių istorikas Augustas Liūdvikas Šlėceris, rašęs apie Lietuvos praeitį, savo knygos įžangoje aiškino: „Rašytojas, kuriuo aš pasinaudojau, yra šis jėzuitas (Albertas Vijūkas-Kojelavičius — *A. Š.*), o rašytojas, kuriuo rėmėsi Kojelavičius, yra Strijkovskis [...]. Šitą Lietuvos istoriją perrašęs iš Kojelavičiaus, čia šį rašytojo darbą pateikiu be trumpinimų [...]. Šie Kojelavičiaus tyrinėjimai priklauso prie pačių geriausių praėjusio šimtmečio istorikų darbų, kurie stebina ne tik stiliaus įtikinamumo jėga, bet duoda ir istorinės kritikos supratimą" [2].

XIX a. viduryje Lenkijoje Motiejaus Strijkovskio „Kronikos" naują leidimą parengė Mykolas Malinovskis. Įžangoje keldamas šio darbo reikšmę jis nurodė, kad A. Kojelavičius „Lietuvos istorijoje" tik „kai kur pataisė įvykių aprašymus, praleido per drąsius spėjimus, tačiau jo darbe niekur negalime pastebėti naujų šaltinių panaudojimo vaisių, ar tų, kuriais Strijkovskis rėmėsi, kitokio jų aiškini-

[1] *Piročkinas A., Šidlauskas A.* Mokslas senajame Vilniaus universitete. V., 1984. P. 87.

[2] *Schlözer A. L.* Geschichte von Littauen, Kurland und Liefland. Halle, 1785. S. 22.

mo"[3]. Apie Lietuvos jėzuitų istorikus rašė Pranas Petras Bučys[4] ir Jonas Matusas[5]. Šiems istorikams svarbiausia buvo iškelti jėzuitų ordino, kartu ir A. Vijūko-Kojelavičiaus vaidmenį stiprinant katalikų bažnyčios pozicijas Lietuvoje. Kaip istoriko jie A. Kojelavičiau nevertino, o J. Matusas tiesiog sakė, kad A. Kojelavičius buvo tik M. Strijkovskio „Kronikos" įgudęs redaktorius ir vertėjas[6]. Apie Lietuvos jėzuitų istorinius darbus yra kiek rašę Stanislovas Zalenskis[7] ir Stanislovas Bednarskis[8], dėstydami jėzuitų ordino istoriją Lietuvoje ir jo švietimo sistemą. S. Zalenskis tenkinosi tik Lietuvos jėzuitų darbų trumpomis anotacijomis bei tų darbų autorių biografijomis. S. Bednarskis šiuos darbus kiek plačiau analizavo ir apibūdino, bet jis nebuvo visai objektyvus, jėzuitų darbus vertino kur kas labiau, negu jie to buvo nusipelnę. Antai rašydamas apie jėzuito Karolio Virvičiaus studijas, S. Bednarskis teigė, jog K. Virvičius kaip istorikas aplenkęs netgi Volterą[9]. Lenkų istorikai Mykolas Balinskis[10], Juzefas Belinskis[11], Liudvikas Janovskis[12] daugiau ar mažiau minėjo ir universiteto istorikų veiklą, surinko nemaža faktinės medžiagos. Tačiau, traktuodami tautą kaip vieningą visumą, nematydami klasinių prieštaravimų, varžomi siauro klasinio požiūrio, jie nesugebėjo analizuoti jėzuitų istorikų darbų, o tokių istorikų kaip Domininkas Šibinskis, Mykolas Volskis visai nepaminėjo. Apskritai jie teigiamai vertino ordino polonizacinę veiklą Lietuvoje ir Baltarusijoje. Iš žymių lenkų istorikų tik Vladislovas Smolenskis trumpai konstatavo jėzuitų veiklos ir jų istorikų darbų skurdumą[13].

1773 m., panaikinus jėzuitų ordiną, buvo įkurta Edukacinė komisija, kuri perėmė mokymo organizavimą, kontrolę ir jėzuitų turtus. Iš turto pajamų sudarytas fondas mokykloms išlaikyti. Tad Edukacinė komisija buvo tarsi švietimo ministerija, tvarkiusi visas mokymo įstaigas. Kaip minėta, šios reformos spartino Lietuvos istorijos mokslo raidą. Deja, iki šiol Tarybų Lietuvos istorikai beveik visai nenagrinėjo, kaip Edukacinė komisija pertvarkė istorijos dėstymą mokyklose, kaip buvo rengiami istorijos mokytojai pa-

[3] Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego, poprzedzona wiadomością o życiu i pismach Stryjkowskiego przez Mikołaja Malinowskiego. W-wa, 1846. T. 1. S. 22.

[4] *Bučys P.* Albertas Kojelavičius // Tiesos kelias. 1928. Nr. 1. P. 18—28.

[5] *Matusas-Sedauskas J.* Ar A. V. Kojelavičius buvo garsus Lietuvos istorikas? // Tiesos kelias. 1929. Nr. 4. P. 252—255; *Matusas-Sedauskas J.* Albertas Vijukas-Kojelavičius kaip Lietuvos istorikas // Praeitis. 1930. T. 1. P. 318—329.

[6] *Matusas-Sedauskas J.* Albertas Vijukas Kojelavičius... P. 326—327.

[7] *Załęski S.* Jezuici w Polsce. Lwów, 1903. T. 3. Cz. 2. S. 1121—1158.

[8] *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Kraków, 1933. S. 254—280.

[9] Ten pat. P. 274.

[10] *Baliński M.* Dawna Akademia Wileńska. Próba jei historyi od założenia w roku 1579 do ostatecznego jei przekształcenia w roku 1803. Petersburg, 1862.

[11] *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński (1579—1831). Kraków, 1899—1900. T. 1—3.

[12] *Janowski L.* Historiografia Uniwersytetu Wileńskiego. Wilno, 1921. Cz. 1.

[13] *Smoleński W.* Pisma historyczne. Kraków, 1901. T. 2. S. 427—428.

sauliečiai ir kokius istorijos vadovėlius parašė Vilniaus universiteto auklėtiniai.

Pirmasis istorijos dėstymą Edukacinės komisijos mokyklose aptarė lenkų švietimo istorikas Tadeušas Mandyburas [14]. Jis savo pranešime Aukštųjų mokyklų dėstytojų draugijoje mėgino apžvelgti, kaip Edukacinė komisija pertvarkė istorijos dėstymą. Tačiau darbo apimtis ir palyginti menkas mokslinis aparatas neleido autoriui šio dalyko išanalizuoti išsamiau. Jis bandė lyginti istorijos mokymą Lenkijos ir Lietuvos valstybės mokyklose su šios disciplinos dėstymu Vokietijoje. Beje, jo teiginiai apie istoriją, kaip dėstomąjį dalyką Vokietijos mokyklose, ne visai tikslūs. Iš jo darbo atrodo, kad jau XVIII a. pradžioje istorija dėstyta daugumoje Vokietijos mokyklų, o iš tikrųjų — tik atskirose mokyklose [15].

T. Mandyburas apibūdino Juozo Kajetono Skžetuskio istorijos vadovėlį [16]. Šis vadovėlis, jo nuomone, buvęs pedagoginių Stanislovo Konarskio reformų vaisius, bet jame dar „stipriai ir dažnai jaučiamas teologinių pažiūrų į istorijos eigą akcentavimas" ir „dažnai apeinamas dalykiškesnis valstybių vystymosi ir žlugimo priežasčių aiškinimas" [17]. Iš tikrųjų čia J. K. Skžetuskis nemaža vietos skyrė biblinėms legendoms apie pasaulio sukūrimą, tvaną, tačiau kituose jo darbuose ryškėja siekimas atsikratyti Šventraščio įtakos. Pasak Marijono Henriko Sereiskio, „vėlyvesniuose J. K. Skžetuskio vadovėliuose pastebime daugiau įdomios medžiagos, rodančios, kad formuojasi nauja visuotinės istorijos koncepcija, kuri atitiko Šviečiamojo amžiaus dvasią" [18]. Apskritai T. Mandyburas, vertindamas pirmąjį J. K. Skžetuskio istorijos vadovėlį, bandė parodyti visuotinės istorijos žinių plitimą Respublikoje.

J. K. Skžetuskio ir jo brolio Vincento darbus aptarė ir Antonas Karboviakas [19]. Jis, tiesa, išsamiau jų neanalizavo, o nurodė tik jų išleidimo ir vartojimo Respublikoje sunkumus. Neabejotinas A. Karboviako nuopelnas yra tai, kad jis stengėsi nustatyti, kokie istorijos vadovėliai buvo vartojami XVIII a. pabaigoje tiek Lenkijos, tiek Lietuvos mokyklose. Jis išvardijo jų net šešiolika, iš kurių dėstyta visuotinė istorija, ir šešis, skirtus vien Respublikos istorijai [20]. Iš mokyklų pranešimų matyti, jog Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje ir didžiausiose kolegijų tipų mokyklose, kaip Kražių, Kauno, plačiai vartotos Lucijaus Anėjaus Floro [21], Prančiškaus Paprockio [22]

[14] *Mandybur T.* O nauce historii w szkołach Komisji Edukacyjnej w Polsce // Muzeum. Kraków, 1894. S. 766—784.

[15] *Pohoska H.* Dydaktyka historii. W-wa, 1932. S. 21.

[16] *Skrzetuski J. K.* Historya dla szlachetney młodzi. W-wa, 1775.

[17] *Mandybur T.* O nauce historii... S. 769.

[18] *Serejski M. H.* Koncepcja historii powszechnej Joachima Lelewela. W-wa, 1958. S. 128.

[19] *Karbowiak A.* O książkach elementarnych na szkoły wojewódzkie z czasów Komisji Edukacji Narodowej. Lwów, 1893.

[20] Ten pat. P. 7—8.

[21] *Florus L.* O początkach i dziejach narodu rzymskiego. Powieści ksiąg IV / Przekład K. G. Falissowskiego. Wilno, 1770.

[22] *Paprocki F.* Domowe wiadomości o Wielkiem Xsięstwie Litewskim z przyłączeniem Historyi tegoż narodu. Wilno, 1763.

knygos. Kaip matysime, ir A. Karboviakas nepateikė pilno XVIII a. pabaigos mokyklinių istorijos vadovėlių sąrašo.

Vilniaus universitete atskira istorijos katedra pradėjo veikti nuo 1783 m., kai Edukacinė komisija parengė naują dėstomųjų dalykų programą. Įžanginę istorijos paskaitą 1783 m. pabaigoje skaitė Tomas Husaževskis [23].

Atskiro darbo apie pirmąjį Vilniaus universiteto istorijos katedros vedėją neturime. Jį minėjo lenkų istorikai, rašę apie Joachimą Lelevelį. Tadeušas Korzonas teigė, kad T. Husaževskis „buvo mažai susipažinęs su savo dalyko literatūra ir nesigilino į jos paslaptis" [24]. Artūras Slivinskis monografijoje apie J. Lelevelį tvirtino, kad T. Husaževskis „savo kursą skaitęs silpnai ir per 25 metus jame nepasirodę jokių pakeitimų" [25]. Kiek plačiau T. Husaževskį apibūdino Kazimieras Chodynickis [26], nurodęs, kad jam turėję įtakos Volteras ir Bono de Mabli de Kondiljakas. Tačiau šių darbų autoriai nepasinaudojo net T. Husaževskio istorijos kurso programomis, kurių dalį jau paskelbė J. Belinskis [27].

Apie Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje rengiamus mokytojus pasauliečius, kurie dėstė ir istoriją, užsiminė Halina Vitkovska [28]. Tačiau autorė klydo, teigdama, kad juos Vilniuje imta rengti nuo 1780 m. Duomenų apie mokytojų rengimą tais metais neturime, o išlikę duomenys rodo, kad mokytojus pasauliečius Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje pradėta rengti trejais metais vėliau.

J. Belinskis, A. Slivinskis, H. Vitkovska ir kt. surinko faktinės medžiagos apie istorinę problematiką Lietuvos mokyklose iki XIX a. universiteto reformų. Tačiau jie nepastebėjo Edukacinės komisijos providencionalistinių tendencijų jos išleistuose istorijos vadovėliuose ir jos tvarkomoje Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje, kur susiformavo atskira istorijos katedra.

Lenkijos istorikai aukštino Edukacinę komisiją už tai, kad lenkų kalbą ji pavertė dėstomąja kalba mokyklose. Lenkų kalbos vartojimas Lietuvos ir Baltarusijos mokyklose, Lenkijos praeities apoteozė istorijos dėstyme, be abejo, padėjo šiuos kraštus polonizuoti. Dėl to kai kurie Lietuvos istorikai [29] į Edukacinę komisiją žiūrėjo su nepasitikėjimu, net neigiamai. Dalis Lenkijos ir Lietuvos istorikų, laikydamiesi nacionalistinių tendencijų, ir negalėjo pastebėti tų pažangių reiškinių, kuriuos kelia dabartiniai istorikai. Reikėtų čia paminėti ir žinomo istoriko Zenono Ivinskio „Lietuvos istoriją iki Vy-

[23] Prospectus lectionum in Alma Academia et Universitate Vilnensi Schola principis M. D. Lituaniae. 1783. P. 2.

[24] *Korzon T.* Pogląd na działalność naukową J. Lelewela. Lwów, 1897. S. 6.

[25] *Śliwiński A.* Joachim Lelewel (1786—1861). W-wa, 1932. S. 29.

[26] *Chodynicki K.* Lata uniwersyteckie Lelewela (1804—1808) // Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego. Wilno, 1929. T. 1. S. 95.

[27] *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński... T. 2. S. 14—26.

[28] *Witkowska H.* Komisja Edukacji Narodowej. W-wa, 1905.

[29] *Gvildys J.* Edukacinės komisijos švietimo darbai Lietuvoje // Židinys. Kaunas, 1931. T. 5/6. P. 478—494; *Biržiška Vac.* Edukacinė komisija // Lietuviškoji enciklopedija. Kaunas, 1939. T. 7. P. 430—433.

tauto Didžiojo mirties"[30], kurios įvadiniame straipsnyje aptarta daugumos istorikų, rašiusių apie Lietuvos praeitį, darbų problematika. Z. Ivinskis ne tiek nagrinėjo svarbiausių Lietuvos istorikų veikalų turinį, kiek atpasakojo jų pagrindines idėjas. Tai vienintelis Lietuvos istorikų darbas, kuriame nors ir enciklopediškai, bet pamėginta apžvelgti penkių (XVI—XX) amžių istorikų darbų svarbiausias mintis Lietuvos istorijos klausimais. Autorius, kaip ir kiti XX a. pradžios istorikai, neįstengė įžvelgti senųjų istorikų darbų idealistinio ribotumo, atmetė ne tik marksistinį Lietuvos praeities vertinimą, bet ir mūsų istorikų pateiktą periodizaciją[31].

Lenkijos Liaudies Respublikos istorikai, kurie nagrinėjo Lenkijos istorikų darbus, parašytus iki XIX a. vidurio, taip pat rašė apie vilniečių istorikų, — ir dirbusių universitete, ir nedirbusių, — veiklą.

Antai M. H. Sereiskis pirmasis plačiau aptarė J. K. ir V. Skžetuskių istorijos vadovėlius[32]. Jis pripažino, kad šie vadovėliai, būdami „gerai apgalvoto svetimo triūso ir iš dalies savo apmąstymų vaisius", net kelis dešimtmečius neturėjo konkurentų Lenkijos ir Lietuvos mokyklose[33]. M. H. Sereiskis pažymėjo, kad J. K. Skžetuskis labai nusipelnė, iškeldamas pasaulietinius elementus visuotinėje istorijoje, nurodydamas istorinės kritikos, paremtos sveiku protu ir logišku mąstymu, reikšmę. M. H. Sereiskis taip pat aptarė J. K. Skžetuskio polemiką su Ž. Ž. Ruso ir antikiniais autoriais, teigusiais, kad valstybių žlugimą lemia tautų nukaršimas. J. K. Skžetuskio nuomone, senovės monarchijos žlugusios todėl, kad jų įstaigos, visuomeniniai santykiai, politika ir moralinė būklė prieštaravo teisingumui, nuosaikumui ir sveikam protui. Plėtodamas šį teiginį, J. K. Skžetuskis nurodė, kad valstybių žlugimą pagreitinę „daugybė vergų, valdžios pompa ir išdidumas"[34]. Tačiau J. K. Skžetuskio žodžiuose, kad „gamta (natūra) nepripažįsta nei ponų, nei baudžiauninkų, nei kunigaikščių, nei vergų, nei turtuolių, nei vargšų, nors valstybė luomų subordinaciją subordinuoja", M. H. Sereiskis įžiūrėjo autoriaus ribotumą, esą jis buvęs priešiškas išnaudotojų ekspropriacijai, smerkęs nepaklusnumą valdžiai. Iš čia kyląs ir J. K. Skžetuskio reikalavimas nuoseklumo, paklusnumo ir didelis pilietinių dorybių vertinimas. Pridursime, kad kitoje vietoje J. K. Skžetuskis taip suformulavo savo pažiūras: „Ne visi sugebėjimai reikalingi visiems žmonėms. Giminė, amžius, lytis, luomas, pareigos reikalauja tam tikrų žinių, be kurių žmonės negali išsiversti, o moralės mokslai visada ir visiems žmonėms reikalingi, nes kiekvienas žmogus turi teisę į kokią nors laimę"[35]. Vincentą Skžetuskį M. H. Sereiskis laiko tik brolio J. K. Skžetuskio sekėju.

[30] *Ivinskis Z.* Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties // Rinktiniai raštai. Roma, 1978. T. 1.
[31] Ten pat. P. 33—34.
[32] *Serejski M. H.* Koncepcja historii powszechnej ... S. 113—150.
[33] Ten pat. P. 130.
[34] *Skrzetuski J. K.* Prawidła początkowe nauki obyczajów do pojęcia uczącej się młodzi przystosowane. W-wa, 1974. S. 11.
[35] Ten pat. P. 8.

Apskritai M. H. Sereiskio studija padeda geriau suprasti XVIII a. istorijos vadovėlius ir bendrąsias XVIII a. pabaigos ir XIX a. pradžios istorines koncepcijas Lietuvos ir Lenkijos aukštosiose mokyklose. M. H. Sereiskis daug dėmesio skyrė J. K. Skžetuskio istorijos vadovėliams todėl, kad jie buvo vienas iš šaltinių, atskleidžiančių J. Lelevelio ir kitų Vilniaus universiteto istorijos profesorių pažiūras į visuotinę istoriją, o mums ši studija padeda įvertinti pirmojo istorijos katedros vedėjo įnašą į istorinės minties plėtotę universitete.

Istorijos katedros organizavimą, pirmąją T. Husaževskio paskaitą universitete aptarė Irena Šybiak [36]. Ji taip pat atkreipė dėmesį į tai, kad T. Husaževskiui išdėstyti visuotinės istorijos kursui nuo seniausių laikų iki XVII a. pabaigos prireikė dešimt metų. I. Šybiak nuomone, T. Husaževskis istorijos kursą skaitė smulkmeniškai, be to, į savo paskaitas įtraukė ir kai kuriuos Lietuvos istorijos klausimus [37].

Lukas Kurdybacha, aptardamas Lenkijos ir Lietuvos istorijos kurso įvedimą kilmingųjų kolegijoje (Collegium Nobilium), nurodė, kad Stanislovas Konarskis „norėjo atsisakyti dažnai kritikuojamo humanistinės mokyklos kosmopolitizmo, kuris Respublikoje buvo itin būdingas jėzuitams, tam, kad mokyklų programose būtų daugiau dalykų, suteikiančių mokymui nacionalinį pobūdį. Išorinė tų siekimų išraiška buvo jau minėtas Respublikos istorijos dėstymas" [38]. Paskutiniame savo darbe L. Kurdybacha rašė, kad Šviečiamojo amžiaus idėjos itin kėlė patriotinio auklėjimo problemas. „Patriotizmo idėjomis buvo pagrįsti visi dėstomieji dalykai, visi vadovėliai ir itin istorijos" [39]. L. Kurdybacha tvirtino, kad „ją (istoriją — *A. Š.*) kilmingųjų kolegijos ir pijorų mokyklų programos numatė keleriais metais anksčiau, nei tokius reikalavimus suformulavo drąsiausios Europos pedagoginės teorijos" [40].

Tikrai, susipažinę su istorijos veikalų, kuriuos S. Konarskis siūlė istorijos mokytojams, sąrašu, matome, kad jis galvojo apie platų Respublikos istorijos dėstymą kilmingųjų kolegijoje ir kitose mokyklose. „Yra daug tos rūšies veikalų, kuriuos galima pasiūlyti, o ir apskritai nekenktų, kad apie juos šį tą žinotų. Todėl tegu jie pasižymi šiuos autorius: Kromerį, Bielskį, Neugebaurį, Heidenšteiną, Ožechovskį, Kochovskį, Zaleskio laiškus, anekdotus apie Joną III, Strijkovskį, Kojelavičių, Kobeckį ir kt." [41]

L. Kurdybachos darbuose S. Konarskis parodytas kaip vienas iš žymiausių Lenkijos ir Lietuvos valstybės reformatorių. Autoriaus

[36] *Szybiak I.* Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim. Wrocław; Warszawa, 1979.
[37] Ten pat. P. 164.
[38] *Kurdybacha L.* Działalność pedagogiczna Stanisława Konarskiego. Wrocław, 1957. S. 84.
[39] *Kurdybacha L., Dobrowolska M.* Komisja Edukacji Narodowej. W-wa, 1975. S. 39.
[40] *Kurdybacha L.* Działalność pedagogiczna... S. 84.
[41] *Konarski S.* Ustawy szkolne. Kraków, 1925. S. 316—317.

nuomone, S. Konarskis siekė švietimo reformomis paspartinti ekonominę krašto raidą. Bet, norint vykdyti reformas, reikia gerai pažinti krašto praeitį [42]. Kaip tik todėl jis reikalavo aukštesnio tipo mokyklose dėstyti krašto istoriją. Viename iš savo darbų L. Kurdybacha apie S. Konarskio pastangas išplėsti istorijos dėstymą mokyklose rašė: „Konarskio veiklai apibūdinti nepaprastai svarbu tai, jog jis tikėjo pragmatiškai dėstomos istorijos nauda visiems. Taigi jis ėjo kur kas toliau už kitus žymius Europos pedagogus. Tiek Lokas, tiek Fleuri priskyrė istoriją prie dalykų, kurie yra naudingi tik kai kuriems išrinktiems žmonėms. Šiuo požiūriu Konarskį galima lyginti su La Šalote, aiškinusiu, kad istorijos žinios yra reikalingos visiems valstybės piliečiams" [43].

Julija Lechicka atkreipė dėmesį, kad S. Konarskis asmeniškai pažinojo Stanislovą Leščinskį. Jos nuomone, šie kontaktai turėję nemažą poveikį S. Konarskiui, nes jis dažnai cituodavo S. Leščinskio kalbas [44]. S. Konarskis ypač daug dėmesio skyręs istorijos dėstymui ir manęs, kad ši disciplina esanti svarbesnė už gamtos mokslus. Jo nuomone, istorijos mokyti reikia pradėti nuo savo krašto istorijos, o po to dėstyti kaimyninių kraštų istoriją. „Kai (jaunuoliai.— *A. Š.*) tiksliai ir aiškiai supras savo tautos praeitį, tik tada reikia juos supažindinti su kaimyninių tautų, su kuriomis buvo palaikomi artimesni santykiai, interesais, charakteriu ir tvarka" [45]. J. Lechicka pirmoji pastebėjo, jog S. Konarskiui pradėjus pertvarkyti istorijos dėstymą Lenkijos ir Lietuvos aukštesnio tipo pijorų mokyklose, broliai J. K. ir V. Skžetuskiai ir parašė savo istorijos vadovėlius.

J. Lechicka straipsnyje aptaria tik XVIII a. pabaigos lenkų istorikų darbus ir sumanymus, bet istorijos vadovėlių parašė taip pat ir lietuvių kilmės autoriai, o istorijos programas Edukacinės komisijos veiklos metais rengė ir Vilniuje gyvenantys mokyklų reformatoriai.

Istorikams, kurie tyrinėja istorijos mokslo raidą ir jos dėstymą, didžiulę reikšmę turi studijos, skirtos žymiųjų istorikų ir pedagogų pažiūroms.

Šiuo atžvilgiu įdomūs Kamilės Mrozovskos darbai apie Edukacinės komisijos veikėją Gregorą Piramovičių [46]. G. Piramovičius kėlė įvairius mokymo klausimus, kurie glaudžiai siejosi su istorijos dėstymo problemomis. Iš K. Mrozovskos nagrinėtų problemų mums svarbūs tie teiginiai, kurie atskleidžia G. Piramovičiaus pažiūras į

[42] *Kurdybacha L., Dobrowolska M.* Komisja Edukacji... S. 35.

[43] *Kurdybacha L.* Dzieje Oświaty kościelnej do końca XVIII wieku. W-wa, 1949. S. 48.

[44] *Lechicka J.* Rola dziejowa Stanisława Leszczyńskiego oraz wybór jego pism // Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu. 1959. T. 2. S. 81.

[45] Ten pat. P. 89.

[46] *Piramovicz G.* Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów / Oprac. i wstęp opatrzyła K. Mrozowska. Wrocław; Kraków, 1959; *Mrozowska K.* Grzegorz Piramowicz jako sekretarz Towarzystwa do ksiąg elementarnych // Studia i materiały do dziejów Nauki Polskiej. 1956. T. 6.

istorijos dėstymą. Juk jis, lankydamasis Vilniaus ir kitose Lietuvos mokyklose, domėjosi istorijos dėstymo būkle. K. Mrozovska pabrėžė, kad „G. Piramovičius nesigilino į pateikiamas istorijos žinias moksliniu požiūriu, o nagrinėjo jas tik metodiniu aspektu: jų aiškumą, prieinamumą" [47]. „Jis taip pat pabrėžė, jog būtina sieti teorines žinias su jų taikymu gyvenime, ir siūlė, dėstant istoriją, atsižvelgti į vietines sąlygas" [48].

Pažymėtina, kad G. Piramovičius suprato, jog reikia paruošti darbą, kurį dabar pavadintume istorijos dėstymo metodika. Halina Pohoska yra citavusi G. Piramovičiaus kalbą, kur jis sakė: „Dalykas būtų didžiai naudingas, ir, atrodo, tai labai reikalinga, kad Edukacinė komisija pasiūlytų asmeniui, kurio stropumas, patirtis ir, sakyčiau, praktiškumas būtų žinomas, parašyti knygą apie bendrą istorijos dėstymą. Parašyti tą darbą jis turėtų pagal Komisijos taisykles" [49].

K. Mrozovskos darbai apie G. Piramovičių leidžia geriau suprasti, koks jo indėlis į istorijos dėstymo tobulinimą Edukacinės komisijos mokyklose. Tiesa, ji nenagrinėjo jo knygelės „Dykcjonarz starożytności" („Senovės žodynas"). Tai nebuvo istorijos vadovėlis tikrąja to žodžio prasme, o greičiau pagalbinė knyga mokiniams ir studentams, skaitantiems senųjų autorių veikalų ištraukas. Šią knygelę vartojo daugelis Lietuvos ir Lenkijos mokyklų [50].

Edukacinės komisijos mokyklose istoriją dėstė ir pirmieji mokytojai pasauliečiai, kurie studijavo Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje. Apie pasauliečių mokytojų rengimą Lenkijoje Edukacinės komisijos egzistavimo laikotarpiu ir apie studentus iš Lietuvos, kurie studijavo Krokuvos universitete, nemaža žinių pateikia K. Mrozovska [51]. Edukacinės komisijos planas parengti kuo daugiau pasauliečių mokytojų Lietuvos mokykloms, kaip parodė K. Mrozovska, neturėjo didesnės praktinės reikšmės: gabesni žmonės likdavo Lenkijos mokyklose, o į Lietuvą grįždavo vos vienas kitas [52].

Lenkijos Liaudies Respublikoje, rašydamas apie vienuolių misionierių bendravimą su Edukacine komisija, Vilniaus universiteto istorijos profesorių Tomą Husaževskį minėjo Artūras Šletcas [53]. Kiek plačiau apie T. Husaževskį kaip istoriką rašė M. H. Sereiskis, pirmasis nurodęs, kad apie T. Husaževskio pažiūras galima iš dalies spręsti ir iš jo studentų išleistos knygos [54].

Tačiau nė vienas iš šių autorių neanalizavo T. Husaževskio kiekvienais metais skelbiamų jo dėstomo istorijos kurso programų,

[47] *Mrozowska K.* Grzegorz Piramowicz ... S. 69.
[48] Ten pat. P. 73.
[49] *Piramowicz G.* Powinności nauczyciela... S. 54.
[50] *Słowikowski T.* Poglądy na nauczanie historii w Polsce w wieku XVIII. Kraków, 1960. S. 22—23.
[51] *Mrozowska K.* Walka o nauczycieli świeckich w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony. Wrocław; Kraków, 1956.
[52] Ten pat. P. 67.
[53] *Schletz A.* Współpraca misjonarzy z Komisją Edukacji Narodowej. Kraków, 1946. S. 74—81.
[54] *Serejski M. H.* Koncepcja historii powszechnej... S. 127—128.

nemėgino gretinti su kitais istorikais, taip pat plačiau nenagrinėjo minėto jo mokinių darbo, kuriame, be abejo, gerokai atsispindėjo ir paties T. Husaževskio pažiūros [55].

Šiame darbe T. Husaževskio pažiūroms nušviesti, be jau paskelbtų, buvo panaudoti ir jo amžininkų atsiminimai [56], į kuriuos dėl galimo biografų subjektyvumo reikia žiūrėti kritiškai.

Apie Vilniaus universiteto istorikus darbų paskelbė ir Lietuvos istorikai bei filologai. Vladas Žulys aiškino Alberto Vijūko-Kojelavičiaus „Lietuvos istorijos" periodizacijos klausimus ir kaip autorius supranta varomąsias jėgas [57].

Jadvyga Tijūnelytė straipsnyje „Albertas Vijūkas-Kojelavičius — XVII a. kronikininkas" [58] lygina lietuvių kovų su kryžiuočiais aprašymą A. Kojelavičiaus veikale ir Motiejaus Strijkovskio „Kronikoje". Autorė teigė, kad „M. Strijkovskis, nors ir lenkas, bet daug objektyvesnis ir patriotiškesnis negu lietuvis A. Kojelavičius" [59].

Juozas Jurginis straipsnyje „Pirmoji Lietuvos istorija" [60] teigė, jog A. Kojelavičiaus darbas — jau ne kronikinio tipo veikalas, kad autorius išreiškia savo patriotizmą valstybės interesus keldamas aukščiau už religinius ir valdovų privačius reikalus [61]. J. Jurginis taip pat aptarė „Lietuvos istorijos" išleidimo aplinkybes ir kuo skyrėsi A. Kojelavičiaus istorinės pažiūros nuo M. Strijkovskio praeities suvokimo. Jis aiškino, kad A. Kojelavičiaus tautos suvokimas buvo žingsnis atgal, palyginti su jo pirmtakų Aleksandro Gvagninio ir M. Strijkovskio tautos suvokimu [62]. A. Kojelavičius lietuvių ir prūsų kovas su kryžiuočiais vaizdavo kaip priešinimąsi pavergimui, kartu kovos tik dangstytos krikščionybės platinimu. J. Jurginis iškėlė M. Strijkovskio darbe išlikusius dar viduramžių kronikoms būdingus bruožus, o A. Kojelavičiaus veikale įvykiai jau grupuojami į epizodus, siejant juos su valdovo asmeniu, knygos kompozicija pagrįsta darnumo principu.

Mečislovas Jučas straipsnyje „A. Kojelavičiaus istoriografiniai interesai" [63] nurodė, kad A. Kojelavičius savo „Lietuvos istorijoje"

[55] Wstęp do Historii powszechnej mianowicie kościelnej przez kleryków Seminarium Generalnego diecezji wileńskiej. Wilno, 1795.

[56] *Pohl A.* Życie J. X. Hussarzewskiego, kapłana Zgromadzenia XX Misjonarzów. Wilno, 1808; *Golański F.* Pamiątka Tomasza Hussarzewskiego, Profesora historii powszechnej i krytyki, Franciszka Smuglewicza, Profesora rysunków. Wilno, 1808.

[57] *Žulys V.* Istorikas A. Kojelavičius // Vilniaus universiteto istorija. V., 1976. P. 135—136; Vijūkas-Kojelavičius ir jo „Lietuvos istorija": Minint 350-ąsias gimimo metines // Pergalė. 1959. Nr. 11. P. 149—162.

[58] *Тиюнелите Я.* Альберт Виюк Коялович — хронист XVII в. // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. V., 1968. T. 9. P. 113—122.

[59] Ten pat. P. 121.

[60] *Jurginis J.* Pirmoji Lietuvos istorija // Istorija ir kultūra. V., 1984. P. 115—132.

[61] Ten pat. P. 131.

[62] Ten pat. P. 123—125.

[63] *Jučas M.* A. Kojelavičiaus istoriografiniai interesai // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A. 1985. T. 2 (91). P. 77—88.

panaudojo ne tik M. Strijkovskio, bet ir Petro Dusburgo bei Jano Dlugošo kronikas, unijos aktus ir nežinomus šaltinius apie Lietuvos pasiuntinybes į Maskvą, kad A. Kojelavičius kaip jėzuitas buvo katalikų bažnyčios ir bajoriškosios demokratijos šalininkas, teologiniuose ginčuose pasisakydavęs ir prieš protestantus, ir prieš stačiatikius. Galiausiai jo „Lietuvos istorijoje" jau nerandame to Renesanso epochos žmogaus suvokimo, kuris būdingas M. Strijkovskio kronikai.

Mūsų darbui apie istorijos mokslo formavimąsi Lietuvoje medžiagos duoda ir Meilės Lukšienės studija „Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje". Autorė daugiausia dėmesio skyrė pradinei ir vidurinei mokyklai, to laiko didaktikai, mokytojų ir mokinių socialinei ir pedagoginei charakteristikai. Studijoje yra ir specialus skyrelis apie istorijos mokymą vidurinėse mokyklose. Čia pateiktos bendriausios žinios apie Tomo Husaževskio, Joachimo Lelevelio, Igno Onacevičiaus bei Igno Danilavičiaus istorines pažiūras, Teodoro Vagos bei brolių Skžetuskių vadovėlius. M. Lukšienė teigė, jog kai kurių mokyklų mokytojai, neturėdami istorijos vadovėlių, istoriją dėstė remdamiesi M. Strijkovskio, A. Gvagninio ir A. Kojelavičiaus veikalais [64]. Aiškinti Lietuvos istorijos epizodus vidurinėse mokyklose, autorės nuomone, XIX a. pradžioje skatino Vilniaus universiteto profesoriai, keldami susidomėjimą savo krašto praeitimi [65]. Taigi šioje studijoje daugiau aiškinamos bendrosios istorijos dėstymo tendencijos vidurinėse mokyklose, tačiau neaptariami nei mokykliniai vadovėliai, nei universitete skaityti istorijos kursai.

Kai kurias istorijos dėstymo tendencijas Lietuvos mokyklose M. Lukšienė kėlė ir knygoje apie demokratinio ugdymo sampratą Lietuvoje. Kalbėdama apie pijoro Motiejaus Dogelio veiklą, autorė nustatė ir istorijos kurso vietą pijorų mokyklose [66]. Apie istorijos disciplinos reikalingumo supratimą vidurinėse mokyklose knygos autorė užsiminė aiškindama Edukacinės komisijos darbus [67].

Iš Lietuvos istorikų tyrinėjimų išsiskiria Igno Jonyno darbas [68], kuriame nedetalizuojant aptariama istorijos mokslo raida Lietuvoje, pradedant metraščiais ir baigiant iki XX a. Lietuvoje parašytais darbais. Autorius glaustai atskleidė istorijos supratimo kitimą Lietuvoje amžių bėgyje, nurodė svarbiausius Lietuvos istoriografijos etapus ir aptarė žymiausių Vilniaus universiteto profesorių A. Kojelavičiaus, J. Lelevelio, I. Onacevičiaus, I. Danilavičiaus ir J. Jaroševičiaus darbus [69]. I. Jonynas iškėlė šių istorikų įnašą į istorijos mokslą, tačiau nuosekliau jų darbų neanalizavo. Aptarda-

[64] *Lukšienė M.* Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje. K., 1970. P. 149.

[65] Ten pat. P. 150.

[66] *Lukšienė M.* Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje. V., 1985. P. 29—32.

[67] Ten pat. P. 61—63.

[68] *Jonynas I.* Lietuvos istoriografija // *Jonynas I.* Istorijos baruose. V., 1984. P. 99—189.

[69] *Jonynas I.* Istorijos baruose. P. 138—139.

mas XVIII a. istorikų darbus, I. Jonynas rado reikalingą paminėti tik XVIII a. viduryje M. Dogelį ir jo rinkinius. Taigi galima sakyti, kad to laikotarpio istorijos dalykų raida Lietuvoje liko neaptarta.

Apžvelgus mūsų temos istoriografiją, matyti, kad jau buržuaziniai lenkų istorikai paskelbė nemaža faktinės medžiagos. Tačiau būdingi senajam istorijos mokslui metodologiniai trūkumai, idėjinis ribotumas daugeliu atvejų kliudė jiems išryškinti visas istorijos mokslo formavimosi Lietuvoje aplinkybes, tikruosius pažangos bruožus. Priešingai, ne vieną sykį beatodairiškai keldami Lenkijos praeitį, lenkų kalbos įsigalėjimą viešajame Lietuvos gyvenime, jie palaikė ir kurstė šovinistines nuotaikas. Antra vertus, senieji lietuvių istorikai, žiūrėdami į lenkų istorikų darbus su nepasitikėjimu ir taip pat laikydamiesi nacionalistinių pozicijų, nesugebėjo pastebėti tų pažangių reiškinių, kurie nuosekliai įvertinami tik vadovaujantis nauja metodologija.

Lenkijos Liaudies Respublikos istorikai kritiškai pervertina senųjų istorikų teiginius ir, remdamiesi nauja medžiaga, kitaip žiūri į istorinės minties plėtotę ne tik Lietuvos mokyklose apskritai, bet atkreipė dėmesį ir į Vilniaus universitetą. Tačiau iki šiol daugiausia domėjosi vien profesoriumi T. Husaževskiu ir Edukacinės komisijos pastangomis pertvarkyti istorijos dėstymą kolegijinio tipo mokyklose.

Rūpimu klausimu yra paskelbta ir šiek tiek šaltinių. Tai M. H. Sereiskio sudarytas senųjų Lenkijos ir Lietuvos istorikų minčių apie istorijos mokslo uždavinius rinkinys [70]. Kai kuriuose leidiniuose paskelbtos istorijos dėstymo programos, istorijai dėstyti vartota literatūra, kiti nurodymai mokytojams [71].

Istorijos dėstymo raidai Lietuvos mokyklose, taip pat ir Vilniaus universitete, aptarti nemaža medžiagos teikia „Dokumentų rinkinys Rusijos švietimo istorijai" [72]. Čia yra žinių ir apie kai kurias XVIII a. pabaigos Lietuvos ir Baltarusijos mokyklas, paskelbtos dėstomųjų dalykų, tarp jų ir istorijos, programos, yra dokumentų apie mokytojus ir vadovėlius.

Nemaža medžiagos tiriamuoju klausimu iki šiol dar niekur nepaskelbta. Tai Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos rankraščių skyriuje saugomi įvairiu laiku Vilniaus universitete studijavusių studentų paskaitų užrašai, kurie bene geriausiai atskleidžia dėstomo istorijos kurso turinį, kai neturime pačių istorijos profesorių parengtų tekstų. Čia taip pat yra nemaža istorijos profesorių laiškų, kuriuose dėstomos ir jų pažiūros į istoriją.

Svarbūs Vilniaus universiteto Mokslinės bibliotekos rankraščių skyriuje Čartoriskių fonde esantys Vilniaus universiteto ir kitų Lie-

[70] *Serejski M. H.* Historycy o historii. W-wa, 1963.

[71] *Tync S.* Komisja Edukacji Narodovej (Pisma Komisji i o Komisji). Wybór źródeł. Wrocław, 1954; *Stasiewicz-Jasiukowa I.* Nowożytna myśl naukowa. Wrocław, 1974.

[72] Сборник материалов для истории просвещения в России извлеченных из архива Министерства народного просвещения. СПб., 1889. Т. 1.

tuvos mokyklų vizitatorių pranešimai apie įvairių dalykų, taip pat ir istorijos dėstymą. Čia saugomi ir mokyklų darbuotojų laiškai Vilniaus universiteto rektoriams ir kitiems pareigūnams, kuriuose nemaža duomenų, kaip istorija dėstyta, kaip vertinta jos svarba studentų intelektualiniam lavinimui. Išlikusios ir istorijos profesorių skaitytų kursų metinės programos, kurios įgalina pasekti istorijos dėstymo poslinkius.

Reikšminga yra Lietuvos TSR centrinio valstybinio istorijos archyvo 721 (universiteto) fondo medžiaga: istorijos profesorių bei dėstytojų skaitytų kursų programos, istorijos mokytojų pranešimai bei kiti dokumentai.

Apskritai galima teigti, jog esama gausios medžiagos (publikacijų, studijų, archyvinių šaltinių, galiausiai ir istorijos vadovėlių) [73], kuri leidžia gana detaliai nušviesti, kaip Lietuvoje žinios apie praeitį formavosi į istorijos mokslą, kokį vaidmenį šiame procese suvaidino Vilniaus universitetas.

[73] Žr. šiuos bibliografinius leidinius: *Janowski I.* Słownik bio-bibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego / Wyd. pod kier. R. Mienickiego. Wilno, 1939; *Biržiška M.* Senasis Vilniaus universitetas 1579—1842 m.: Vardų ir raštų atranka. V., 1940; Bibliografia literatury polskiej: Nowy Korbut. T. 1—3; Pismiennictwo staropolskie. W-wa, 1963—1965; Oświecenia. W-wa, 1966—1972. T. 4—6; Vilniaus universitetas: Bibliografija. 1940—1977. V., 1979; *Baranowski B.* Uniwersytet Wileński 1579—1936: Bibliografia za lata 1945—1982. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1983.

ISTORIJA LIETUVOS MOKYKLOSE IKI EDUKACINĖS KOMISIJOS

Istorijos mokslui formuotis bene lemiamą poveikį turėjo jos dėstymas mokykloje. Iš pradžių istorijos dalykai būdavo išskaidyti įvairiuose kursuose, daugiausia jais tik komentuodavo senųjų, antikinių autorių kūrinius ir Bibliją. Ir tik daug vėliau, praslinkus keliems amžiams, istorija tapo daugmaž vientisu, nuosekliai dėstomu mokomuoju dalyku.

Lietuvoje mokyklų ėmė rastis XIV a. pabaigoje, tačiau apie jas turime tiek maža duomenų, kad visiškai neįmanoma atkurti dėstomųjų dalykų vaizdo, tad nieko negalime pasakyti, kiek ir kaip buvo dėstoma istorija.

Gana ryškų vaizdą apie mokyklas susidarome nuo XVI a. antrosios pusės, kai reformacijos banga, pasiekusi Lietuvą, sukėlė reikalą smarkiai plėsti mokyklų tinklą, kai Vilniuje buvo įkurta pirmoji Rytų Europoje aukštoji mokykla — universitetas, vadintas ir akademijos vardu. Mokyklas tada steigė tiek reformatai, tiek katalikai. Daugiausia katalikiškų mokyklų savo rankose turėjo jėzuitai, nors, be jų, mokykloms vadovavo pijorai, bazilijonai ir kiti vienuolių ordinai. Tačiau, šiaip ar taip, jėzuitai, beveik monopolizavę katalikiškąjį švietimą ir jų mokyklas tada, ypač XVI a. pabaigoje ir XVII a. viduryje, sakytume, davė kitoms mokykloms toną — buvo joms pavyzdys. Taigi reikia kiek plačiau apibūdinti to laiko jėzuitų švietimo veiklą Lietuvoje, be to, apie jėzuitų mokyklas yra išlikusios archyvinės medžiagos ir parašyta nemaža studijų.

Renesansas įtvirtino pažiūrą į antikinį mokslą kaip neprilygstamą ir savo turiniu, ir forma. Jėzuitai, taikydamiesi prie laiko dvasios, buvo priversti mokyklose atsižvelgti į šio sąjūdžio laimėjimus ir taip pat skatinti humanitarinį profilį[1]. Tačiau, skirtingai nuo Renesanso atstovų, kurie Antikos moksle ir istorijoje kėlė humanistines tendencijas, jėzuitai, įsileidę klasikus kaip neišvengiamą reiškinį, padarė juos vien formos pavyzdžiu, o turinį atskleisdavo tik tiek, kiek reikėjo lotynų kalbai išmokti ir istorijos žinioms perimti. Tuo būdu gilios minties Antikos kūriniai, tapę formaliai suprastu pavyzdžiu, neduodavo tų rezultatų, kurių būtų galima tikėtis. Jėzuitų auklėtiniai klasikų citatomis išmargindavo darbus, slėpdami savo lėkštas mintis. Tuščiažodžiavimo srautas už-

[1] *Bednarski* S. Upadek i odrodzenie ... S. 254.

liejo literatūrą, o sofistiškų argumentų nevengianti eklektika — XVII a. antrosios pusės ir XVIII a. pradžios mokslinius darbus [2].

Tik turėdami galvoje jėzuitų darbo metodus, tikslus ir pagaliau rezultatus, galėsime vertinti ir jų mokyklų daugėjimą Lietuvoje, o tas daugėjimas, reikia pripažinti, buvo gana spartus.

Jėzuitai nuo 1608 m., kai buvo sudaryta atskira Lietuvos jėzuitų provincija, į kurią, be Lietuvos, dar įėjo Baltarusija, Mozūrija su Varšuva, Varmė ir Livonija, čia įsteigė kelias dešimtis kolegijų ir 1618/1619 mokslo metais jų buvo jau 58, jose mokėsi 3165 moksleiviai ir studentai [3].

Šioje teritorijoje, be jėzuitų, 15 panašių mokyklų turėjo dar kitos konfesinės organizacijos: pijorai — Donbrovicuose, Lydoje, Liubešave, Luškuose, Panevėžyje, Raseiniuose, Ščiucine ir Ukmergėje [4], bazilijonai — Beresviečiuose, Žirovičiuose, Barūnuose [5] ir Svieževe [6]. Krokuvos akademija Bialoje turėjo savo koloniją [7]. Evangelikų sinodo mokyklos veikė Kėdainiuose, Biržuose, Šiluvoje ir Slucke [8].

Vilniaus akademijos steigimo dokumentuose nurodoma, kad aukščiausia valdžia naujojoje mokykloje suteikiama ordino generolui. Generolo vietininkas Lietuvoje buvo provincijolas.

Provincijolas su keturiais patarėjais prižiūrėjo jėzuitų provincijos mokyklų veiklą. Akademijos rektorių skyrė generolas. Rektorius tvarkė ne tik akademiją, jos spaustuvę, biblioteką, bet ir akademijos globojamas dvi Vilniaus kunigų seminarijas [9]. Rektoriui padėjo kancleris ir vicerektorius, kurie užsiėmė studijų organizavimu. Fakultetams vadovavo dekanai.

Vilniaus universiteto tvarka aptarta ordino konstitucijos ketvirtame skyriuje, o detalės nusakytos laikinų instrukcijų. Pirmą instrukciją 1570 m. Vilniaus kolegijai parengė Laurynas Madžas [10], universitetui pirmą sistemingą programą parašė 1583 m. Povilas Bokša [11]. Tuo metu ordinas rengė visoms savo mokykloms bendras taisykles. Taisyklių projektą Vilniuje 1586 m. apsvarstė akademijos profesoriai ir kolegijų rektoriai. Dar kartą taisyklių projektas buvo svarstomas 1591 m., o sekančiais metais jėzuitų provincijolas

[2] *Krzyżanowski J.* Historia literatury polskiej od średniowiecza do XIX w. W-wa, 1953. S. 370—371.

[3] *Vladimirovas L.* Išaugimas ir suklestėjimas // Vilniaus universiteto istorija 1579—1803. V., 1976. P. 50.

[4] *Łukaszewicz J.* Historya szkół w Koronie i Wielkiem Księstwie Litewskiem. Poznań, 1851. T. 4. S. 197, 204, 206, 217, 222, 238, 241, 260.

[5] Ten pat. P. 263, 274.

[6] Generalinių vizitatorių pranešimai // Vilniaus universiteto Mokslinė biblioteka (toliau — VUB). Čart. f. DC98.

[7] Ten pat. L. 3.

[8] Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos rankraščių skyrius (toliau — MAB RS). ERS 720. L. 46.

[9] *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński... T. 1. S. 84.

[10] *Jurginis J.* Akademijos įsteigimas ir jos veiklos pradžia // Vilniaus universiteto istorija. 1579—1803. P. 34—35.

[11] *Piechnik L.* Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600—1655. Rzym, 1983. S. 13.

Liudvikas Maselis rašė ordino generolui Klaudijui Akvavivai, jog visos jų mokyklos seks vilniške [12]. Naujos mokyklų taisyklės (Ratio studiorum) galutinai buvo baigtos redaguoti 1599 m. sausio 8 d. ir po to išsiuntinėtos visoms mokykloms reikalaujant, kad jų būtų laikomasi. Šiose taisyklėse, be mokyklų vidaus reikalų aptarimo, pedagoginių nurodymų, nustatytos rektorių ir kitų pareigūnų pareigos.

Pagal „Ratio studiorum" nurodymus stojantieji į kolegiją jau turėjo mokėti skaityti, rašyti, skaičiuoti. Pirmojoje kolegijos klasėje, kuri vadinosi „infima classis grammaticae", buvo mokoma lotynų ir graikų kalbų pradmenų. Antrojoje klasėje, vadintoje „media grammaticae", mokiniai baigdavo lotynų kalbos gramatiką, tęsdavo graikų kalbos kursą ir skaitydavo Cicerono bei Ovidijaus raštus. Trečioje klasėje („suprema classis grammaticae") toliau buvo mokoma lotynų kalbos ir baigiamas graikų kalbos kursas. Šioje klasėje jėzuitų mokiniai susipažindavo su eilėdara, skaitydavo Cicerono, Vergilijaus kūrinius. Visos šios trys klasės paprastai buvo vadinamos gramatikos klasėmis, nes kitų mokslų jėzuitai jose nedėstė.

Ketvirtojoje „classis humanitatis", arba poetikos, klasėje buvo aiškinama eilėdara, verčiami į lenkų kalbą Vergilijaus, Horacijaus ir kitų lotynų autorių kūriniai. Čia skaitė Cicerono „De officiis" ir lengvesnes jo kalbas, Vergilijaus „Eneidą" ir jo bukolikas (eklogės), Cezario „De bello Gallico", įvairius graikų literatūros kūrinius. Tai buvo retorikos studijų parengiamoji klasė.

Aukščiausioji kolegijos klasė, penktoji „classis rhetorica" — retorikos klasė, kurioje siekta humanitarinės mokyklos idealo perfecta eloquentia — tobulos iškalbos. Pagal „Ratio studiorum" programą iš būsimo oratoriaus buvo reikalaujama trijų dalykų: įsigilinti į iškalbos teoriją, suprasti retorikos stilių skaitant klasikų veikalus, ypač Ciceroną, ir erudicijos — t. y. istorijos, geografijos ir teisės pagrindų. „Ratio studiorum" retorikos klasėje buvo pabrėžiama istorijos dėstymo reikšmė: „Erudicija įgyjama, susipažįstant su tautų istorija iš senųjų autorių raštų" [13]. Kaip šis reikalavimas buvo realizuojamas praktikoje, matyti iš 1694, 1713 ir 1723 metų retorikos klasės studentų užrašų. Šiuose studentų konspektuose keli lapai skirti istorijos užrašams [14]. Čia beveik visas dėmesys skirtas tik Romos istorijai nuo seniausių laikų iki šios valstybės žlugimo. Keliuose sakiniuose, kuriuose kalbama apie Respubliką, paminėti žymiausi vadovai ir aptarta valstybės politinė sistema. Būdinga, kad geografijos žinių santraukoje aptarta Italijos geografija ir keliais sakiniais Lietuvos ir Lenkijos geografija. Taigi daugiausia dėmesio skirta tiek Romos istorijai, tiek Apeninų pusiasalio geografijai, kurio centras buvo Amžinasis miestas. Tai aiškinama tuo, kad retori-

[12] Ten pat. P. 51.

[13] Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu. Romae, 1803. P. 134.

[14] VUB RS. F3 1376. L. 22—33, 118—121.

kos klasės studentai nagrinėjo Cicerono ir kitų Antikos rašytojų veikalus, kuriuose daugiausia ir rašoma apie Romos reikalus.

Ši penkių klasių kolegijos sistema 1616 m. buvo pertvarkyta į septynių klasių mokyklą (infima, dvi gramatikos klasės, dvi sintaksės klasės, poetikos ir retorikos). Po dešimties metų pirmųjų klasių programos vėl buvo pakeistos, bet paliktas septynerių metų mokymo laikas [15].

Vilniaus akademija šalia kolegijos turėjo du fakultetus: Filosofijos ir Teologijos. Filosofijos fakultete buvo dvi katedros — filosofijos ir matematikos. Čia buvo dėstoma logika, fizika, arba gamtos filosofija, metafizika ir etika, matematika, jai priskirta ir astronomija. Fizikos kurse buvo duodama geografijos bei meteorologijos žinių [16]. Lietuvos bajorai prie šių disciplinų pageidavo ir atskiro istorijos kurso — praeities pažinimo reikėjo valstybiniams reikalams spręsti. Pritardami šiam pageidavimui, Vilniaus jėzuitų vadovai 1609 m. lapkričio mėn. pasitarime pasiūlė savo vyresnybei, kad visur, kur dėstoma filosofija, būtų ir istorijos profesorius. Iš Romos buvo atsakyta, kad apie praeitį mokiniai pakankamai sužino poetikos ir retorikos klasėse [17].

Tik baigus Filosofijos fakultetą buvo studijuojama Teologijos fakultete. Čia studentų buvo daug mažiau negu Filosofijos fakultete: 1579 m. Teologijos fakultete mokėsi 13, 1582 m. — 18, 1583 m. — 17, 1584 m. — 20, 1587 m. — 13, 1590 m. — 11, 1592 m. — 13, 1593 m. — 15, 1596 m. — 13, 1597 m. — 12 studentų [18]. Be to, teologijos paskaitas fakultete lankė šiek tiek kunigų seminarijos klierikų ir kitų ordinų narių. Tačiau dėstytojų Teologijos fakultete buvo visuomet daugiau negu Filosofijos, nes Teologijos fakultete buvo ir daugiau katedrų. Tad Teologijos fakultetas buvo aukštesnis. Pagal „Ratio studiorum" filosofija ir kiti mokslai nebuvo savarankiški ir jie laikyti naudingais ir reikalingais tiek, kiek padeda teologijai. „Kadangi menai arba gamtos mokslai protus ruošia teologijai ir tarnauja jos tobulam pažinimui bei naudojimui ir patys veda į tą patį tikslą, tegul juos dėstytojas, reikiamai, rūpestingai, visur nuoširdžiai ieškodamas Dievo šlovinimo ir garbinimo, taip išdėsto, kad savo klausytojus, o labiausiai mūsiškius, paruoštų teologijai ir ypač sužadintų savo kūrėjo pažinimą" [19].

Laikui bėgant, jėzuitų mokyklos ėmė nesilaikyti „Ratio studiorum" nurodymų — nuo XVII a. vidurio ne visada dėstyta graikų kalba. Protarpiais jos yra mokę J. Berentas, F. Slavinskis, A. Kulešas, M. Karvickis [20]. Iš Lietuvos jėzuitų provincijos personalo sąrašų matyti, kad graikų kalbą dar dėstė Mikalojus Tščebickis (1733—

[15] *Ulčinaitė E.* Vizitatorių memorialai ir vyresniųjų nutarimai kaip universiteto istorijos šaltinis // Vilniaus akademijos vizitatorių memorialai ir vyresniųjų nutarimai. V., 1987. P. 8.

[16] *Plečkaitis R.* Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje. V., 1975. P. 23—24.

[17] *Piechnik L.* Rozkwit Akademii Wileńskiej... S. 65.

[18] *Piechnik L.* Początki Akademii Wileńskiej (1570—1599). Rzym, 1984. S. 136.

[19] Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu. P. 74.

[20] *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie ... S. 121.

1736); Kristupas Druvė (1736—1739); Viktoras Ščuckis (1739—1740); Pranciškus Ksenškevičius (1751—1752); M. Tščebickis (1752—1753); Mykolas Vichertas (1753—1755)[21]. Jie sumažino ir valandų skaičių klasikų kūrybai. Tačiau svarbiausia tai, kad tuo laiku jėzuitų mokykla nuėjo formalaus mokymo keliu. M. Balinskis apie Vilniaus akademiją rašė: „Tačiau kai dėl pačių mokslų ir švietimo, tai jaunuoliai, grįždami iš jėzuitų mokyklų, jo visai neparsinešdavo. Išlikdavo jų galvose kai kas iš lotynų, o vėliau šiek tiek aritmetikos ir geometrijos, o logiką ir kitas neaiškias filosofijos formules vėjas visiškai išnešiodavo" [22]. I. Jonynas, aptardamas Juozapo Jaroševičiaus Lietuvos kultūros istoriją, pažymėjo, kad „Jaroševičius parodė jėzuitų ordino veikėjų kosmopolitizmą, svetimumą krašto interesams, siekimą vien savanaudiškų tikslų, naudojantis juos priglobusio krašto lėšomis [...]. Jaroševičius laikė jėzuitus naujų minčių slopintojais, tamsybininkais, jie ne tik nepastūmėję mokslo į priekį, bet stabdę jį" [23].

Ką berašė praeities kultūros istorikai apie jėzuitų mokyklas Lietuvoje XVII—XVIII a., visgi jėzuitų mokyklų įtaka Lietuvoje buvo kur kas stipresnė nei kitų vienuolių ordinų išlaikomų mokyklų ne tik dėl didesnio mokyklų skaičiaus. Mat jėzuitų mokyklose galėjo mokytis ne vien ordino nariai ir kandidatai į ordiną, bet ir pasauliečiai, o kitų vienuolių mokyklose universitetiniai dalykai buvo skiriami tik tų ordinų nariams. Steigti daugiau mokyklų, kur būtų dėstoma filosofija pasauliečiams, jie negalėjo, tai daryti jiems trukdė jėzuitai, Lietuvos provincijoje turėję išimtinę mokymo teisę „jus exclusionis". Mokymo monopolį 1726 m. rugsėjo 19 d. jiems suteikė karalius Augustas II[24].

Jėzuitų mokyklose, kaip sakyta, daugiausia dėmesio buvo skiriama lotynų kalbai ir retorikai. Šių dalykų mokiniai mokydavosi, skaitydami klasikinės literatūros kūrinius. Bet kūrinių nebuvo galima suprasti be geografijos ir istorijos dalykų komentarų. Todėl „Ratio studiorum" ir reikalavo supažindinti su istorija ir geografija „rhetorica", arba iškalbos, klasėje.

Kaip buvo jėzuitų mokyklose aiškinami istorijos dalykai, mums rodo išlikę jėzuitų mokinių užrašai. Turime vienus gana smulkius 1739 m. rašytus Nesvyžiaus jėzuitų kolegijos mokinio Georgijaus Mikuco užrašus[25]. Deja, nėra likę žinių, kas tuo laiku buvo šios kolegijos profesorius, dėstęs istoriją. Kaip matysime, ji savo turiniu nieko nesiskiria nuo Karolio Bartoldo knygelės. Pirmuose užrašų puslapiuose aprašomos nelaimės, persekiojančios žmoniją nuo Adomo. Jau iš pirmųjų užrašų puslapių matyti jėzuitų profesorių tikslas — ugdyti panieką pasaulietiškiems džiaugsmams. Čia taip

[21] Catalogus Personarum Societati Jesu Provinciae Lituaniae // Archivum Romanum Societatis Jesu. Lith. 6. F. 38.
[22] *Baliński M.* Dawna Akademia Wileńska. S. 213.
[23] *Jonynas I.* Istorijos baruose. P. 147.
[24] *Jučas M.* Bendroji akademijos istorija // Vilniaus universiteto istorija. 1579—1803. P. 150.
[25] Visuotinės istorijos užrašai // MAB. BF 17.

pat randame Augustino mintis apie krikščioniškosios valstybės reikšmę: Romos šventoji imperija buvusi pagrindinė katalikų bažnyčios saugotoja. Šiuose istorijos užrašuose nėra jokio Viduramžių pradžios suvokimo, jokios ribos tarp antikinės ir Viduramžių istorijos. Rašoma apie barbarų įsiveržimą, bet šiam įvykiui skiriama mažiau dėmesio negu vietininkų maištams Romos provincijose. Romos imperijos istorija dėstoma ištisai nuo imperijos pradžios iki Fridricho Barbarosos laikų. Romos imperijos žlugimas 476 m. užrašuose aiškinamas kaip imperijos „perkėlimas" į Rytus. Juose išvardijami Romos imperatoriai ir popiežiai. Imperatorių sąrašas pradedamas legendiniais valdovais — dievybėmis Janusu, Saturnu. Po to eina istorinės asmenybės: Tarkvinijus Išdidusis ir kt. Po imperatorių toliau vardijami frankų karaliai, tarsi nuo Romos žlugimo iki XV a. tebesitęstų Romos imperija. Tiesa, čia pripažįstama, kad šita nauja Romos imperija skyrėsi nuo senosios tuo, jog katalikų bažnyčios galva — popiežius turėjo pasaulietišką valdžią. Taigi iš G. Mikuco užrašų matome, kad jėzuitų mokykloje nebuvo ribos tarp senovės ir vidurinių amžių istorijos ir į Romos bei Viduramžių istoriją žiūrėta kaip į vieną žmonijos raidos periodą.

Užrašuose ištisai pabrėžiamas nuolatinis Dievo kišimasis į žemiškus reikalus, pasireiškiąs Dievo siųstais stebuklais. Atrodo, kad jėzuitai tiesiog gyveno sapnais ir stebuklais, visai neskirdami jų nuo realios tikrovės.

Išlikę ir to paties laikotarpio istorijos užrašai, priklausantys Karoliui Žyrui[26], nors iš jų taip ir nepaaiškėja, kas tuo laiku Vilniaus akademijoje dėstė istoriją: pirmieji jos profesoriai nurodomi tik nuo 1750 m. Šie užrašai kur kas išsamesni, bet apima trumpesnį laikotarpį — iki barbarų valstybių susidarymo. Jie pradedami pasaulio sukūrimu, kuris įvykęs 5199 m. prieš mūsų erą. Kalbant apie pasaulio sukūrimą, sprendžiama tipiška scholastinė problema, — kuriuo metų laiku pasaulis buvęs sukurtas. Manoma, kad tai įvykę pavasarį, kovo 19 ar 25 dieną. Šie užrašai bendrais teiginiais niekuo iš esmės nesiskiria nuo G. Mikuco užrašų, tik jie detalesni, todėl galima geriau suvokti istorijos dėstymo metodą ir nustatyti, kad tas metodas scholastinis. Lietuvos mokyklose XVII a. pirmosios pusės istorijoje viešpatavusią scholastiką galima paaiškinti ir tuo, kad katalikų bažnyčiai, apskritai to meto visuomenei reikėjo tokios ideologijos, kuri įteisintų feodalinį išnaudojimą, o tokiems tikslams kaip tik geriausiai tiko scholastinė filosofija.

Istorikams scholastams didžiulės įtakos turėjo Šventasis raštas — to laiko mokymo pagrindas. Tai visai suprantama, nes „[...] monopolį intelektualiniam auklėjimui gavo dvasininkai ir pats mokymas iš esmės turėjo teologinį pobūdį"[27]. Kadangi Šventajame rašte yra kelios vadinamosios istorinės knygos, tai istorikams jis buvo savotiška istorijos enciklopedija.

Minėtų mokinių užrašuose kalbama apie visų žmonių lygybę prieš Dievą. Vis dėlto lygybės supratimas skiriasi nuo buržuazijos

[26] K. Žyro užrašai // MAB. BF 1.
[27] *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. 2-ое изд. М., 1956. Т. 7. С. 360.

ideologų samprotavimų apie visų žmonių lygybę prieš įstatymus. Užrašuose lygybė prieš Dievą derinama su aiškiu feodaliniu luominiu supratimu apie amžiną Dievo nustatytą tvarką, paremta socialine, kilmine nelygybe ir hierarchijų nekintamumu. Visa tai būdinga feodalinei santvarkai, kur „hierarchinis viduramžių mąstymas apėmė tiek teologiją, tiek gamtos mokslų darbus, vaizduojamąjį meną ir grožinę literatūrą" [28].

K. Žyro užrašuose kalbama ir apie Lenkijos bei Lietuvos istoriją [29]. Ji neskirstoma į senovės, viduramžių ir naujuosius laikus, bet nagrinėjama pagal valdovų valdymo laiko tarpsnį. Kiekvienas skyrius — tai atskiro valdovo „paveikslas". Tie valdovų paveikslai pradedami nuo legendinio „Lecho paveikslo". Būdinga, kad legendinių valdovų amžius siekia apie 120 metų, o valdymo laikas — ne trumpesnis kaip 50 metų [30]. Pirma konkreti istorinė data užrašuose — tai Lenkijos krikštas 964 m. [31] (iš tikrųjų 966 m.). Užrašuose labai ryškus istorijos moralizuojantis pamokomasis pobūdis. Antai Stepono Batoro „paveikslo" aprašyme skaitome: „Savo viešpatavimo pradžioje (S. Batoras — *A. Š.*) troško, kad lenkų laisvė neperaugtų į savivalę, todėl susirūpino teisės dalykų atgaivinimu. Lenkų laisvė nėra beteisiškumas. Lenkai yra labiausiai laisvi tada, kada yra su savo teisės reikalavimais susieti. Laisvė be teisės yra savivalė. Tačiau nedaug šis karalius prie teisės sutvarkymo prisidėjo, nors gerai žinojo, kad tas, kuris gali uždrausti nuodėmę ir jos neuždraudžia, tuo pačiu padeda nusidėti, kaip ir tas, kas dažnai blogai moko daryti, kas per daug draudžia. Daug, per daug draudimų duoda teisę juos laužyti. Per didelio teisės dalykų skaičiaus visi bijo, bet greičiau todėl, kad juos reikėjo skaityti, o ne todėl, kad jų reikia laikytis. Be teisinių reikalavimų Respublikos negali būti, nebus jos ir tada, kada ji bus per daug apsunkinta teisiniais reikalavimais" [32]. Įsileidus į tokius moralinius samprotavimus, neliko vietos net tokiems svarbiems įvykiams, kaip Žalgirio mūšis, Liublino unija, nekalbant jau apie paprastų žmonių gyvenimą. Be bendrų pamokymų, čia pateikiami monarchų bei aristokratijos svarbiausi gyvenimo faktai. Užrašai baigiami Jono Sobieskio paveikslu.

K. Žyro užrašai beveik pažodžiui atitinka Lietuvos jėzuito Karolio Bartoldo knygelę „Lenkijos vadų ir karalių paveikslai" [33]. Ši knygelė turėjo pasisekimą, nes pakartoti net šeši leidimai [34]. Jeigu lyginsime K. Žyro užrašus su K. Bartoldo darbu „Imagines Principum Regumque Poloniae", tuojau kris į akis tai, kad užrašuose nėra tik K. Bartoldo įžangos, kur kalbama apie Lenkijos valstybės kilmę.

[28] *Schneider H.* Das kausale Denken in deutschen Quellen des 10, 11 und 12 Jahrhundert. Gotha, 1905. S. 36.

[29] K. Žyro užrašai // MAB. BF. 1. L. 179—201.

[30] Ten pat. L. 186.

[31] Ten pat. L. 188.

[32] Ten pat. L. 191.

[33] *Bartold K.* Imagines Principum Regumsue Poloniae politicis, dogmatibus, phalerisque; poetarum adumbratae. Brunsberg, 1722.

[34] Polski słownik biograficzny. Kraków, 1935. T. 1. S. 321.

K. Bartoldo knygelėje „Imagines Principum Regumque Poloniae" ir K. Žyro užrašuose itin stipriai jaučiama biblinė tradicija. Net išdavikas čia visada — Judas, garbingas žmogus — Jobas ir kt.

Jėzuitų mokyklose XVII ir XVIII a. pradžioje atskirų istorijos užsiėmimų nebuvo [35], o šiokių tokių istorijos žinių mokiniai gaudavo, nagrinėdami lotynų ir graikų autorius. Tokiems komentarams buvo patogesni veikalai, kur medžiaga buvo pateikta ne chronologiniu, bet enciklopediniu dalykiniu principu.

Tokio pobūdžio vadovėlis buvo Lietuvoje vartota italų jėzuito Joano Musantijaus knyga „Chronologijos žibintas" [36]. Ši knyga suskirstyta į keturias dalis. Pirmojoje dalyje aprašoma senovė iki Kristaus gimimo; išvardyti patriarchai, pranašai ir Izraelio karaliai. Čia yra skyrelių apie atskiras karalystes po „pasaulinio tvano", apie stebuklus, karus, mokslo laimėjimus ir garsiuosius mokslo vyrus iki Kristaus laikų. Antroji knygos dalis skirta katalikų bažnyčios istorijai. Ši dalis taip pat padalyta į atskirus skyrelius: įdėtas popiežių sąrašas, rašoma apie ginčus dėl popiežių istorijos, apie popiežių valdžią, jos istorinę raidą, apie katalikybės plitimą ir šventuosius karus, apie dvasininkus pasauliečius ir vienuolius, apie „didžiuosius stebuklus", schizmas ir erezijas.

Trečiojoje knygos dalyje kalbama apie atskirų Europos valstybių istoriją. Tačiau šis J. Musantijaus knygos skyrius įvairiuose leidimuose skiriasi. Respublikoje išleistų leidimų trečiajame skyriuje pateikiama trumpa Lenkijos ir Lietuvos valdovų istorija. Ketvirtojoje knygos dalyje rašoma apie „mokslų ir menų istoriją", t. y. apie teologiją ir scholastinę filosofiją.

1706 m. Braunsberge Kražių kolegijos, o vėliau Vilniaus akademijos profesorius Jonas Drevsas išleido istorijos vadovėlį „Karalysčių žiedas" [37], kuris, galima sakyti, yra tik J. Musantijaus vadovėlio santrauka. Lenkų istorikai teigia, jog ši J. Drevso knygelė buvo „iki istorijos kaip atskiros disciplinos dėstymo įvedimo į mokyklą vartojama kaip pagalbinis istorijos vadovėlis iškalbai mokyti" [38]. Jo paplitimą patvirtina leidimų gausumas: nuo 1706 iki 1755 metų ji Respublikoje leista net devynis kartus [39].

Prie šios rūšies leidinių reiktų priskirti dar dvi Vilniaus jėzuitų išleistas Adomo Naramovskio parašytas knygas „Sarmatų istorijos vaizdas" [40] ir „Sarmatų saulės aušra" [41]. Pirmojoje knygoje enciklopediniu dalykiniu principu pateiktos įvairios istorinės žinios apie Lenkijos ir Lietuvos karalius, karalienes, didžiuosius kunigaikščius ir kunigaikštienes, aukštuosius dvasininkus, magnatus ir šlėktą, jų

[35] *Łukaszewicz J.* Historya szkół... T. 1. S. 285.

[36] Fax chronologica ad abnigenam historiam. Et dilucidum ejusdem compendium ab orbe condito ad annum Christi 1721 / Author Joanne Musantio.

[37] Flos Regnorum seu compendiosa Poloniae orbisque totius descriptio. Brunsberg, 1706.

[38] Polski słownik biograficzny. Kraków, 1939. T. 5. S. 375.

[39] *Estreicher K.* Bibliografia Polska. Kraków, 1915. T. 4. Cz. 3. S. 313—315.

[40] *Naramowski A.* Facies Rerum Sarmaticarum. Wilno, 1724.

[41] *Naramowski A.* Aurora solis Sarmatici. Wilno, 1727.

herbus. Nemaža vietos autorius skyrė stichinėms nelaimėms ir neįprastiems gamtos reiškiniams, kaip antai kometoms, paprastai pranašaujančioms nelaimes: karą, badą. Enciklopedinis dalykinis dėstymas jėzuitams autoriams lengvindavo apeiti prieštaravimus, kurių jie nemokėdavo paaiškinti. Šiose knygose nėra jokio istorinio tyrinėjimo, istorinio mąstymo, kuris prisidėtų prie praeities rekonstrukcijos.

S. Zalenskis, vertindamas XVII a. pabaigos ir XVIII a. pirmosios pusės jėzuitų istorijos vadovėlius, rašė: „[...] buvo laikomasi kronikinio žmonių ir įvykių perteikimo, neatsižvelgiant į priemones, nesirūpinant jų kritika, negretinant to, kas Karūnoje ir Lietuvoje buvo, su tuo, kas vyko gretimose ir tolimesnėse valstybėse"[42]. Šiuose istorijos vadovėliuose žmogus yra tik paklusnus Dievo ir kitų antgamtinių jėgų įrankis, o žmogaus siekimas suprasti istorijos eigą buvo apribotas simboliniu įvairių dangaus kūnų ir skaitmenų aiškinimu[43]. Kiekvienas reikšmingesnis istorijos faktas vadovėliuose laikomas tiesioginiu Dievo valios aktu. Ilgi Respublikos karai su Maskva — tai „Dievo pyktis" už krašto valdovų ir piliečių nuodėmes.

Nagrinėjant jėzuitų istorijos vadovėlius, krinta į akis, kad juo vėlesnių metų leidimas, tuo mažiau vietos skiriama Antikai. Šį reiškinį turbūt galima paaiškinti tuo, kad jau XVII a. pirmojoje pusėje tarp jėzuitų ima rastis antikinės kultūros priešininkų. Ypač jiems kliuvo antikinė mitologija. Antai Motiejus Kazimieras Sarbievijus savo traktato „Apie tobuląją poeziją" pirmojoje knygoje gynė ir aukštino antikinę poeziją, ypač Homero ir Vergilijaus kūrinius, to paties traktato antrosios knygos 5-ame skyriuje jis scholastiškai kritikuoja antikos epinę poeziją[44]. Pripažinęs mitologiją kaip visumą faktų, kurių niekuomet nebuvo ir kurių net negalėjo būti, jis ima Aristotelio teiginį, kad poezija yra sekimas tiktai to, kas tikrovėje yra galima. Iš čia Vilniaus poetas daro išvadas, kad Antikos poetai domėjęsi negalimais dalykais, todėl apskritai nebuvę poetai, nes prieštaravę pačiai poezijos esmei[45]. Toliau M. K. Sarbievijus, remdamasis šia prielaida, samprotauja taip: 1) poetas galįs būti krikščionis; 2) krikščionis poetas galįs vaizduoti poezijoje Dievo veiklą, remdamasis herojais, tačiau tik naudodamasis Šventojo rašto palyginimais, nes „šie palyginimai yra puikūs, didingi, labiau verti nuostabos, kaip visos kartu paimtos pagoniškosios įdomybės ir pasakojimai"[46]. Todėl Šventasis raštas krikščionių poetams turįs atstoti mitologiją. Kaip tik Šventasis raštas, M. K. Sarbievijaus nuomone, savyje slepiąs kur kas daugiau galimybių naujoms idėjoms ir palyginimams. M. K. Sarbievijus išvardijo kai kuriuos Šventojo

[42] *Zalęski S.* Jezuici w Polsce. T. 3. Cz. 2. S. 1115.
[43] *Вайнштейн О. Л.* Западноевропейская средневековая историография. М.; Л. 1964. С. 77.
[44] De perfecta poesi sive Virgilius et Homerus / Opracował S. Skimina // Biblioteka pisarzów polskich. Wrocław, 1954. T. 4. S. 36—45.
[45] Ten pat. P. 38.
[46] Ten pat.

rašto personažus, prieš kuriuos, jo nuomone, turėtų nublankti mitologiniai personažai. Merkurijus, kuris skraidęs keturiais sparnais, negalįs prilygti angelams, karaliaus Latino rūmai, aprašyti „Eneidos" VII knygoje, negalį lygintis su karaliaus Saliamono rūmais. Medinis Trojos arklys, kuriame tilpę keliolika dešimčių vyrų, taip pat negalįs prilygti Nojaus arkai, į kurią suėjo beveik visi žemės padarai. Galiausiai poetas tvirtino, kad iš Šventojo rašto palyginimų galima parašyti krikščionišką poemą, kuri „būtų daug kartų geresnė ir pilnesnė nepaprastų įvykių, nei tūkstantis Eneidų ir Iliadų"[47].

Tas pats M. K. Sarbievijus savo traktato antrojoje knygoje, atmetęs pažodžiui suprastą mitologiją, dešimtame šeštosios knygos skyriuje teigė, kad galimas alegorinis Antikos poezijos veikalų vertimas[48]. Pasinaudojęs alegoriniu metodu, jis išvertė „Eneidą". Mitologinius dievus čia traktavo kaip žmonių aistrų, sugebėjimų ir dorovės įsikūnijimą.

M. K. Sarbievijaus nenuoseklumą ir laviravimą tarp mitologijos atmetimo ir pripažinimo galima suprasti tik kaip to meto kontrreformacijos politikos padarinį. Jėzuitai vadovavosi tokia politika, nes nenorėjo atsisakyti vertingiausių antikinės poezijos kūrinių, bet, antra vertus, jiems nebuvo priimtinas Antikos kūrinių pagoniškasis pobūdis. Alegorinis interpretacijos metodas, taikytas jau ankstyvaisiais viduramžiais ir priimtas kontrreformacijos, turėjo būti lyg koštuvas, sulaikantis Antikos pagonybę. Ne tik antikinė literatūra buvo puolama. Katalikai buvo įspėjami, kad jiems ir antikinė filosofija bei mokslas nepriimtini. Šie įspėjimai plaukė iš apriorinio teiginio, kad katalikiškoji literatūra ir mokslas savo dieviška kilme yra pranašesni už pagoniškąją kultūrą.

Krizastomas Golembiovskis pamoksle, sakytame 1692 m., visu smarkumu puolė Antikos mokslą. Jis sakė: „Ką galėjo žinoti senieji Graikijos išminčiai, arba Archimedas, arba Demokritas, arba Talesas, arba Platonas, kurį dievu vadino, nebūdami apšviesti tikėjimo. Kvailystės tai buvo, tempora ignorantiae. Tačiau kada Švenčiausioji Dvasia atėjo, tiktai tada tikėjimas apšvietė protą" [49].

Ne tiktai jėzuitai puolė Antikos kultūrą ir žmones. Antai Albrechtas Stanislovas Radvila, stambus didikas ir Lietuvos kancleris, kritikavo Antikos valdovų išpuikimą, Aleksandro Didžiojo ir Romos cezarių rajumą ir girtuokliavimą. Galiausiai A. S. Radvila tvirtino, kad garsieji Antikos valdovai ir nukariautojai — Aleksandras Didysis, Hanibalas ir Julijus Cezaris iš esmės buvę svetimų teritorijų grobikai. Jau vien jų elgesys, Radvilos nuomone, diskredituojąs kataliko akyse žymiausias antikinio pasaulio asmenybes[50].

Suprantama, kad, susidarius tokiai neigiamai pažiūrai, istorijos vadovėliuose Antikos istorijai buvo skiriama mažai vietos. Matyti,

47 Ten pat. P. 36.
48 Ten pat. P. 191.
49 Nowy Korbut. W-wa, 1964. T. 2. S. 202—203.
50 *Radziwill A. S.* Victoria coronae spinae Christi. W-wa, 1652. S. 7—17. Cit. pagal: *Bienkowski T.* Polskie spory o antyk w XVI—XVIII wieku // Studia i materiały z dziejów nauki Polskiej. W-wa, 1967. S. 20.

toks antikinės istorijos nuvertinimas buvo naudingas Lietuvos istorijai: Vilniaus akademijoje ir visuomenės gyvenime jai imta skirti daugiau dėmesio. XVII a. pradžioje Lietuvos feodalams dar buvo gyva valstybinio savarankiškumo idėja, kuriai palaikyti ir ginti reikėjo pažinti savo tautos istoriją, turėti žinių apie kunigaikščių ir žymesnių didikų kilmę. Visa tai davė ir reikšmingą darbą — Alberto Kojelavičiaus-Vijūko „Lietuvos istoriją" [51].

Albertas Kojelavičius-Vijūkas (1609 m. Kaune—1677 m. Varšuvoje) — žymiausias Lietuvos jėzuitų istorikas, Karolio Estreicherio duomenimis, parašęs 38 knygas [52]. Naujausiuose Vladimiro Dvožačeko tyrinėjimuose nurodyti 34 mūsų istoriko rašiniai [53], daugiausia skirti teologijos polemiškoms problemoms aptarti, kita darbų grupė apima katalikų bažnyčios istorijos klausimus, trečiai grupei reikėtų priskirti darbus, kuriuose aiškinami Lietuvos istorijos, heraldikos ir genealogijos dalykai. Mūsų istorikus labiausiai domina tie A. Kojelavičiaus veikalai, kuriuose aptariami istorinės praeities dalykai. Tarp tokių minėtinos „Įvairios žinios apie bažnyčios padėtį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje" [54]. Pirmuose šios knygelės skyriuose aprašytas Lietuvos krikštas, penkių vyskupysčių: Vilniaus, Žemaičių, Piltinės, Vendeno (Cėsių) ir Smolensko organizacija, jų vyskupai, vienuolynai bei bažnyčios, net suminėti šventieji paveikslai. Daugiausia dėmesio šiame leidinyje A. Kojelavičius, kaip ir reikėjo tikėtis iš jėzuitų ordino nario, skyrė kontrreformacinei jėzuitų veiklai ir jų pastangoms patraukti stačiatikius į katalikybę. Paskutiniame, šeštame, knygelės skyriuje trijuose puslapiuose apibūdinamos svarbiausios Lietuvos mokyklos. Daugiau žinių apie Vilniaus universitetą A. Kojelavičius davė aptardamas šios mokyklos mecenatus. Čia jis aprašė popiežiaus Grigaliaus XIII, Lietuvos valdovų Žygimanto Augusto, Stepono Batoro, Vazų giminės atstovų bei žymiausių Lietuvos didikų nuopelnus šiai mokyklai. Informaciją apie atskirų dalykų dėstymą universitete autorius papildė charakterizuodamas žymiausius profesorius — G. Alabianą, A. Ariją, F. Barčą, L. Bojerį, J. Bosgravę, T. ir V. Fabricijų, S. Grodzinskį, S. Niklevičių, M. Olšovskį, M. Ortizą, J. Rabą, M. K. Sarbievijų, K. Sirvydą, P. Skargą, M. Smigleckį, E. de Vegą, S. Varševickį, J. Vujeką ir kt., iš viso 34 garsiausius jėzuitų dėstytojus, „kurie savo erudicija apšvietė Vilniaus akademiją" [55]. Taigi šiame leidinyje, nors ir epizodiškai, A. Kojelavičius pirmą kartą pabandė aptarti Vilniaus universiteto istoriją.

Kitas A. Kojelavičiaus darbas skirtas ukrainiečių 1648—1654 metų išsivaduojamajam karui. Knyga susideda iš trijų skyrių: 1. Trum-

[51] *Kojalowicz Wijuk A.* Historiae Lituaniae pars prior. Dantisci, 1650; Pars altera. Antverpiae, 1669.
[52] *Estreicher K.* Bibliografia Polska. Kraków, 1924. T. 8. Cz. 3. S. 864.
[53] *Dworzaczek W.* Kojałowicz Wijuk Wojciech // Polski słownik biograficzny. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967—1968. T. 13. S. 270.
[54] *Wiiuk Koialowicz A.* Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Lituaniae Ducatu pertinentium. Vilnae, 1650.
[55] Ten pat. P. 121.

pas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės 1648—1649 metais veiksmų prieš Zaporožės kazokus aprašymas; 2. Trumpas Višniavo ir Liubno kunigaikščio Jeremijaus Mykolo Kaributo, Rusų vaivados, Kanevo gubernatoriaus ir t. t. veiksmų prieš Zaporožės kazokus 1648 m. aprašymas; 3. Trumpas 1649 m. (karo veiksmų.— *A. Š.*) iki Zborovo derybų tarp karaliaus ir Tauridės chano kariuomenių aprašymas. Kaip matyti iš pačių ukrainiečių išsivaduojamojo karo aptarimo skyrių pavadinimų, autorius bandė analizuoti tik pradinį karo etapą, baigdamas savo dėstymą 1649 m. rugpjūčio 18 d. Zborovo taikos sutarties aptarimu. Šiam išsivaduojamojo karo etapui A. Kojelavičius skyrė daugiausia dėmesio, aprašė net įvairias Zborovo įvykių smulkmenas. Kiek pataisęs ir papildęs šį savo darbą, A. Kojelavičius jį pakartotinai išleido 1653 m., pavadinęs „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos rusų maišto metu komentarai" [56]. Jau pats knygos pavadinimas aiškiai rodo pagrindinę autoriaus tendenciją — ukrainiečių liaudies kovą prieš pavergėjus jis suvokė kaip „rusų maištą". A. Kojelavičius, gindamas Respublikos feodalų pastangas išsilaikyti rytinėse valstybės valdose, gynė ne tik siaurus pasaulietinių feodalinių žemvaldžių interesus, bet taip pat nemažiau baiminosi, jog Lietuvos jėzuitai gali irgi netekti ukrainiečių žemėse valdomų dvarų. Kaip tik todėl Maskvos kunigaikščių siekimą suvienyti rusų žemes ir ukrainiečių tautos sukilimą, kuris gravitavo į Maskvą, A. Kojelavičius laikė didžiausiu pavojumi Respublikos saugumui. Tačiau, vertindami šį darbą, turime taip pat prisiminti, kad A. Kojelavičius buvo pirmo sintetinio istorinio veikalo apie pirmąjį ukrainiečių išsivaduojamojo karo etapą autorius, juo daugiausia pasinaudojo Joachimas Pastorius ir Dionizas Lobžinskis savo istorinėse šio karo interpretacijose, kurias greičiau galime laikyti A. Kojelavičiaus darbo kompiliacijomis [57].

Lenkijos Liaudies Respublikos istorikai, aptardami A. Kojelavičiaus veiklą, ypač gerai vertino jo heraldikos problematikos interpretacijas ir laikė jį žymiausiu šios srities žinovu XVII—XVIII a. visoje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje [58]. Mums žinomos trys A. Kojelavičiaus veikalo apie kilmingųjų šeimų herbus redakcijos. Seniausias šio veikalo pirmosios redakcijos rankraštis saugomas LLR Kurniko bibliotekoje. Autorius, atsižvelgdamas į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės privilegijuotųjų šeimų reikšmę, jį parašė lenkiškai. Herbyno antroji redakcija, kurią A. Kojelavičius pavadino „Compendium" („Santrauka") ir pats išvertė į lenkų kalbą, parengta alfabetiniu bajorų herbų aprašymų principu. Šioje redakcijoje herbai ne tik aprašyti, bet ir pridėti jų piešiniai. Francišekas Pie-

[56] *Kojalowicz Vijuk Albertus.* Commentarius rerum in M. Ducatu Lithuaniae per tempus rebellionis Russicae gestarum. Vilnae, 1653.

[57] *Плохий С. Н.* Влияние сочинения А. Кояловича на зарубежную историографию освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII—XIX веков. Днепропетровск, 1982. С. 65—74.

[58] *Dworzaczek W.* Kojałowicz Wijuk Wojciech // PSB. 1967—1968. T. 13. S. 271.

kosinskis, šią herbyno redakciją pavadinęs „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės riterių herbynas, vadinamas kompendiumu, ar kilmingumo antspaudų, kitaip sakant, herbų, kurie Didžiosios Kunigaikštystės provincijose naudojami riterių šeimose" vėl išleido XIX a. pabaigoje [59]. F. Piekosinskis aiškindamas, kodėl jis išleido kaip tik šį A. Kojelavičiaus herbyno redakcijos variantą, tarp kitko nurodė, kad lotyniškas šio veikalo leidinys būtų sunkiai prieinamas skaitytojui dėl kalbinių barjerų, kita vertus, išversti tokį specifinį veikalą į lenkų kalbą, ypač dėl terminijos savitumų, būtų itin sunku [60]. Trečiosios A. Kojelavičiaus herbyno redakcijos, vadinamosios „Nomenclator famialiarum et stemmatum Magni Ducatus Lithuaniae et provinciarum ad eum pertinentium" („Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės ir jai priklausančių provincijų giminių ir jų genealogijos rodyklė"), žinomi du nuorašai: 1648 m. ir šiek tiek pertvarkytas 1658 m. Abu juos A. Kojelavičius parašė lotynų kalba, o medžiaga dėstoma pagal bajorų pavardes abėcėlės tvarka. Rankraščių tekstai apima XVI—XVII amžius, tiksliau iki 1658 metų. Lietuvos bajorų giminės aprašytos 413 lapų, prie jų pridėtas herbų registras. Kaip galime spręsti iš herbynų tekstų, A. Kojelavičius juos rengdamas rėmėsi bajorų giminių tradiciniais istoriniais padavimais ir atsisakė mitologinio jų kilmės traktavimo, kas kaip tik labai būdinga kitiems XVII a. darbų heraldikos klausimais autoriams. A. Kojelavičiaus „Compendium" ir „Nomenclator" — išsamiausias Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės herbynas, ir dabar nepraradęs savo reikšmės kaip istorijos šaltinis, bet žymiausias jo darbas — tai „Lietuvos istorija".

A. Vijūko-Kojelavičiaus „Lietuvos istorija" yra būdingas pavyzdys to fakto, kad tuo laiku istorijos mokslas nebuvo atskiras, savarankiškas dėstomasis dalykas: autorius savo veikalą buvo sumanęs kaip stiliaus ir istorijos vadovėlį retorikos klasei. Jis norėjo, kad jaunimas, skaitydamas apie tėvynės praeitį, mokytųsi geros lotynų kalbos. Todėl A. Kojelavičius ypač rūpinosi išgražinti stilių, padaryti jį pavyzdinį.

Pirmiausia rūpindamasis savo veikalo forma — kalbos pavyzdingumu, stilingumu, A. Kojelavičius, sakytume, jo turiniui — Lietuvos istorijai — teikė mažiau reikšmės. Kaip matėme, autorius buvo patyręs ir produktyvus rašytojas: paliko apie 40 darbų, tarp jų ir kelis istorijos kūrinius. Vadinasi, buvo tiek pasirengęs, kad galėjo savarankiškai parašyti Lietuvos istoriją. Tačiau jo „Lietuvos istorija" nėra visai originalus darbas: tai žinomos Motiejaus Strijkovskio kronikos („Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi", 1582) beletrizuotas perdirbinys. Tiesa, reikia pripažinti, kad A. Kojelavičius šią kroniką papildė kitų istorinių darbų bei dokumentų ištraukomis, praleido jam nepriimtinas vietas, apskritai visai Lietuvos istorijai suteikė vientisumo, logiškumo, bet vis dėlto tai

[59] *Kojalowicza Wijuka W.* Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli o klejnotach albo herbach których familie stanu rycerskiego w prowincyach Wielkiego Xięstwa zażywają. Kraków, 1897.

[60] Ten pat. P. 11.

nebuvo savarankiškų studijų rezultatas. Matyt, antikinės literatūros tradicijomis auklėtam A. Kojelavičiui M. Strijkovskio „Kronika" daugiau priminė senuosius metraščius negu klasikų istorinius veikalus. Todėl vėlesnių kartų istorikai prieštaringai vertino šiuos darbus.

D. Braunas vertino A. Kojelavičiaus istoriją tik kaip gerą „Kronikos" santrauką[61], o A. L. Šlėceris laikė A. Kojelavičių vienu geriausių XVII a. istorikų ir tvirtino, jog ir pats negalėtų geresnės Lietuvos istorijos parašyti[62]. S. Daukantas šiuos istorikus apibūdino taip: „Pirmasis Strijkauskis, gimimo lenkas, būdamas Varniuose kanauninku, surašė lenkiškai darbus lietuvių ir žemaičių jaugiai su darbais lenkų ir gudų, dėl to gi yra didžiai įkyrus skaityti norinčiam žinoti darbus vienų lietuvių ir žemaičių. Antras Vijūkas-Kojalavičius (arba, kaip lietuviai vadina, Kojalas), gimimo lietuvis nuo Kauno, jezavitas, garsus moksle savo amžiuje, pagailęs savo giminės užmirštos ir apleistos, surašė lotyniškai jos darbus. Daug geresnis yra už Strijkauskį: kaipogi išguldymas darbų, skaistumas kalbos, aiškumas žodžių nebgali būti geresnis nė kokiame rašte, taip jog skaitytojas, perbėgdamas darbus, pirm kelių šimtų metų buvusius, tarias šalip jų bestovįs. Vienok jo istorija yra trumpa ir daug dar trūksta, užvis toje daly, kurioj aprašo darbus pagonų lietuvių, žemaičių; bet jaunam lietuviui ar žemaičiui, norinčiam išmokti lotyniškai, nebreikia geresnės knygos"[63]. Minėti istorikai nemėgino nustatyti, ar A. Kojelavičius naudojosi, be M. Strijkovskio „Kronikos", ir kitais istoriniais šaltiniais. A. Kojelavičius, sekdamas antikine istoriografija, beveik nenurodė istorinių šaltinių, kuriais jis pasinaudojo. Todėl nelengva pasakyti, ar jis istorinius šaltinius laikė būtinais istorikui, ar pasitenkino jau kitų apdorota istorine medžiaga.

Iš kitų A. Kojelavičiaus darbų (pvz., „Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum...") matyti, kad autorius be archyvinių dokumentų jų nebūtų galėjęs parašyti. J. D. Janockis net nurodo, kad A. Kojelavičius važinėdamas aplankė vietines bibliotekas ir ten rado įvairių rankraščių[64]. Dabar sunku pasakyti, kokiose bibliotekose mūsų istorikas ieškojo jam reikalingų dokumentų.

Lygindami veikalus, pastebime, kad jų tekstai gerokai skiriasi. A. Kojelavičius kur kas išsamiau aprašė 1401 m. Vilniaus—Radomo sutartį, kitaip traktavo Vytauto siekimą vainikuotis Lietuvos karaliumi ir kita.

Jau tai rodo, kad, rašydamas „Lietuvos istoriją", A. Kojelavičius nesitenkino tomis žiniomis, kurias rado „Kronikoje". A. Kojelavičiaus veikale galime pastebėti ne tik naujų aiškinimų, bet ir užuominų apie istorinius šaltinius. Iš pasitaikančių šaltinių nuorodų

[61] *Braun D.* De scriptorum Poloniae et Prussiae... virtibus et vitiis, catalogus, judicium... Coloniae, 1723. P. 36—37.

[62] *Schlözer A. L.* Geschichte von Littauen, Kurland und Liefland. S. 22.

[63] *Daukantas S.* Raštai. V., 1976. T. 1. P. 37—38.

[64] *Janozki J. D.* Nachrichten von denen in der hochgraflich Zaluskischen Bibliothek sich befindenen raren polnischen Bücher. Drezden, 1747. Bd. 1. S. 85.

sunku spręsti, ar juos A. Kojelavičius pats skaitė, ar tik iš M. Strijkovskio veikalo žinojo. Reikia pastebėti, kad „Lietuvos istorijoje" retai galime rasti praeities įvykių, kurių nebūtų M. Strijkovskio „Kronikoje". M. Jučo tekstologiniai šių veikalų palyginimai parodė, kad apie 80 % M. Strijkovskio ir A. Kojelavičiaus kronikų tekstai sutapo, o kitai teksto daliai A. Kojelavičius naudojo kitus šaltinius [65].

Jeigu „Kronikoje" pasitaikydavo prieštaravimų (pvz., Palemono iš Italijos išvykimo data), tai A. Kojelavičius juos tiesiog atmesdavo, ar pateikdavo naują interpretaciją, kuri jam atrodė patikimesnė. Galima buvo tikėtis, kad jis, turėdamas daugiau faktinės medžiagos, gal mėgins plačiau aprašyti praeitį, kaip tai padarė M. Strijkovskis „Kronikoje". Priešingai, A. Kojelavičius savo pirmtako darbą sutrumpino ne tik kaimyninių kraštų istorijos aprašymą praleisdamas, bet ir mažiau reikšmingų Lietuvos praeities įvykių nepaminėjo. Aišku, kad A. Kojelavičius naudojosi Volfgango Lazijaus, P. Dusburgo darbais, J. Dlugošo kronika, gal dar kokiais nors veikalais. Taigi „Lietuvos istorijos" autorius daugiau naudojosi kitų istorikų darbais ir kartu ne itin vertino istorinius šaltinius. Tik tais atvejais, kai niekas kitas nebuvo rašęs jį dominusia problema, kad ir bažnyčios istorija Lietuvoje, pats rinko darbui reikalingus istorinius faktus. Bet ir rinkdamas medžiagą bažnyčios istorijai, A. Kojelavičius, itin pasitikėdamas M. Strijkovskio „Kronika", matyt, ne per daugiausia rūpinosi šaltinių panaudojimu.

Tuo tarpu M. Strijkovskis itin rūpinosi istoriniais šaltiniais. Tai jau matyti iš jo „Dorybės pasiuntinio", kurį parašė 1574 m. [66] Mums itin įdomus eiliuotas Respublikos istorijos skyrius apie Lietuvą. Rašydamas šį skyrių, jis ne tik uoliai skaitė lenkų kronikas, bet susirado ir rusų metraščius. Rašantį Lietuvos istoriją M. Strijkovskį ne tik parėmė, bet ir nuoširdžiai jam padėjo žymūs Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės veikėjai. Karaliaus sekretorius ir Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas (Mieleckis) davė M. Strijkovskiui Dusburgo kroniką [67]. Bendravimas su žymiu mokslininku humanistu, Lietuvos istorijos ir teisės žinovu, turėjo teigiamos įtakos pačiam „Kronikos" autoriui.

M. Strijkovskis pateikdavo net kelių metraštininkų teiginius apie tą patį įvykį, jei nesugebėdavo jų suderinti. Be to, norėdamas geriau praeitį suprasti ir tiksliau aprašyti, M. Strijkovskis lankė mūšių vietas, apžiūrinėjo miestų sutvirtinimus, ne tik domėjosi, bet ir rėmėsi iškasenomis [68].

[65] *Jučas M.* A. Kojelavičiaus istoriografiniai interesai // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A. 1985. T. 2. P. 78.

[66] „Goniec cnoty", paskelbtas Varšuvoje 1846 m., išleistas „Kronikos" priede.

[67] Która przedtym nigdy światła nie widziała Kronika Polska, Litewska, Żmódzka y wszystkiey Rusi Kijowskiey, Podolskiey, Podgorskiey, Podlaskiey, etc. Przez Macieia Osostewiciusa dostatecznie napisana, złożona... Drukowano w Królewcu M. D. LXXXII (1582). Toliau tekste naudota: *Stryjkowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi (sutrumpintai — *Stryjkowski M.* Kronika...). W-wa, 1846. T. 1. S. 253.

[68] Ten pat. P. 57, 83, 87, 316, 349.

Siekęs kiek galima daugiau žinių pateikti apie praeities įvykius, „Kronikos" autorius neparodė didesnio kritiškumo. Tai galima paaiškinti tuo, kad studijuojant su didesnėmis pertraukomis Krokuvos universitete [69], jam trūko nuoseklaus išsimokslinimo. O A. Kojelavičius daug metų dėstė filosofiją, taigi remdamasis formaliosios logikos reikalavimais, jis galėjo geriau suvokti ir istorinių faktų logiką.

Šaltinių panaudojimu „Lietuvos istorija" skiriasi nuo „Kronikos", bet šiuose darbuose pastebimos artimos visuomeninės politinės tendencijos [70]. Abu veikalai — tai feodalų klasės istorijos paminklai. Juose dominuoja didžiųjų kunigaikščių, didikų, karo vadų veiklos aprašymai. Valdantieji sluoksniai ir galėjo domėtis tik tokia Lietuvos istorija, kurioje jie matė savo praeitį. Be to, reikia pažymėti, kad abu mūsų istorikai nerašė net ir valdančiosios feodalų klasės istorijos. Jie rašė apie tuos veikėjus, kurie dalyvavo politiniame krašto gyvenime.

Toksai apsiribojimas politinio gyvenimo aptarimu siaurino istorinę problematiką. Tačiau feodaliniams sluoksniams politinis krašto gyvenimas buvo svarbiausias, nes geriausiai išreiškė jų interesus: jie galėjo didžiuotis valstybės praeitimi, savo nukariavimais, politikos laimėjimais. Be to, ir politinė istorijos proceso pusė geriausiai buvo suvokiama. Istorijos mokslas, tais laikais (XVII a.) nesugebėjęs kiek giliau aptarti praeities, tenkinosi pastebimiausių istorinių įvykių aprašymu. Nepaisant to, M. Strijkovskio ir A. Kojelavičiaus istorijos pažengė progreso linkme, palyginti su viduramžių kronikomis, kurios visuomenės raidos procesą aiškino kaip nuolatinį Apvaizdos kišimąsi į žmonių gyvenimą ar tenkinosi trumpa chronologinių įvykių registracija (plačiai viduramžiais paplitęs primityvių kronikų tipas). M. Strijkovskis ir A. Kojelavičius tęsė Lietuvos metraščių tradicijas. „Metraščiai tapo politikos istorija. Remiantis turimais šaltiniais, juos kompiliuojant, buvo siekiama pateikti kuo išsamesnį valstybės ir tautos istorijos vaizdą [...]. Lietuvos metraščio XV a. autorius rašė saviems lietuvių kunigaikščiams panegiriką. Apie Lietuvos kunigaikščius jis sukūrė tautinių didvyrių aureoles. Jų žygdarbiams buvo skirti atskiri pasakojimai. Ypač buvo keliamas Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas" [71]. Nuo pradžios ligi galo metraštyje liaupsinama Lietuvos feodalų — kunigaikščių bei didikų — veikla: jie sukūrę Lietuvos valstybę, išplėtę jos sienas ir apgynę ją nuo totorių, Maskvos didžiųjų kunigaikščių ir, svarbiausia, nuo lenkų. Kunigaikščiai ir didikai esą tikrieji „Didžiosios Kunigaikštystės valdovai". Metraštininkus tedomina vien jų veikla [72]. Todėl ir „Kronika", ir ja besiremianti „Lietuvos istorija" turėjo tęsti šias metraščių tradicijas, nes buvo skirtos tai pačiai

[69] *Рогов А. И.* Русско-польские культурные связи в эпоху возрождения. М., 1966. С. 26.

[70] Ten pat. P. 21—22.

[71] *Jučas M.* Lietuvos metraščiai. V., 1968. P. 6.

[72] *Jonynas I.* Lietuvos istoriografija // *Jonynas I.* Istorijos baruose. P. 123.

feodalų klasei, kurioje metraščiai neprarado savo populiarumo ir plito nuorašais.

Dėl humanizmo idėjų poveikio stiprėjo tendencijos istorijoje akcentuoti politinius reiškinius. Kartu daugiau dėmesio skiriant individo veiklai, istoriniame procese imta pabrėžtinai išskirti valstybės valdovo veiklą. Renesanso rašytojų supratimu žmogaus prigimtis ir charakteris turėjo lemiamą reikšmę, tad aptariant valstybės praeitį reikėjo atsižvelgti į valdovų asmenines savybes. Todėl istorikų dėmesys skiriamas žemiškajai tautos istorijai, neieškoma nuolatinio apvaizdos įsikišimo į jos tėkmę. Viduramžiškas „res divinae" istorikų nebedomino — Renesanso atstovai atsisuko į „res humanae"[73]. Naujas istorijos uždavinių supratimas neleido tenkintis ir trumpu faktų registravimu, — reikėjo ieškoti tam tikrų visą istorijos procesą apimančių dėsningumų. Dėl to, palyginti su viduramžiais, pakito ir istorijos varomųjų jėgų supratimas. Atsižvelgiant į tai, galime spręsti, kiek mūsų istorikų darbai atitiko naują požiūrį, atsiradusį Renesanso epochoje.

M. Strijkovskis istorijos faktus savo „Kronikai" ėmė ne tik iš Lietuvos metraščių, kuriuose religinis koloritas beveik nepastebimas[74], bet ir iš kitų šaltinių. Jis naudojosi vokiečių ordinų, pirmųjų lenkų istorikų, kai kurių rusų metraščių pateikta medžiaga. Tuose šaltiniuose religinis elementas buvo stipriau išreikštas negu Lietuvos metraščiuose. M. Strijkovskis, kritiškiau jų nevertinęs, ne visur gebėjo atitrūkti nuo istorinių įvykių aiškinimo antgamtinėmis priežastimis, todėl „Kronikoje" pasitaiko įvairių stebuklų. Tačiau autorius jų pats neišgalvojo ir nebruko skaitytojui. Tai nesiderino su jo istorijos užduočių supratimu. Jo manymu, valstybių valdovai, senatoriai, karvedžiai ras istorijos veikaluose sukauptą daugiaamžę žmonijos patirtį ir jos pagrindu susiformavusius politinius ir gyvenimiškus pamokymus. Dedikacijoje Steponui Batorui M. Strijkovskis rašė: „Žmogiškoji išmintis yra ne kas kita, kaip įvykių stebėjimas, esamų ir būsimų dalykų žinojimas, pasemtas iš praeities patyrimo, tarsi iš užtvenkto šaltinio, dėl to tarp visų mokslų pirmoji vieta tenka istorijai"[75]. Taigi istorija, jo manymu, turi mokyti valstybės veikėjus krašto valdymo meno. Humanistiškai suvokdamas istorijos paskirtį, M. Strijkovskis stengėsi ir Lietuvos praeitį paaiškinti kuo natūraliau — valdančių sluoksnių pastangomis sukurti galingą valstybę.

A. Kojelavičius tokio renesansinio istorijos uždavinių supratimo nedėstė. Aptardamas „Lietuvos istorijos" paskirtį, jis sakėsi norįs būti tokiu autoriumi, iš kurio knygų jaunuomenė, „susipažindama su savo krašto istorija, nuo pat mažens pramoktų romėnų kalbos ir pajustų jos skonį"[76]. Kaip tik todėl jis imasi „pagal rašytinio veikalo reikalavimus ir dėsnius tvarkyti istoriją, bet ne naujai savo

[73] *Zaborskaitė V.* Renesanso kultūros apraiškos M. Strijkovskio „Kronikoje" // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A. 1965. T. 2(19). P. 84.

[74] *Jučas M.* Lietuvos metraščiai. P. 6.

[75] *Stryjkowski M.* Kronika... T. 1. S. 111.

[76] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. V., 1988. P. 42.

triūsu sudėtą, o iš Motiejaus Strijkovskio metraščių išrankiotą"[77]. A. Kojelavičius taip pat nurodė, jog buvo norima pasitenkinti tik M. Strijkovskio veikalo vertimu, bet „nedrįsčiau tvirtinti, kad šitai esu įvykdęs, tačiau atvirai prisipažįstu, jog esu mėginęs. Be to, prielankus skaitytojas lengvai suvoks, kas priskirtina man, o kas jam, žmogui, kurio vardo nenuslėpiau"[78]. Taigi, paaiškinęs autorystės klausimus, A. Kojelavičius nurodė keliamus veikalui tikslus: 1) supažindinti su Lietuvos praeitimi; 2) kad skaitytojai geriau pramoktų lotynų kalbos ir galėtų pajusti visą jos grožį. Taip suformulavęs knygai keliamus uždavinius, A. Kojelavičius pasirodė esąs ne tik istorikas, bet ir poetas. Neatsitiktinai ir ant M. Strijkovskio portreto taip pat buvo užrašyta „Historicus et poeta". Taigi abu autorius siejo istoriko ir rašytojo darbo panašus supratimas.

Šiuos istorikus siejo ne tik literatūrinio, istorinio darbo formos, bet ir antgamtinių jėgų kišimosi į istorinių įvykių eigą traktavimas. Aprašęs Vytenio pasiųstų lietuvių pulkų 1298 m. žygį į Strasburgą, A. Kojelavičius nurodė, kad už bažnyčios išplėšimą jie susilaukė bausmės, beveik visi namo grįžtantys lietuviai buvo išžudyti[79]. Netrukus ir Vytenis, grįždamas namo su belaisviais, taip pat išniekinęs sakramentus ir pašiepęs krikščionių Dievą. Bet jau kitą dieną Vytenis buvęs nubaustas: kryžiuočiai apsupę lietuvius, pats Vytenis buvo sužeistas ir vos spėjo pabėgti į Lietuvą[80].

M. Strijkovskis, aprašęs šiuos įvykius, taip pat čia matė Apvaizdos valią, tačiau „Lietuvos istorijoje" tai stipriau akcentuota. „Kronikoje" nepasakyta, kad lietuviai Strasburge išniekino bažnytinius indus. Šią žinią A. Kojelavičius paėmė iš P. Dusburgo „Prūsų žemės kronikos", kurią M. Strijkovskis, kiek apdorojęs ir pavadinęs septintąja knyga ar skyriumi, įdėjo į savo „Kroniką". Čia dar nurodyta, kad lietuviai išžudė visus suaugusius, bet kryžiuočių užpuolimas — tai Dievo bausmė. O A. Kojelavičius pažymėjo, kad už tokius veiksmus Apvaizda netrukus baudžianti[81].

Vis dėlto valstybės gyvenimas, kaip praeities aprašymas, A. Kojelavičiaus „Lietuvos istorijoje" turi plačią autonomiją, ir ji nėra priklausoma vien nuo Dievo valios. Todėl „Dievo pirštą" jis mato tik izoliuotuose įvykiuose, o ne visame istorijos vyksme. Aptardamas pagoniškos valstybės valdovų santykius su krikščionišku pasauliu, A. Kojelavičius neteigia, kad teisus kiekvienas krikščionis kovojęs prieš pagonį. Pripažindamas, kad Mindaugas priėmė katalikybę verčiamas sunkių aplinkybių, jis vėlesnius jo žygius smerkė: „Neseniai pastatyti kaimai ir miestai žuvo liepsnose: be galo siautėdami, it laukiniai jie puolė šventoves ir dvasininkus, iš viso nė vienas krikščionis, paimtas į nelaisvę, neliko gyvas, nes karalius uždraudė imti šitokį grobį ir viešai įsakė nepalikti nė vieno

[77] Ten pat. P. 43.
[78] Ten pat.
[79] Ten pat. P. 178.
[80] Ten pat. P. 190.
[81] Ten pat. P. 178.

gyvo krikščionio"[82]. Kai kuriuos kitus pagoniškos Lietuvos valdovus autorius irgi traktuoja neigiamai: Treniotą kaip Mindaugo žudiką ir kaip žmogų, ginklu užgrobusį valdžią[83], Traidenį kaip pasižymėjusį žiaurumu. M. Strijkovskis, pasinaudojęs vokiečių ir lenkų kronikomis, irgi neigiamai vaizdavo daugumą pagoniškos Lietuvos kunigaikščių.

Kita vertus, A. Kojelavičius, rašydamas apie Gedimino ir Kęstučio ilgai trukusius karus su Ordinu, nurodė, jog lietuviai kovojo dėl savo nepriklausomybės. 1322 m. „kryžiuočių riteriai pradėjo rengti didžiulį puolimą į Lietuvą. Be Livonijos ir Prūsijos kariuomenės, kurią vedė, Prūsijos magistrą pavaduodamas, Fridrichas fon Vildenbergas, atvyko į pagalbą kariaunos iš Silezijos, Čekijos, Austrijos, Vokietijos, vedamos Vroclavo kunigaikščio Bernardo, Švabijos kunigaikščio, dviejų Reino grafų, Julicho ir kitų grafų sūnų bei kitų Vokietijos valdovų. Mat popiežius krikščionių žemėse buvo paskelbęs ediktą, kuriuo krikščionys, žadant nuodėmių atleidimą, buvo šaukiami į šventąjį karą prieš stabmeldžius, todėl ir ėmė iš visur plaukti į Prūsiją didžiuliai karių būriai. Su šiomis jėgomis patraukęs iš Prūsijos, priešas baisiai nusiaubė Žemaitiją. Didelį kraštą — Vaikių, Raseinių, Ariogalos ir Klogėnų valsčius jis sulygino su žeme. Apmalšinus žudynėmis širdis, kai, pykčiui lėgstant, gėda apėmė ginkluotus karius, kad nelyginant plėšikai siaubia beginklius žmones ir kaimiečių lūšneles, niekur nestodami į tikrą kovą"[84]. Gediminas keliuose sunkiuose mūšiuose sumušė įsibrovėlius. A. Kojelavičius popiežiaus organizuoto kryžiaus karo dalyvius vadino plėšikais, galinčiais tik beginklius žmones plėšti. Taigi nors ir jėzuitas, jis šiuo atveju palaikė ne popiežių ir katalikų bažnyčią, bet nekrikščionišką Lietuvą, kovojančią prieš vokiečių feodalus ir bažnyčios agresiją. Aptardamas veiklą Kęstučio, kuris didžiąją gyvenimo dalį su vokiečių riteriais kovojo, lygino jį net su graikų mitologiniais didvyriais. Kęstutis dėl savo sumanumo esąs tikras Lietuvos Odisėjas, o dėl narsumo — Achilas[85].

A. Kojelavičius istorijos varomąsias jėgas dažniau matė ne antgamtiniuose reiškiniuose, o susiklosčiusiose aplinkybėse, kai istorinių reiškinių priežastys gana įvairiai suprantamos. Antai Vilniaus patogi geografinė padėtis skatinusi jo spartų augimą. „Valdovo įsakymu iš visur sutelkus darbininkų, pastatomos, kaip tuo metu buvo įprasta, dvi pilys — aukštutinė ir žemutinė. Miestas augo sparčiai: statomos dievams skirtos šventyklos ir valstybiniai pastatai, kunigaikščių rūmai ir paprastų žmonių trobos, jau pati miesto pradžia rodė, jog žynio pranašystė buvusi teisinga. Pirmieji daigai rodė kylančios gerovės viltis. Mūsų laikus jis pasiekė taip viskuo garsėdamas, kad su įžymiaisiais miestais gali lenktyniauti. Savo didumu, turtais, gyventojų gausumu, atvykstančių svetimšalių įvairove

[82] Ten pat. P. 104.
[83] Ten pat. P. 111.
[84] Ten pat. P. 207—208.
[85] Ten pat. P. 273.

ir daugumu, šventovių didybe, universitetu, prekybos platumu ir kitais miestus puošiančiais dalykais"[86].

Laisvės ir garbės siekimas A. Kojelavičiui atrodo esanti viena svarbiausių istorijos varomųjų jėgų. Kai Kryžiuočių ordino magistras išsirengė į žygį prieš Vytenį, kunigaikštis, mažai jėgų turėdamas, patraukė savo pusėn priešus. Taip galėjęs padaryti, nes prūsai nekentę vokiečių riterių priespaudos[87]. Vokiečiai, sužinoję, kad prūsai pažadėjo Vyteniui pagalbą, Lietuvos pulti nesiryžo. Tik po metų jie vėl pradėjo karą prieš Lietuvą, pasikeitus prūsų nuotaikoms. Prūsų nusiraminimą A. Kojelavičius aiškino trumpalaikėmis liaudies aistromis[88]. Taigi „Lietuvos istorijoje" prūsų sąjunga aiškinama ne siekimu grįžti į pagonybę, bet plačiau suvokiant įvykius — priešiškumu kryžiuočių priespaudai.

Algirdas ir Kęstutis pašalinę Jaunutį, nes, būdami kariuomenės vadais, jautęsi pažeminti, o tai kurstę jų savigarbą[89]. Vytautas 1387 m. bandęs užimti Vilnių ir tapti didžiuoju kunigaikščiu, nes Skirgaila ne tik nesirūpinęs Lietuvos reikalais, bet ir Jogaila jį apgavo, nes buvo žadėjęs didžiojo kunigaikščio teises. Garbės ir valdžios troškimu aiškinamos ir Vytauto pastangos siekiant karaliaus vainiko[90].

Istorijos proceso aiškinimas psichologiniais motyvais rodo, kad A. Kojelavičius netraktavo istorijos varomųjų jėgų tik kaip Apvaizdos intervenciją, o bandė praeitį ir natūraliau paaiškinti. Psichologizavimas „Lietuvos istorijoje" kur kas stipresnis negu „Kronikoje". M. Strijkovskis dar nesugebėjo atsiplėšti nuo metraščių ir kronikų įtakos ir tenkinosi įvykių atpasakojimu, neieškodamas jų priežasčių. A. Kojelavičius komentaruose jau bando nustatyti įvykių priežastis. Ir tiek, kiek „Lietuvos istorijos" autorius sugebėjo pažiūrėti į istorijos eigą kaip į natūralų procesą, tiek jis prisidėjo prie pažangos aiškinant praeitį.

Palyginus „Lietuvos istoriją" su vėlesniais jėzuitų istorikų darbais, pirmiausiai po šimto metų akademijos profesoriaus P. Paprockio bandymu[91] lenkiškai atpasakoti savo pirmtako istoriją, matome, kad jis, aiškindamas įvykius antgamtinėmis jėgomis ir žmonių prigimtimi, su A. Kojelavičiumi vargiai begalėjo lygintis.

Lietuvos politinio savarankiškumo tendencijos, pastebimos tiek metraščiuose, tiek M. Strijkovskio veikale, turėjo atsispindėti ir A. Kojelavičiaus „Lietuvos istorijoje", nes autorius aprašė politinį krašto gyvenimą. Nustatyti, kaip A. Kojelavičius žiūrėjo į Lietuvos savarankiškumą, yra svarbu, nes kiek feodalizmo laikotarpio istoriografijoje „buvo reiškiamos Lietuvos valstybinio savarankiš-

[86] Ten pat. P. 206—207.
[87] Ten pat. P. 168.
[88] Ten pat. P. 169.
[89] Ten pat. P. 218.
[90] Ten pat. P. 423.
[91] *Paprocki F.* Domowe wiadomości o Wielkiem Xsięstwie Litewskiem z przyłączeniem Historyi tegoż narodu.

kumo tendencijos", tiek ji „tarnavo ir visos lietuvių tautos nacionaliniams interesams" [92].

Iš jėzuito istoriko galėjome laukti neigiamo kovų su kryžiuočiais vertinimo, nes Vokiečių ordinas skelbė platinąs krikščionybę ir kartu nešąs naują kultūrą. Jau aptarti „Lietuvos istorijos" kovų aprašymai rodo, kad autorius nenuoseklus: neigiamai vaizduoja Mindaugo ir Vytenio žygius į kryžiuočių užgrobtas žemes ir riterių plėšikavimus Lietuvoje. Tačiau Lietuvos kovose su kryžiuočiais lietuviai tik vieną kitą kartą nepalankiai pavaizduoti. Paprastai neigiamai aprašyti įsibrovėliai Ordino riteriai ir jų sąjungininkai.

Apie pirmą lietuvių mūšį A. Kojelavičius rašė, kad, pavergę latvius, kryžiuočiai ėmė brautis į Lietuvai pavaldžias kuršių žemes. Ordinas kariavo prisidengdamas krikščionybės skelbimu, nors šį karą sukėlė riterių gobšumas. Kovojo ne tik riteriai, bet ir kai kurie dvasiškiai. Į kovą prieš vokiečius pakilo kuršiai, žemaičiai ir lietuviai, nes jie suvokė, kad, neatrėmus priešo iš pradžių, ir jų laukia pavergtų latvių likimas. Tai lietuviams įkvėpė tokią drąsą, kad jie sumušė krikščionių kariuomenę [93]. M. Strijkovskis nesižavėjo lietuvių drąsa ir nebandė atskleisti šio karo priežasčių. Remdamasis Livonijos kronika, jis rašė, kad vokiečiai užvaldė Latviją ir pavergė jos gyventojus — „nekultūringą ir laukinę tautą". Jis net nepažymėjo, kad riteriai kariavo prisidengę tikėjimo skraiste, kad lietuvius skatino pavergtų latvių likimas [94]. Taigi „Lietuvos istorijoje" riterių tikslai kur kas aiškiau suformuluoti negu „Kronikoje".

Priešiškas A. Kojelavičiaus požiūris į ordinų agresiją aiškiai akcentuojamas jo veikale. Tuo aspektu būdingas Rygos miestui suteiktos lietuvių pagalbos kovoje su Kalavijuočių ordinu aprašymas. Prie Dauguvos įsikūrusių Liūbeko pirklių pakviestas kovai prieš vietinius gyventojus, Ordinas panoro pajungti ir Rygos miestą. Kilus konfliktui tarp Ordino ir Rygos miesto, lietuviai stebėjosi, kodėl Vytenis nenorįs pasinaudoti gera proga išplėsti įtaką. Vytenis gudravęs ir leidęs ginčui sustiprėti, nes per ankstyvas įsikišimas galėjęs priešus sutaikinti. Tais metais Vytenis neorganizavęs žygių. A. Kojelavičiaus nuomone, kunigaikštis saugojo jėgas ir manė, kad Rygos miestas atsilygins už paramą [95].

„Kronikoje" šis epizodas aptartas glaustai. Čia minima, kad karas buvo parankus Lietuvai, bet jo padariniai kitaip interpretuojami. Ryga buvo priversta už pinigus ieškoti Lietuvos pagalbos [96]. Iš A. Kojelavičiaus pasakojimo aišku, jog finansinė nauda, dėl ko Vytenis palaikė Rygos miestą, buvo ne vienintelis akstinas taip pasielgti. Mat kunigaikštis suvokęs, kad vidaus karas susilpnina priešą. Rygos miestas taip pat buvo lietuvių priešas, kaip ir pakviestas riterių Ordinas. Todėl Vytenis baiminosi, jog susitarę jie neužpultų Lietuvos, kurią norėjo užkariauti tiek Ordinas, tiek Ryga. Šiuo at-

[92] Lietuvių literatūros istorija. V., 1957. T. 1. P. 68.
[93] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 88.
[94] *Stryjkowski M.* Kronika... T. 1. S. 281—282.
[95] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 176.
[96] *Stryjkowski M.* Kronika... T. 1. S. 341.

veju A. Kojelavičius išsamiau negu M. Strijkovskis parodė Lietuvos kovų su Livonijos ordinu sudėtingumą, kartu ir Vytenį charakterizavo kaip patyrusį politiką.

Kaip „Lietuvos istorijos" autorius vertino laisvę, matyti iš prūsų ir jotvingių kovų aprašymų. Prieš Ordiną sukilę prūsai kovojo narsiai. Jie užpuolė riterių stovyklą ir, nugalėję sargybinius, neplėšė stovyklos, o toliau persekiojo priešą, siekdami galutinės pergalės. Ordino kareivos neišlaikė prūsų spaudimo ir mūšį pralaimėjo [97]. Kai prūsų sukilimą Ordinas užgniaužė, nadruviai pasitraukė iš savo krašto [98].

Dėl lietuvių tarpusavio kovų jotvingiai vieni priešinosi lenkams, norėjusiems užgrobti jų žemes. Mūšyje su Boleslovo kariuomene žuvus jotvingių vadui Komatui, jo kariai kovojo narsiai toliau, kol krito paskutiniai vyrai. Taip viename mūšyje išsisprendė jotvingių likimas [99].

Tuos įvykius aprašė ir M. Strijkovskis. Tačiau A. Kojelavičius kur kas aiškiau akcentavo prūsų drąsą ir ryžtą siekiant pergalės. „Kronikoje" nenurodyta, kodėl nugalėti nadruviai pasitraukė iš savo krašto [100]. A. Kojelavičius jų persikėlimą į Lietuvą aiškino laisvės troškimu. Taigi „Lietuvos istorija" išryškino vokiečių užmačias Pabaltijyje, jog riteriai kovojo prisidengę krikščionybės platinimu ir engė baltų gentis, o lietuviai prieš ordinus kariavo gindami savo laisvę. Iškeldamas vietinių žmonių solidarumą kovoje su priešu, A. Kojelavičius kartu išreiškė savo požiūrį į Lietuvos praeitį. Iš kovų su vokiečių agresija jo aprašymų matyti, kad istorikas palaikė lietuvius, nors jie ir priešinosi krikščionybės platintojams. Greičiausiai todėl A. Kojelavičius pagal M. Strijkovskį aprašydamas lietuvių nesėkmes kryžiuočių žemėse, tik tuo atveju remdavosi antgamtinių jėgų intervencija, kur lietuviai tiesiogiai paliesdavo bažnyčią. Ten, kur jie tiesiogiai jos neliesdavo, Apvaizda pasitraukdavo ir leido žmonėms spręsti savo likimą.

Kad A. Kojelavičius nuosekliau nei M. Strijkovskis aprašė kai kuriuos lietuvių karus su kryžiuočiais, „Kronikos" reikšmės nemažina. M. Strijkovskis apdainavo Žalgirio mūšį, su patosu pabrėždamas pergalės reikšmę. „Kronikos" autorius nurodė, kad riteriai norėjo sunaikinti Lenkiją ir Lietuvą, o jų žemes prijungti prie savo valdų, dėl ko ir buvo nubausti [101]. A. Kojelavičius, aprašydamas mūšį, praleido Jogailos kalbą, kvietusią ginti tėvynę ir atkeršyti „bedieviams kryžiuočiams" [102]. Lietuvių nuostolius mūšyje A. Kojelavičius aiškino tuo, kad pakeliui lietuvių kariuomenė apiplėšė bažnyčią, o pergalę priskyrė lenkų kariuomenei [103]. Šiuo atveju jis įžiūrėjo aiškų Apvaizdos įsikišimą ir tuo sumenkino lietuvių kariuomenės didvyriškumą Žalgirio mūšio lauke.

[97] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 107—108.
[98] Ten pat. P. 125—126.
[99] Ten pat. P. 117—118.
[100] *Stryjkowski M.* Kronika... T. 1. S. 262.
[101] Ten pat. T. 2. P. 128.
[102] Ten pat. P. 132.
[103] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 380.

Aptarti istorinių epizodų aprašymai rodo, kad A. Kojelavičius, nepaisant kritiško nusiteikimo prieš kryžiuočius ir nemažo įžvalgumo, ne taip nuosekliai kaip M. Strijkovskis parodė savo patriotišką nusistatymą. A. Kojelavičiaus tendencijos į akademinį bešališkumą, nors ir negalėjo paslėpti autoriaus simpatijų lietuviams ir meilės savo kraštui, visgi gerokai sumenkino veikalo kryptingumą. Pritariant I. Jonyno nuomonei apie kai kurias neigiamas tendencijas A. Kojelavičiaus istorijoje[104], reikia pripažinti, kad istorikas pasisakė už Lietuvos feodalinės valstybės nepriklausomybės išsaugojimą kovoje su Kryžiuočių ordinu, kuris pavergė kaimynines baltų gentis.

„Lietuvos istorijos" autorius taip pat išdėstė savo pažiūras į Lenkiją ir vertino jos feodalų interesus Lietuvoje. Šios problemos sprendimas išryškėjo aptariant Palemono mitą ir unijinius ryšius su Lenkija.

M. Strijkovskis, paminėjęs Senovės Rytų ir Antikos autorius, „Kroniką" pradėjo nuo Babelio bokšto, nuo to, kaip Dievas sumaišė žmonių kalbas, kaip iš trijų Nojaus sūnų atsirado semitai, chamitai, jafitai. Kartu autorius ėmėsi aiškinti ne tik lietuvių, bet ir slavų, ypač lenkų ir rusų kilmę. Plačiausiai išdėstyta Palemono istorija, kildinanti Lietuvos feodalus iš kilmingų romėnų. Šis padavimas kėlė ne tik feodalų klasės interesus, bet ir neigė lenkų užmačias įsitvirtinti Lietuvoje, „tarnavo jų politinėms varžyboms su Lenkijos feodalais"[105]. Taigi jis gynė ir feodalinės Lietuvos savarankiškumą. Tai geriausiai matyti palyginus Palemono teoriją su padavimu apie Lechą, tariamą pirmąjį Lenkijos valdovą. J. Kochanovskis parašė „Čeko ir Lecho istoriją" („Historia o Czechu i Lechu"). J. Dlugošas istorijoje Lecho viešpatavimą nukėlė į VI a. M. Strijkovskio amžininkas J. Sarnickis „Analuose"[106] Lecho mitą, panašiai kaip „Kronikoje", sujungė su bibliniu Nojaus padavimu. XVI a. sarmatų—lenkų mitų politinė paskirtis buvo stiprinti Jogailaičių valstybę, aiškinant, jog lenkų ir lietuvių tautos nuo seniausių laikų susijusios giminystės ryšiais[107]. Dėl to Lietuvoje atsiradusi Palemono teorija ne tik vietos feodalų kilmę aiškino, bet kartu buvo ir atsvara atitinkamai lenkų feodalų legendai.

A. Kojelavičiui Palemono teorija, kaip ji buvo dėstoma M. Strijkovskio, pasirodė nepakankamai argumentuota. Jis suabejojo ne tik galimybe nustatyti savo tautos kilmę[108], bet ir Lietuvos chronologijos tikrumu iki Mindaugo laikų[109]. A. Kojelavičius nesutiko su „Kronikos" autoriumi, kad lietuvių protėviai buvo kimbrai ir gepėdai. Remdamasis kalbos, religijos ir papročių panašumu, jis lietuvius kildino iš herulių. Kiek tai liečia lietuvių ir lotynų kalbas,

[104] *Jonynas I.* Lietuvos istoriografija // *Jonynas I.* Istorijos baruose. P. 135.

[105] Lietuvių literatūros istorija. T. 1. P. 64.

[106] *Sarnicki J.* Annales sive de origine et regus gestis Polonarum et Lithuanorum. Cracoviae, 1587.

[107] *Herbst S.* Początki historycznego widzenia rzeczywistości w nauce i sztuce // Odrodzenie w Polsce. W-wa, 1956. T. 2. Cz. 1. S. 382.

[108] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 43—45.

[109] Ten pat. P. 69—70.

tai „iš tiesų lietuviškajame žodyne protarpiais pasitaiko nemaža lotynų kalbos liekanų: be to, pačiu linksniavimu, kirčių įvairove labiau nei kitos sarmatų kalbos lietuvių šliejasi prie lotynų ir graikų kalbų: tokių štai esama kol kas netvirtų argumentų dėl pateiktų abejonių. Juk Livonijos gyventojų, arba latvių, kalba panaši į lietuvių: joje irgi panašiai prikaišiota lotynų ir graikų žodžių, nors jie su ateiviais italais neturėjo nei bendro vardo, nei prekybinių reikalų. Taigi ir Livonijos, ir Lietuvos vardai senesni, nei italai atvyko į šiuos kraštus. Savo ruožtu lotynų ir graikų kalbų pėdsakai, įsispaudę šiose tautose, buvo palikti vietinių gyventojų. Mat jie po daugelio metų, praleistų karo stovyklose Italijoje arba Trakijoje, grįždami namo dideliais būriais, be gausaus grobio, parnešdavo saviesiems ir svetimą kalbą. Tatai sena ir visuotinė bėda: svetur iš svetimšalio ko nors semtis, o savais dalykais bjaurėtis; taigi kad atrodytų esą išmintingesni už prastuomenę, atsisakę gimtosios kalbos, per tam tikrą laiką pakeitė ją svetima"[110]. Heruliai gi vėliau apsistoję Prūsijoje, susimaišę su ten gyvenusiais žmonėmis ir paplitę po visą Lietuvą. Lietuviai ir esą tų romanizuotų herulių palikuonys. Taigi A. Kojelavičiaus lietuvių tautos kilmės teorija skiriasi nuo M. Strijkovskio[111].

A. Kojelavičius modifikavo ir Palemono teoriją. Jo nuomone, Palemonas anksti į Lietuvą atvykti negalėjęs, nes išeitų, kad ilgą laiką, keletą šimtmečių, kraštą valdė tik trys valdovai. Todėl jis aiškino, kad Palemonas į Lietuvą atvykęs X a. Laikui bėgant, lietuviai susimaišė su ateiviais ir, mirus senajam valdovui, ne tik vienos valstybės panorėję, bet be pasipriešinimo pasidavė romėnų valdžiai — Palemonas buvo išrinktas kunigaikščiu[112]. Taip aukštesnė italų kultūra, priešingai negu kryžiuočių, įsigalėjo Lietuvoje be karo ir kraujo praliejimo.

Tokia modifikuota lietuvių kilmės ir feodalų luomo genezės teorija iš esmės nesiskyrė nuo M. Strijkovskio teiginių, nes lietuvius abu istorikai kildino iš germanų (tik skirtingų jų genčių), o feodalų klasę siejo su romėnais. Nepaisant to, Palemono mitas „Lietuvos istorijoje" įgavo kitą atspalvį. Pabrėždamas, kad romėnai lietuvius paveikė aukštesne kultūra, A. Kojelavičius savo teoriją panaudojo Ordino agresijai pasmerkti. Be to, pabrėždamas romėnų kultūros reikšmę, jis parodė susidomėjimą kultūrinėmis vertybėmis. Čia jau galime įžiūrėti humanizmo įtaką.

A. Kojelavičius daug dėmesio skyrė Lietuvos unijinių ryšių su Lenkija problemai. Pati „Lietuvos istorija" suskirstyta į dalis pagal šiuos ryšius. Pirmos dalies tituliniuose puslapiuose sakoma, kad šis tomas apžvelgia Lietuvos istoriją „prieš krikščionybės priėmimą ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės susijungimą su Lenkijos Karalyste"[113], antroji — „nuo Didžiosios Kunigaikštystės susijungimo su

[110] Ten pat. P. 46—47.
[111] *Jurginis J.* Legendos apie lietuvių kilmę. V., 1971. P. 116—117.
[112] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 61.
[113] Ten pat. P. 35.

Lenkijos karalyste į vieną jų valstybę"[114]. Šie akcentai rodo, kad istorijos autorius Lietuvos ryšių su Lenkija klausimą laikė svarbiausiu Lietuvos istorijos faktu. Šį požiūrį nesunku paaiškinti: Jogailai tapus Lenkijos karaliumi, Lietuvą apkrikštijo. A. Kojelavičiaus supratimu, tai buvo posūkis Lietuvos istorijoje.

Lietuvos susijungimą su Lenkija patvirtino Jogailos vedybų metu pasirašytas aktas. Tiesa, A. Kojelavičius tik paminėjo, kad jį pasirašė Lietuvos didikai, o jo turinio, priešingai negu M. Strijkovskis, neišdėstė. Vis dėlto tai nerodo kokių nors didesnių skirtumų tarp A. Kojelavičiaus ir M. Strijkovskio pozicijų, nes Jogailos pasiuntinių duotus pažadus lenkams A. Kojelavičius pažodžiui atpasakojo iš „Kronikos". Nors Jogailos vedybas abu istorikai traktavo kaip įvykį, kuris Lietuvą sujungė su Lenkija, visgi jie skirtingai komentavo Jogailos atstovų kalbas. „Kronikoje" sakoma, kad pasiuntinių pasiūlymai Lenkijos didikams patiko, nes jie tikėjosi, jog vedybos panaikins nesutarimus tarp Lietuvos ir Lenkijos dėl rytinių žemių[115]. A. Kojelavičius, papildydamas M. Strijkovskį, aiškino, kad lenkai tikėjosi ne tiktai nemažai žemių prisijungti, bet, sudarydami uniją su galinga Lietuva, ir savo valstybę sustiprinti[116]. A. Kojelavičius, akcentuodamas Lietuvos galybę, tarsi paryškina savo įsitikinimą, kad unijiniai ryšiai su Lenkija tos galybės nepažeidė.

Abiejų valstybių unijinių ryšių akcentavimas pastebimas ir kituose Lietuvos ir Lenkijos sutarčių aprašymuose. Aptardamas Astravo sutartį, A. Kojelavičius pirmiausiai pažymėjo, kad Vytautas žadėjo ištikimybę Jogailai ir unijai su Lenkija[117]. Tuo tarpu M. Strijkovskis pirmiau aprašė žemių dalybas tarp Vytauto ir Skirgailos ir tik po to užsiminė, kad Jogaila priėmė Vytauto ištikimybės priesaiką[118]. Taigi A. Kojelavičius pirmiausiai kėlė unijinių ryšių klausimą.

Skirtingai abu istorikai komentavo ir Vytauto pastangas gauti karaliaus vainiką. M. Strijkovskis tokiam Vytauto sumanymui pritarė. Užsiminęs vienoje vietoje, kad lenkai sutrukdė Vytautui vainikuotis, jis pridūrė: „vargšė Lietuva"[119].

A. Kojelavičius Vytauto siekimą gauti Lietuvos karaliaus vainiką vertino neigiamai. Tai buvusi intriga imperatoriaus Zigmanto, kuris siekė, kad Lietuva atsiskirtų nuo Lenkijos. Trokšdamas garbės, Vytautas neprieštaravo imperatoriaus sumanymui. Popiežius, matydamas, kad krikščionišką valstybę gali ištikti nelaimė, griežtai įspėjo imperatorių Zigmantą ir Vytautą, bet tai nepadėjo, ir lenkai tiesiog sutrukdė vainiką atgabenti[120].

M. Strijkovskis taip pat pripažino, kad imperatorius Zigmantas siekė išskirti abi valstybes. Visgi, pasak „Kronikos", popiežius pa-

[114] Ten pat. P. 292.
[115] *Stryjkowski* M. Kronika... T. 2. S. 72.
[116] *Vijūkas-Kojelavičius* A. Lietuvos istorija. P. 280.
[117] Ten pat. P. 330.
[118] *Stryjkowski* M. Kronika... T. 2. S. 96.
[119] *Ptaszycki* S. Wiadomość bibliograficzna o rękopisie nieswieskim Kroniki Macieja Stryjkowskiego // Pamiętnik Literacki. 1903. S. 229.
[120] *Vijūkas-Kojelavičius* A. Lietuvos istorija. P. 424.

siuntė raštus imperatoriui ir Vytautui ne katalikiškos valstybės vienybe rūpindamasis, kaip aiškino A. Kojelavičius, bet neapsikentęs įkyriais lenkų pasiuntinių prašymais [121]. Aukštindamas Vytautą kaip valstybės vadovą, M. Strijkovskis rėmė Lietuvos politinį suverenumą ginančius feodalus. Tuo tarpu A. Kojelavičius, laikydamasis Zbignevo Olesnickio versijos apie Vytauto vainikavimąsi, buvo neišardomos Lietuvos unijos su Lenkija šalininkas. Tokia jo pažiūra dar labiau išryškėjo komentuojant Liublino uniją. „Nenoriu būti šiuo atveju teisėjas, džiaugdamasis, kad buvo pasiekta santarvė" [122].

Palemono teorijos ir ypač unijinių ryšių traktavimas „Lietuvos istorijoje" rodo, kad A. Kojelavičius „neturi nė krislelio to lietuviško patriotizmo, kurį kas žingsnis randi skaitydamas Platųjį Lietuvos metraščių sąvadą ir kuriuo gana vykusiai naudojasi Strijkovskis" [123]. Tam greičiausiai daugiausia įtakos turėjo kosmopolitinė jėzuitiška pasaulėžiūra. A. Kojelavičius, katalikų tikėjimo įvedimą Lietuvoje vertindamas kaip reikšmingiausią įvykį, siekė kuo tvirtesnių ryšių su Lenkija, kurios vaidmuo šiuo atžvilgiu buvo beveik lemiamas. Veikė A. Kojelavičių ir bajorų luomo pažiūros. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorai labiau nei stambieji feodalai linko į uniją [124], o po jos sudarymo naudojosi savo laisvėmis. „Lietuvos istorijos" autorius savo veikale niekur kritiškiau esamos santvarkos nevertino, o M. Strijkovskis aiškiai išreiškė savo neigiamą požiūrį į bajoriškas laisves [125]. Nors A. Kojelavičius ir buvo palankus unijai su Lenkija, jis aiškiai pasisakė prieš lenkų ponų inkorporacinius siekimus [126]. Praeities įvykių traktavimas „Lietuvos istorijoje" yra artimesnis M. Strijkovskio „Kronikai" nei lenkų istorikų aiškinimams. Antai J. Dlugošas, o vėliau ir kiti juo sekę istorikai (M. Kromeris, M. M. Miechovita, B. Vapovskis) Gediminaičius kildino iš arklininko: Vytenio žirgininkas Gediminas nužudęs kunigaikštį ir užėmęs sostą. M. Strijkovskis, remdamasis Lietuvos metraščiais bei J. Dlugošo, įvykio amžininko, liudijimu, šį požiūrį paneigia [127]. Minėtų istoriografų nuomonę jis griauna ir loginiu mąstymu: plačios Lietuvos valstybės žemės nebūtų paklususios neteisėtam valdovui, be to, lenkų karalius Vladislovas Lokietka nebūtų leidęs vesti savo sūnui Kazimierui tokios kilmės valdovo dukterį. A. Kojelavičius pritarė M. Strijkovskio nuomonei dėl Gediminaičių kilmės ir pabrėžė, kad Gediminas buvo Vytenio sūnus. Šiuo atveju istorikai parodė, kad jie sugebėjo kritiškai pažvelgti į lenkų istoriografų pasakojimus. Visgi jų kriticizmas ribotas. Pasitaiko, kad jie vieną netikslumą pakeičia kitu, nes ir naudojosi jokios kritikos neišlaikančiais šaltiniais: Biblijos žiniomis apie pasaulio pradžią ir tautų kilmę, antikinių poetų teiginiais. Reiktų atsiminti, kad

[121] *Stryjkowski M.* Kronika... T. 2. S. 172.
[122] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 750.
[123] *Jonynas I.* Lietuvos istoriografija // *Jonynas I.* Istorijos baruose. P. 136.
[124] Lietuvos TSR istorija. V., 1985. T. 1. P. 125.
[125] *Stryjkowski M.* Kronika... T. 1. S. 356.
[126] *Jučas M.* A. Kojelavičiaus istoriografiniai interesai // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A. 1985. T. 2. P. 84.
[127] *Stryjkowski M.* Kronika... T. 1. S. 353—356.

ir Vokietijos, Lenkijos, Rusijos ir kitų šalių istoriografai taip pat naudojosi šiais legendiniais pasakojimais, ypač stengdamiesi kuo pilniau atkurti garbingą tautos praeitį, kuriai pažinti neturėjo patikimesnės medžiagos [128].

Feodalinės Lietuvos aukštinimą rodo ir „Lietuvos istorijoje" esanti legenda apie Vilniaus miesto įkūrimą. A. Kojelavičius pasinaudojo M. Strijkovskio „Kronikoje" atpasakota Lizdeikos kalba Gediminui, kurioje pranašaujama apie Vilniaus garsą [129].

Literatūriškai apdorojęs legendą, „Lietuvos istorijos" autorius nepasitenkino tik kunigaikščių aukštinimu. Iškeldamas savo dienų Vilnių, A. Kojelavičius padavimui davė konkretesnį pagrindą. Didžiųjų kunigaikščių sostinė, pasak „Lietuvos istorijos", didumu, turtais, universitetu, prekyba ir kitais dalykais pralenkianti „sarmatų" (Rytų Europos) miestus. Net apleisti miesto sustiprinimai rodo, kad čia žmonės laisvę ir taiką užsitikrino ne pylimais, o narsumu [130]. Siedamas senąją tradicinę legendą su savo amžiaus Vilniaus iškėlimu, A. Kojelavičius norėjo parodyti, kad Lizdeikos žodžiai apie Vilniaus ateitį išsipildė, o kartu buvo akcentuojami ir jo įkūrėjo Gedimino nuopelnai.

Taigi A. Kojelavičius neatsisakė patriotiškos Lietuvos feodalų pažiūros į valstybės praeitį. Lietuvos feodalinės valstybės praeitis ir jam buvo artima ir brangi. Tačiau jo Lietuvos istorijos supratimas jau nebebuvo nukreiptas prieš Lenkijos feodalų pastangas likviduoti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės savarankiškumą. Jo supratimu, unija tik pašalinanti Lietuvos ir Lenkijos feodalinių sluoksnių prieštaravimus, stiprinanti krikščioniškas valstybes. Kai kurie jėzuitai autoriai A. Kojelavičiaus pažiūros į valstybės savarankiškumą nepriėmė, menkino „Lietuvos istorijos" reikšmę ir išliekamąją vertę [131]. A. Kojelavičius reiškė tik dalies pradėjusių nutautėti žemvaldžių ir katalikų bažnyčios požiūrį. Kartu tai rodė, jog kai kuriems Lietuvos feodalams valstybės savarankiškumo idėja darėsi neaktuali.

Pasmerkęs vokiečių agresiją Pabaltijyje ir linkdamas į Lenkijos feodalus, A. Kojelavičius kartu gynė Lietuvos feodalų siekimą įsitvirtinti rusų žemėse. I. Jonynas manė, kad A. Kojelavičius, norėdamas įrodyti Lietuvos teises į rusų žemes, jų užkariavimą priskiria pirmųjų romėnų kunigaikščių laikams Lietuvoje [132].

A. Kojelavičiaus istorijoje šie užkariavimai priskiriami XIII a. pradžioje valdžiusiai „Julijono Dausprungo dinastijai". „Lietuvos istorijoje" nurodyta tokia užkariavimų chronologija: 1217 m. buvo užimtas Naugardukas, 1219 m. — Polockas, 1220 m. — Pinskas ir Turovas, o 1221 m. — Mozyrius, Černigovas ir beveik visos Nov-

[128] *Zaborskaitė V.* Renesanso kultūros apraiškos M. Strijkovskio „Kronikoje" // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A. 1965. T. 2 (19). P. 82.
[129] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 206; *Stryjkowski M.* Kronika... T. 1. S. 372.
[130] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 207.
[131] *Załęski S.* Jezuici... T. 3. Cz. 2. S. 1115.
[132] *Jonynas I.* Lietuvos istoriografija // *Jonynas I.* Istorijos baruose. P. 135.

gorodo—Seversko žemės [133]. Daugelio rusų žemių prijungimą A. Kojelavičius priskyrė XIII a. pradžiai, nors dauguma jo minimų žemių prie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės buvo prijungta vėliau [134].

Tai, kad A. Kojelavičius XIII a. pradžiai priskyrė nurodytų sričių užėmimą, dar neleidžia teigti, jog jis sąmoningai nukėlė datas, norėdamas pagrįsti Lietuvos feodalų teises į užkariautas žemes. Pirma, jis abejojo chronologijos iki Mindaugo laikų patikimumu, paliko nurodytas datas remdamasis tradicija, neturėdamas tikresnių šaltinių [135]. Antra, A. Kojelavičius minėtas datas tiesiog nurašė iš M. Strijkovskio „Kronikos" [136]. Taigi sąmoningo noro iškreipti faktus A. Kojelavičiui priskirti nederėtų. Klydo ne jis, bet M. Strijkovskis, nesugebėjęs tiksliau nustatyti XIII a. pradžios įvykių. Taigi šis I. Jonyno teiginys apie A. Kojelavičiaus tendencingumą yra nepagrįstas. A. Kojelavičius, kaip ir M. Strijkovskis, Lietuvos feodalinių kunigaikščių ekspansiją į rytus laikė natūraliu reiškiniu, stiprinančiu Lietuvos valstybę. Vytautas A. Kojelavičiui buvo ne tik garbės trokštantis valdovas. „Lietuvos istorijoje" aukštinamas jo karingumas, nes jis sukūręs valstybę nuo Baltijos iki Juodosios jūros [137].

Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės stiprėjimą A. Kojelavičius laikė didele blogybe ir Lietuvos nelaimių priežastimi. Pasak jo, visų negerovių pradžia siejosi su Ivanu III (1462—1505), kai jis tapo visos Rusijos valdovu. Šis titulas skatino Maskvos kunigaikščius atsiimti iš Lietuvos ir Lenkijos rusų žemes. A. Kojelavičius buvo priešiškas Maskvos politikai, nes su rusų žemių vienijimusi jis siejo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės silpnėjimą. Naugardo prijungimą prie Maskvos kunigaikštystės jis tiesiog pavadino Lietuvos smukimo pradžia [138]. Šios istoriko pažiūros itin aiškiai suformuluotos antrojoje „Lietuvos istorijos" dalyje, parašytoje karų su Maskva ir švedais metu. Lietuvos feodalai stengėsi kaip nors išsaugoti senas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ribas rytuose, o A. Kojelavičius, iš savo pusės, palaikė jų politiką.

Ne tik luominiai, bet ir katalikų bažnyčios interesai lėmė priešiškas A. Kojelavičiaus pažiūras į Maskvos kunigaikščių siekimą suvienyti rusų žemes. Jėzuitai, būdami bažnytinės unijos šalininkai, drauge su katalikybe stengėsi įsitvirtinti Baltarusijos ir Ukrainos žemėse. Be to, Lietuvos jėzuitų provincijai rytiniuose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pakraščiuose priklausė nemažai žemių, ir jėzuitai, bijodami jų netekti, bandė gyventojus patraukti į Romos katalikų bažnyčios pusę ir tuo sustiprinti Lietuvos ir Lenkijos feodalų pozicijas rusų žemėse. Stačiatikiai unijoje matydami naują

[133] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 78—87.
[134] Polockas — 1307 m., Turovas—Pinskas — Vyteniui valdant, Novgorodo—Seversko ir Černigovo žemės — Algirdui valdant.
[135] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 69—70.
[136] *Stryjkowski M.* Kronika... T. 1. S. 235, 240, 244, 248.
[137] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 428.
[138] Ten pat. P. 530.

išnaudojimo priedangą, atkakliai laikėsi savo tikėjimo. Religinių prieštaravimų neneigė ir „Lietuvos istorija": aptardamas Seversko kunigaikščių prijungimą prie Maskvos, A. Kojelavičius tarp kitų priežasčių nurodė ir bažnytinę uniją [139].

XVI a. pabaigoje rašęs M. Strijkovskis dar nerodė didesnio priešiškumo Maskvos Didžiajai Kunigaikštystei, nes susidūrimai tarp kaimynų dar ir nebuvo taip aiškiai pastebimi. Iš „Kronikos" puslapių nematyti, kad Maskvos kilimas būtų tuo metu jau rimtai grėsęs Lietuvos feodalų interesams rytuose. Maskvos organizuojami žygiai į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdas aptariami paprastai, nesigilinama į jų priežastis ir nedaroma išsamesnių išvadų. Lietuvos karai su Maskva M. Strijkovskiui atrodo natūralus ir kasdieniškas reiškinys, kaip ir bet kokie kiti karalių ir kunigaikščių vaidai. Suprantama, ir M. Strijkovskis teisiais laikė tik Lietuvos feodalus ir kai kurias jų pergales aprašė eilėmis [140]. A. Kojelavičius, stebėjęs Lietuvos feodalų politikos žlugimą rytuose, tai aprašė kur kas tendencingiau už M. Strijkovskį. „Lietuvos istorijos" autorius siekė parodyti Lietuvos feodalams, kad jau kuris laikas jiems gresia didelis pavojus — sustiprėjusi Rusų valstybė. A. Kojelavičius palaikė Lietuvos feodalų politiką rusų žemėse ir kartu gynė jų interesus.

Supratęs istorijos objektą kaip krašto politinį gyvenimą, A. Kojelavičius „Lietuvos istorijoje" aprašė Lietuvos kunigaikščių dinastijų politinę istoriją [141]. „Kronika" buvo kaip tik tokio praeities aiškinimo pirmtakė. Nors Lietuvos istoriją M. Strijkovskis stengėsi įtraukti į pasaulio tautų istorijos raidą, jos ištakų ieškodamas pasaulio sukūrime, visgi „Kronikoje" nėra viduramžiškos keturių monarchijų teorijos apraiškų. „Kronikoje" greičiau pastebime XVI a. nacionalinių istorijų Europoje atsiradimo tendencijų požymius. Kaimyninėje Rusijoje jau XV a. pabaigoje—XVI a. atsirado chronografų, kuriuose nors ir remiamasi viduramžiška keturių pasaulinių imperijų koncepcija, bet jau bandoma iškelti Maskvos, kaip visų rusų žemių vienytojos, vaidmenį, atskleisti centralizuotos Rusijos valstybės tendencijas. Paplito tuo metu istoriniai darbai ir Lenkijoje. Jos valdantieji sluoksniai panoro turėti istoriją, kuri rodytų Lenkijos valstybės tarptautinės padėties stiprėjimą ir reikšmę [142]. Panašius siekimus matome ir vokiečių istoriografijoje. Joje nurodomas vokiečių tautos senumas ir garbinga praeitis, iškeliama, kad būtina politinė vienybė [143].

M. Strijkovskis savo istoriją suskirstė knygomis pagal valdovus. Antai 10-oji „Kronikos" knyga skirta Vyteniui, 11-oji — Gediminui, 12-oji — Algirdui ir Kęstučiui ir t. t. Tokia M. Strijkovskio įvesta periodizacija — tik paviršinė veikalo kompozicija, nes kny-

[139] Ten pat. P. 539.
[140] *Stryjkowski M.* Kronika... T. 1. S. 380—382.
[141] *Jonynas I.* Lietuvos istoriografija // *Jonynas I.* Istorijos baruose. P. 136.
[142] *Barycz H.* Maciej z Miechowa. Wrocław, 1960. S. 45—46.
[143] *Вайнштейн О. Л.* Западноевропейская средневековая историография. С. 330—331.

gos poskyriuose autorius dėstė apie kitus kraštus ir dalykus, kurie nelietė Lietuvos. Apskritai „Kronikoje" yra tiek daug visokių nukrypimų nuo Lietuvos istorijos, kad bendrosios periodizacijos gairės beveik išnyko. Ir vis dėlto M. Strijkovskio pastangos išvengti dėstymo grupavimo metraščių principais, nors ir nepilnai realizuotos, buvo naujas reiškinys aprašant Lietuvos praeitį. Istorijos proceso periodizavimas pagal krašto valdovus paplito Renesanso epochoje, pakeisdamas metraštinį dėstymo pamečiui principą. Renesanso laikų istorikų supratimu, valstybės gyvenimą lėmė monarcho veikla, nes nuo jo valios priklausė politinis krašto gyvenimas. Kaip tik svarbiausiu Renesanso istoriografijos laimėjimu buvo istorinės minties sekuliarizacija, kai „istoriją nuleido iš dangaus į žemę, pamatė joje natūralią žmonijos įtaką, mėgino ieškoti jos aiškinimo žmonių veikloje" [144]. Toksai žmonių veiklos aiškinimas neišvengiamai siejosi su valdovo pareigybėmis. Todėl ir valstybės istorijos periodizavimas pagal monarchus atitiko naują praeities supratimą. Tuo principu grupuodami įvykius, istoriografai galėjo ieškoti svarbesnių reiškinių tarpusavio ryšių. Šių principų taikymas istoriografijoje logiškai vedė į valdovų dinastijų istorijas, ką aiškiai pastebime ir A. Kojelavičiaus „Lietuvos istorijoje".

Paaiškinęs, kad „imuosi pagal rašytinio veikalo reikalavimus ir dėsnius tvarkyti istoriją, bet ne naujai savo triūsu sudėtą, o iš Motiejaus Strijkovskio metraščių išrankiotą" [145], A. Kojelavičius praleido „Kronikos" epizodus, kurie tiesiogiai nelietė Lietuvos. Jis apsiribojo dinastijomis, todėl kunigaikščių politinės veiklos aprašymas sudarė veikalo pagrindą. A. Kojelavičius, vartodamas antikinius terminus Lietuvos valstybės institutams ir gyvenimo realijoms apibrėžti, nutolo nuo Lietuvos gyvenimo tikrovės ir priartėjo prie antikinio pasaulio. Matydamas valstybės silpnėjimą, A. Kojelavičius nesiūlė nei kokių nors reformų, nei kitų būdų šiam nuosmukiui sustabdyti. O jo amžininkas A. A. Olizarovskis jau pasisakė prieš baudžiavą, kritikavo Lenkijos ir Lietuvos valstybės santvarką [146], kas žadino kritiškus samprotavimus apie krašto visuomeninę sistemą.

A. Kojelavičius taip pat neparodė didesnio susidomėjimo paprastų žmonių padėtimi. Tiesa, aprašydamas 1552 m. įvykius, jis nurodė, jog „paprasti žmonės, iš tiesų didžiai prislėgti naujos duoklės ir tiesiog persekiojami mokesčių rinkėjų, griebėsi to ginklo, koks jiems vienui vienas bebuvo likęs" [147]. Tačiau iš konteksto aišku, kad šiuo atveju „paprastais žmonėmis" autorius vadino bajorus, nenorėjusius mokėti mokesčių. Kai tekdavo užsiminti apie liaudies sukilimus, tai A. Kojelavičius juos smerkė. XIII a. 7-ajame dešimtmetyje „prūsai, išsirinkę vadus, atsimetė nuo krikščionybės ir sutartu laiku, prieš pat šv. Motiejaus dieną, visame krašte išgriovė bažnyčias, o kunigus, kuriuos beįmanė pagauti, žiauriausiai nukan-

[144] *Ракитов А. И.* Историческое познание. М., 1982. С. 38.
[145] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 43.
[146] *Jurginis J., Lukšaitė I.* Lietuvos kultūros istorijos bruožai. V., 1981. P. 178.
[147] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 690.

kino; jie nepaliko neišniekinę nė vienos krikščionių šventenybės, kurią tik valiojo pasiekti jų staigus įsiūtis. Todėl krikščionių valdovai nutarė sutelkti visas savo jėgas ir atremti laukinių siautėjimą. Į pagalbą buvo sutraukta galybė kariuomenės iš Vokietijos: puikiai ginkluotų karių, patyrusių kariauti vadų; rodėsi, jog nieko netrūksta Prūsijos ir Žemaitijos žemdirbiams išžudyti" [148].

„Lietuvos istorijoje" taip pat tik retkarčiais užsiminta apie paprastų žmonių kultūrą. Tuo tarpu M. Strijkovskis aprašė ne tik Ordino riterių pavergtų žemaičių vargus, bet pirmasis Lietuvos kultūros istorijoje paminėjo liaudies dainas apie Daumantą [149], Gurdų Getvilaitį [150], Pajautos raudą [151]. Ištisas „Kronikos" poskyris skirtas senovės lietuvių mitologijai ir liaudies dainoms [152]. Aprašydamas Lietuvos krikštą, M. Strijkovskis pabrėžė, kad naujos religijos vietiniai žmonės nesuprato ir pats krikštas nebuvo formalumas. Jis įdėjo valstiečio dialogą su kunigu lietuviškai, iš kurio galime spręsti, kad net ir XVI a. antrojoje pusėje katalikų bažnyčios mokymo valstiečiai nepriėmė. M. Strijkovskis keliavo Baltijos pajūriu, norėdamas apžiūrėti tas vietas, kurias metraščiai siejo su Palemonu; pervažiavo Kuršių neriją ir nupiešė „Kronikoje" smėlio kopų ir bangų mūšos vaizdą, lankėsi lietuvių gerbiamame Birutės kalne, domėjosi senovės iškasenomis. Apėjęs M. Strijkovskio „Kronikos" lietuvių kultūros aprašymus, A. Kojelavičius kartu atmetė lituanistines realijas, kurios geriau padėjo suprasti Lietuvos praeitį.

Kita vertus, A. Kojelavičius parodė nemažai dėmesio Lietuvos santykiams su stiprėjančia Rusų valstybe. Jo susidomėjimą šia problema galima pastebėti 1490 metų aprašyme, „mat prieš keletą mėnesių labai turtingi ir kilmingi kunigaikščiai Belskiai, Boratinskiai ir Voratinskiai su didžiulėmis tėvonijomis perėjo į Maskvos pusę" [153]. Po kurio laiko „pastatęs Livonijos pasienyje prie Narvos garsią pilį, nuo jo vardo pavadintą Ivangorodu, turėjusią būti savotišku raktu į Livoniją bei suomių žemes, jis (Ivanas III.— *A. Š.*) pradėjo svajoti apie viešpatavimą visoje Rusioje. Jo slaptus sumanymus išdavė neįprastinis titulas laiške Aleksandrui. Jame jis pirmą kartą pasivadino visos Rusios caru. Iš to vėliau kilo galybė nesibaigiančių nelaimių, nes maskvėnai nenorėjo atsisakyti iš tuščios didybės pasisavinto vardo, o pateisinti jo negalėjo, kadangi labiausiai klestinčios Rusios žemės po senovei tebebuvo valdomos iš dalies lenkų, iš dalies lietuvių. Štai kiek vargo atnešė būsimosioms kartoms apsileidimas karaliaus Kazimiero, neužgniaužusio ginklu pačioje pradžioje kylančios Vasiljevičiaus galybės" [154]. Vienpusiškai paaiškinęs Maskvos kunigaikščių siekimus suvienyti rusų žemes, A. Kojelavičius ėmėsi plačiai aptarti Lietuvos valdovų pasiuntinybių dip-

[148] Ten pat. P. 106.
[149] *Stryjkowski M.* Kronika... T. 1. S. 320.
[150] Ten pat. P. 221.
[151] Ten pat. P. 245.
[152] Ten pat. P. 142—150.
[153] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 537.
[154] Ten pat. P. 545—546.

lomatinę veiklą bandant sureguliuoti santykius su rytų kaimynu. Istorikas aptarė Manvydo Aleknaičio ir Vaitiekaus Kločkos pasiuntinybę [155]. V. Kločka pareiškęs, kad Aleksandras trokštąs taikos su Ivanu ir jai sustiprinti norėtų vesti jo dukterį Eleną. Čia A. Kojelavičius, matyt, norėjo parodyti, kad būsimoji santuoka, be nesusipratimų, Lietuvai nieko daugiau neduosianti. Įspūdžiui sustiprinti autorius pasitelkė net gamtos jėgas: „Dėl nepaprastai nepastovaus tais metais oro žmonės Lietuvoje jautė širdyje kažkokį keistą liūdesį. Viduržiemyje užplūdo tokia oro šiluma, kad reikėjo tik stebėtis: visur pradėjo sprogti medžiai, želti pievos, žydėti gėlės, o paukščiai — sukti lizdus ir perėti. Tačiau po to užėjo toks atšiaurus kovas, kad per penkiolika dienų šaltis bei šalnos viską nuvirino. Žmonės todėl ir ėmė visaip spėlioti, pranašaudami, kad Aleksandro vestuvės tik iš tolo, tik iš pradžių rodosi patrauklios, o iš tiesų jos pasėsiančios gausybę karų, galop būsiančios visai pražūtingos. Ši, girdi, rusė, vardu Elena, neatneš lietuviams daugiau laimės, nei atnešė graikė trojėnams" [156]. Šie gamtos gaivalai — tai savitas atraminis pamatas aprašyti daugelį į Maskvą keliavusių pasiuntinybių: Lietuvos maršalo Litavaro 1493 m. [157], Stanislovo Kiškos 1548 m. [158], Jono Sapiegos 1496 m. [159], Stanislovo Narbuto 1500 m. [160], Petro Miškovskio, Stanislovo Glebavičiaus, Vaitiekaus Kločkos ir Jono Sapiegos 1502 m. [161], Motiejaus Kuncevičiaus [162], Stanislovo Glebavičiaus ir Bogdano Sapiegos 1503 m. [163] A. Kojelavičius minėjo 1519, 1521, 1523, 1524, 1527, 1535, 1536 metų Jono Leliuševičiaus, Stanislovo Daugirdo, Petro Kiškos, Jono Gornostajaus, Jono Jesmano, Jono Glebavičiaus diplomatines misijas į Maskvą. Aprašydamas Livonijos karą, A. Kojelavičius akcentavo Žygimanto Augusto diplomatinį aktyvumą, paminėdamas ar plačiau aptardamas pasiuntinių keliones į Rusią. Tai 1559 m. M. Volodkovičiaus ir tų pačių metų Stanislovo Paco ir Motiejaus Petkevičiaus diplomatinės misijos [164], Mykolo Garaburdos 1560 m. [165], Eustachijaus Valavičiaus 1561 m. [166], Jono Chodkevičiaus 1562 m. [167], Jurgio Chodkevičiaus, Jurgio Valavičiaus, Mykolo Garaburdos 1563 m. pabaigoje vadovaujamos pasiuntinybės [168], Jurgio Chodkevičiaus, Jurgio Valavičiaus ir Mykolo Garaburdos 1564 m. [169], Jono Bikovs-

[155] Ten pat. P. 546.
[156] Ten pat. P. 547.
[157] Ten pat. P. 548.
[158] Ten pat. P. 680.
[159] Ten pat. P. 552.
[160] Ten pat. P. 563.
[161] Ten pat. P. 573.
[162] Ten pat. P. 574.
[163] Ten pat. P. 575.
[164] Ten pat. P. 705—707.
[165] Ten pat. P. 708.
[166] Ten pat. P. 710.
[167] Ten pat. P. 716.
[168] Ten pat. P. 754—755.
[169] Ten pat. P. 724—729.

kio 1567 m.[170] ir 1568 m. Mikalojaus Tolvaišos ir Andriaus Charitonovičiaus Obrinskio [171] derybos Maskvoje.

Kai kurios Lietuvos pasiuntinių derybos su Maskvos valdovais ir jų atstovais „Lietuvos istorijoje" aptartos detaliai. Aprašydamas 1564 m. J. Chodkevičiaus, J. Valavičiaus ir M. Garaburdos derybas Maskvoje, A. Kojelavičius atpasakojo jų eigą, pradėdamas ginču dėl caro titulo pripažinimo Maskvos didžiajam kunigaikščiui: „Didžiojo kunigaikščio protėviai, vos pakelti į sostą, gaudavę ir caro titulą, to vardo niekada nėra vengę nei Romos ar Konstantinopolio imperatoriai, nei Anglijos karaliai. Kodėl tad Augustas bei jo legatai atkakliai iki šiol jo nepripažinę? Kodėl štai dabar atvykę pasiuntiniai, iškilmingai sveikindami didįjį kunigaikštį, nutylėję šį titulą? Argi jie nežinoję, kad didysis kunigaikštis, savo didikų patariamas priimti karaliaus pasiuntinius, kiekvieną kartą aiškiai pridurdavęs, kad šie nė akyse jam nesirodytų, jeigu ketiną nutylėti caro titulą?" [172] Ir taika galės būti sudaryta, kai „amžinam Maskvos valdymui būsią perduota Rečica, Šklovas, Mogiliovas, Rogačiovas, Kijevas ir visos pilys bei kaimai prie Dnepro, be to, visos pilys ir kaimai iki Volynės ir Podolės pasienio, visas kraštas nuo Smolensko sienų bei Berezinos ištakų iki Mažosios Lenkijos, vienu žodžiu, visos žemės, kurias Lietuvos valdovai buvo atplėšę nuo Rusios, jos kunigaikščiams tarp savęs kovojant" [173]. Pasiuntinių vardu atsakė J. Chodkevičius paaiškinęs, kad „Ivanui caro titulas pagrįstai nepripažįstamas, nes teisės juo naudotis negalįs suteikti pats sau savavališkai nei Ivanas, nei tas ar kitas jį remiantis valdovas, nei pagaliau karalius, mat šiam titului turį vieningai pritarti visi valdovai" [174]. Atsakydamas dėl teritorinių reikalavimų, A. Chodkevičius paaiškino, kad „jie reikalavę to, ko patys žinoję nieku būdu negalėsią gauti, būtent, visos Rusios, kurios didelė dalis, beje, šiuo metu esanti lenkų rankose. Tad nors dabar tegul nesivangstą aiškiai pareikšti savo nuomonę, tegul, jeigu iš tiesų norį nuoširdžiai derėtis dėl taikos, nesivaržą siūlyti ir reikalauti, bet su saiku, beje, to, ką galima duoti. Patys tegu sugrąžiną Smolenską bei Polocką, užimtus veikiau klasta nei smurtu, bet tikrai neteisėtai, o dėl kitų pilių, kitados iš lietuvių atimtų, tegu pradedą derybas" [175]. Galiausiai „tuo pat keliu, kuriuo leidosi namo Lietuvos pasiuntiniai, praradę viltį sutarti taiką, patraukė metų pabaigoje šviežiomis jų pėdomis priešų vėliavos" [176].

Šį gausų pasiuntinybių aprašymą A. Kojelavičius pateikė su gana aiškia potekste, kuri skambėjo lyg pamokymas XVII a. Respublikos veikėjams: derybos su Maskvos valdovais — tai vienintelė išeitis kraštui, kurio interesai susidūrė su stiprėjančio kaimyno sie-

[170] Ten pat. P. 741.
[171] Ten pat. P. 751.
[172] Ten pat. P. 725.
[173] Ten pat. P. 726.
[174] Ten pat.
[175] Ten pat. P. 728—729.
[176] Ten pat. P. 729.

kimais. Dabar dar negalime pasakyti, kokiais šaltiniais naudojosi A. Kojelavičius, aprašydamas pasiuntinybes ir diplomatines derybas su Rusios atstovais teritoriniais ir kitais klausimais.

Iš tekstologinio „Lietuvos istorijos" palyginimo su M. Strijkovskio „Kronika" matyti, kad A. Kojelavičius naudojosi, be jo minėtos P. Dusburgo, ir J. Dlugošo kronika. Pagal M. Strijkovskį aprašęs Žygimanto šermenis, A. Kojelavičius dar pridūrė, kad Žygimantą palaidojo ten, kur jau ilsėjosi jo brolio Vytauto palaikai [177]. A. Kojelavičius rašė, kad Mazovijos kunigaikštis Boleslovas, užpuolęs Palenkę, užėmė Melniką, Belską ir Drohičiną [178]. M. Strijkovskis „Kronikoje" apie tai neužsiminė. A. Kojelavičius taip pat aprašė 1451 m. Kazimiero kelionę į Vilnių ir kad tais pačiais metais „karalius leidosi į kelionę po Lietuvą bei Baltarusiją, rūpestingai tikrindamas, ar visur pilys tinkamai stiprinamos" [179]. Tų įvykių neužfiksavo M. Strijkovskis, bet paminėjo J. Dlugošas [180]. Kai kur A. Kojelavičius nurodė, kad kituose veikaluose galima rasti papildomų duomenų. Antai aprašydamas Ivano IV karo veiksmus Livonijoje, jis pabrėžė, kad „šitai plačiai aprašė Gvagninis savo „Sarmatijoje" [181].

A. Kojelavičius „Lietuvos istorijoje" ne kartą rėmėsi įvairiais metraščiais. Aptardamas XVI a. pradžios Lietuvos santykius su Maskva, rašė: „Iš pradžių Ivanas Vasiljevičius, Maskvos didysis kunigaikštis, sirgo, o vėliau, pasak rusų metraštininkų, tais pačiais metais ir mirė. Bijodami sąmyšių valstybės viduje, maskvėnai vengė kariauti su kaimynais" [182]. Jis taip pat nurodė, kad 1440 m. „Kazimieras, pasak Lietuvos istorikų, negavęs lenkų pritarimo, slaptai iškeliavęs" į Lietuvos žemes [183] ir, kad, „pasak lietuvių metraščių, tais metais (1509 m. — *A. Š.*) Pskovas buvo atskirtas nuo Lietuvos ir Vasilijaus klastingai prisijungtas prie Maskvos" [184]. A. Kojelavičius rėmėsi Lietuvos metraščiais, teigdamas, jog Žygimantas Augustas 1571 m. norėjo panaikinti Liublino seimo nutarimus [185].

Taigi A. Kojelavičius, nors ir sekė M. Strijkovskio pateiktais istoriniais faktais ir daugumos jų interpretacija, tačiau rašydamas „Lietuvos istoriją" jis taip pat naudojosi lietuvių, lenkų ir rusų metraščiais, P. Dusburgo, J. Dlugošo bei A. Gvagninio darbais, o aptardamas paskutiniųjų amžių santykius su Rusia, — mums dar nežinomų autorių rašiniais. Apskritai A. Kojelavičius rėmėsi kitų istorikų bei rašytojų veikalais. Tai verčia manyti, jog „Lietuvos istorijos" autorius neskyrė bent kiek daugiau dėmesio pirminiams šaltiniams.

O M. Strijkovskis, atrodo, šaltinius itin vertino. Iš užuominų, iš-

[177] Ten pat. P. 465.
[178] Ten pat. P. 467.
[179] Ten pat. P. 493.
[180] *Dlugosz J.* Opera Omnia. Cracowiae, 1876. T. 6. S. 74—75.
[181] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 747.
[182] Ten pat. P. 577.
[183] Ten pat. P. 469.
[184] Ten pat. P. 612.
[185] Ten pat. P. 754.

barstytų po visą „Kroniką" matome, kad jis buvo surinkęs keliolika metraščių, prūsų, Livonijos, lenkų ir kitas kronikas [186]. Be to, rašydamas „Kroniką", jis panaudojo daugybę spausdintų veikalų: žymiausių XVI a. lenkų istorikų, įvairių kitų tautų Renesanso autorių, Antikos klasikų darbus. Norėdamas geriau įsivaizduoti ir tiksliau aprašyti praeities įvykius, M. Strijkovskis leidosi į tolimas keliones [187], lankė mūšių vietas, apžiūrėjo miestų sutvirtinimus. Be to, karo mokslų pažinimas leido jam geriau suprasti ir praeities karo dalykus. Kaip tik todėl M. Strijkovskio „Kronikoje" savitai susipynė viduramžių istoriografijai būdingas stilistinis bei kompozicinis chaotiškumas, aiškus ryšys su pasaulio kronikomis, kur dėstoma tautų kilmė, pradedant bibline senove su ryškiomis Renesanso epochos tendencijomis — tikėjimu istorijos mokslu kaip gyvenimo mokytoju, duodančiu pavyzdžių gyvenimo uždaviniams spręsti. Nors kilme mozūras, rašęs lenkų kalba M. Strijkovskis buvo glaudžiai susijęs su lietuvių kultūra. Jo „Kronika" susišaukė su Lietuvos istoriografijos — metraščių tendencija, jis gyvai jautė jį supantį pasaulį ir išreiškė Lietuvos feodalinės valstybės savarankiškumo tendencijas, atkreipė dėmesį į liaudies kultūrą, o atskirais atvejais aprašė ir jos sunkią padėtį. „Kronikoje" nejaučiame tokio luominio pažiūrų ribotumo, tokio visuomeninių interesų silpnėjimo, kaip A. Kojelavičiaus istorijoje.

Jėzuitų mokyklinis teatras, kuriame vaidinamose dramose buvo gausiai panaudota Lietuvos praeities medžiaga, irgi domėjosi gimtojo krašto istorija. Šioje mokyklinėje dramaturgijoje pagal istorinės medžiagos chronologiją pirmiausiai minėtina drama apie legendinių laikų didvyrį Vaidevutį, o istorinių laikų apyaušriui skirtas vaidinimas apie tragišką Mindaugo mirtį. Žinoma ir drama, kurioje kalbama apie sunkius pomindauginių laikų sąmyšius. Vytenis, Algirdas ir Vytautas — tai centriniai personažai net šešiuose vaidinimuose. Minėtinos kelios pjesės, kuriose Vilnius aukštinamas kaip mokslo centras, o dvi dramos kaip mokslų globėjui skirtos Steponui Batorui. Atrodo, kad šio valdovo glorifikacijoje galime įžiūrėti ir kai kurias politines tendencijas. Visuotinai pripažinta, kad Steponas Batoras tarp Lietuvos savarankiškumo šalininkų pounijiniais laikais buvo populiarus, nes palaikė Lietuvos valstybingumo tendencijas. Vanda Zaborskaitė mano, kad „ji (mokyklinė dramaturgija.— *A. Š.*) atsiliepė į plačius bajorijos sluoksnius apėmusį intensyvų domėjimąsi savo krašto istorija. Mokyklinė dramaturgija, kaip ir Lietuvos metraščiai, M. Strijkovskio ir A. Kojelavičiaus darbai, kuriais ši drama rėmėsi, palaikė feodalinio Lietuvos valstybingumo aspiracijas — primindavo istorinę praeitį ir aukštindavo Lietuvos kunigaikščius" [188]. Taigi sakytumėme, kad ir šie dramos žanro rašiniai prisidėdavo prie istorinės sąmonės gaivinimo.

Tačiau XVII a. antrojoje pusėje Lietuvoje jau ėmė rodytis feo-

[186] *Stryjkowski M.* Kronika... T. 1. S. 57, 83, 87, 316, 349; T. 2. S. 58, 229, 232.
[187] *Sinko T.* Polscy podróżnicy w Grecji i Troi. Kraków, 1925. S. 6—18.
[188] *Zaborskaitė V.* Prie Lietuvos teatro ištakų. V., 1981. P. 83—84.

dalizmo degradacijos požymiai. Atsirado jų ir istorijos moksle. Visą šimtmetį niekas nesiėmė rašyti Lietuvos istorijos. Tik po šimto metų Vilniaus akademijos profesorius P. Paprockis išleido „Namų žinias apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę su jos tautos istorijos priedu" [189]. Knyga iš tikrųjų tebuvo A. Kojelavičiaus „Lietuvos istorijos" santrauka, aiškiai rodanti, kad politinio gyvenimo skurdumas krašte neformavo akstinų istorijos tyrinėjimams. Bet mokslo smukimo priežasčių Vilniaus akademijoje apskritai ir istorijos išskirtinai reikėtų ieškoti ne tik visuotiniame valstybės pakrikime ir niokojančiuose karuose, bet ir pačioje to meto švietimo sistemoje, kuri, sparčiai kylant kultūrai, sunkiai prisitaikė prie naujų mokslo poreikių ir buvo pasmerkta vegetavimui.

Tik XVIII a. viduryje naujas krašto ekonomikos ir švietimo kilimas, atsigavus po visų karų, vertė keisti senąją mokymo sistemą.

Pirmasis žymus Lenkijos mokyklų reformatorius buvo pijoras Stanislovas Konarskis [190]. 1740 m. jis Varšuvoje įkūrė Collegium Nobilium, kur galėjo patekti tiktai didikų ir turtingų bajorų vaikai. S. Konarskis tuo tikriausiai siekė įsigyti didikų pasitikėjimą vykdoma mokyklų reforma. Vėliau, kaip nurodo Hugas Kolontajus, per dešimtį metų ponų vaikams skirtų mokyklų atsirado daug ir būtų atsiradę dar daugiau, jeigu ne jėzuitų ordino panaikinimas ir visos mokyklų sistemos pakeitimas [191]. Tačiau, kaip matyti iš S. Konarskio veiklos, jis neapsiribojo tik mokyklų didikams steigimu, bet apskritai ėmėsi pijorų mokyklų reformos, įsteigė net vadinamąjį Civilinį komitetą miestiečių vaikams [192]. Atrodo, kad S. Konarskis savo reformą taikė visiems luomams. Betgi, steigdamas luomines mokyklas, jis kartu palaikė feodalinį luomų uždarumą.

S. Konarskio mokyklų reforma apibūdinta „Mokyklų nuostatuose" [193]. Iš jų matyti, kad religiniam auklėjimui jis skyrė daug dėmesio. Bet kokie nukrypimai nuo katalikų bažnyčios skelbiamų dogmų turėjo būti griežčiausiai baudžiami [194].

Antra vertus, S. Konarskio mokyklų reformoje yra iškeltas pilietinis auklėjimas. Jis, kalbėdamas apie piliečių auklėjimą, 1754 m. sakė: „Valstybei labiau reikalingi garbingi žmonės ir geri piliečiai nei garsūs kalbėtojai, poetai, matematikai ir filosofai. Pastaruosiuose mes matome kartu su jumis iš tikrųjų labai gražią ir būtiną mokymo puošmeną. Bajorų jaunuomenės ugdymą garbingais žmonėmis ir veikliais piliečiais geriausiai ir didžiausiai Dievo garbei, tėvynės papuošimui ir paramai mes laikome svarbiausiu ir galutiniu mokymo tikslu" [195].

[189] *Paprocki F.* Domowe wiadomości o Wielkiem Xsięstwie Litewskiem z przyłączeniem Historyi tegoż narodu.

[190] Apie jo veiklą žr.: *Suchodolski B.* Studia z dziejów polskiej myśli filozoficznej i naukowej. Wrocław, 1959. S. 313—349.

[191] *Kołłątaj H.* Stan oświecenia w Polsce. Wrocław, 1953. S. 14.

[192] *Konopczyński W.* St. Konarski. Kraków, 1921. S. 152.

[193] *Konarski S.* Ustawy szkolne.

[194] Ten pat. P. 97.

[195] *Konarski S.* De viro honesto et bono cive // Historia wychowania ze źródeł czerpana / Vert. Bucones F. Lwów, 1913. S. 185.

Collegium Nobilium programoje S. Konarskis ypač daug dėmesio skyrė istorijos, geografijos ir teisės mokymui. Suprasdamas, kad šiems dalykams tinkamai dėstyti trukdo vadovėlių trūkumas, jis davė šių dalykų literatūros sąrašą iš daugiau kaip 60 veikalų [196], privalomų istorijos mokytojui. Jame yra istorikų, pradedant ankstyvuoju buržuazinės visuomenės teoretiku Hugu Grecijum [197] ir baigiant Voltero darbais. Dėl istorinės literatūros skaitymo S. Konarskis duoda tokį nurodymą: „Kad sužadintų didesnį mokinių susidomėjimą istorine literatūra, rektorius, kolegijos prefektas ir istorijos profesorius turi rūpintis, kad kiekvienas mokinys nusipirktų kokį nors istorinį veikalą ir perskaitęs jį kitiems paskolintų" [198].

Sunku tiksliau ką nors pasakyti apie pijorų mokyklų absolventų istorijos mokėjimą, tačiau aišku, kad jie ją mokėjo geriau už kitų mokyklų mokinius. G. Kalinskis tvirtino, kad pijorų mokyklos Lietuvoje irgi pertvarkė programą pagal S. Konarskio „Mokyklų nuostatus", o tai vertė ir Vilniaus jėzuitus keisti savo mokyklų programas [199]. Jie įsteigė politikos katedrą. Klausydami šį politikos kursą, Vilniaus akademijos studentai gaudavo šiek tiek bendriausių istorinių žinių. Susidomėjimą šia disciplina greičiausiai paakino XVII a. viduryje pasirodžiusi Vilniaus universiteto profesoriaus Arono Aleksandro Olizarovskio veikalas „Apie politinę žmonių sąjungą" [200], kuriame aptariamos valstybių formavimosi priežastys, jų politinių sistemų formos, politiniai perversmai. Iš šio veikalo matyti, kad autorius linko į nuosaikų monarchizmą, pasisakė prieš vergovę. Vilniškių jėzuitų supratimu, kaip tik tokiuose dalykuose turėjo orientuotis jaunieji bajorai, kad galėtų geriau susivokti politiniuose krašto reikaluose. Lietuvos provincijos provincijolas Andrius Valavičius 1677 m. gruodžio 29 d. laiške ordino generolui Jonui Povilui Olivai rašė, kad stengiamasi „supažindinti jaunimą su tuo, kas gali padėti geriau tvarkyti valstybę, ir kaip šios problemos klausimus aiškina įvairių kraštų rašytojai" [201].

Senesnieji jėzuitai istorikai teigė, jog ši disciplina Vilniaus universitete ir nebuvo pradėta dėstyti [202]. Tačiau L. Piechnikas naujame savo darbe išaiškino, kad politikos katedros iškilminga inauguracija įvyko 1677 m., o jai išlaikyti turtus jėzuitams užrašė Vilniaus kanauninkas Kazimieras Jonas Vaišnaravičius [203]. Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyriuje radus Jono Sobieskio (XVII a. paskutinis ketvirtis) laikų profesoriaus Jono Kormano politikos kurso konspektą „Politikos paskaitos apie monarchiją, arba

[196] *Konarski S.* Ustawy szkolne. S. 311—317.
[197] *Косминский Е. А.* Историография средних веков. М., 1963. С. 148.
[198] *Konarski S.* Ustawy szkolne. S. 317.
[199] *Jablonskis K.* Vilniaus akademija // Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. V., 1973. P. 318.
[200] *Olizarovius A. A.* De politica hominum societate libri tres. Dantisci, 1651.
[201] *Piechnik L.* Próby odnowy Akademii Wileńskiej po klęskach potopu i okres kryzysu 1655—1730. Rzym, 1987. S. 32.
[202] *Załęski S.* Jezuici w Polsce. Lwów, 1902. T. 3. Cz. 1. S. 1013.
[203] *Piechnik L.* Próby odnowy Akademii Wileńskiej... S. 32.

karalystę" („Praelectiones Politicae de Monarchia seu Regno") [204], kurį itin smulki rašysena daro jį sunkiai įskaitomą, galima aiškinti, kokie klausimai buvo aptariami šio dalyko paskaitose. Politikos kurse J. Kormanas išskyrė tris problemas: 1) apie monarchijos supratimą; 2) apie būdus patekti į sostą; 3) apie monarcho reikšmę ir didybę. Pirmojoje problemoje atsakyta į keturis klausimus: a) monarchijos sąvokos supratimas, b) monarchijų ryšys, c) monarchijų palyginimas su kitomis valstybinėmis santvarkomis, d) valstybinių santvarkų raida (nuo aristokratinės respublikos iki monarchijos). Antrojoje problemoje aiškinami rinkimų į sostą būdai, amžius ir kiti dalykai, į kuriuos tenka atsižvelgti, ar valdovu geriau rinkti svetimšalį ar vietinės kilmės, ar geriau, kai sostas paveldimas, ar kai monarchas yra renkamas, kaip ruošiamasi valdovo rinkimams. Trečiojoje problemoje klausiama, kaip valdovas įgyja autoritetą (kalbama konkrečiai apie Steponą Batorą), apie karaliaus valdžios didybę, kokius įgaliojimus gali turėti karalius, apie karaliaus regalijas.

Kaip galima spręsti iš šio kurso, tai prof. J. Kormanas buvo ribotos monarchijos šalininkas, nes ji turi daugiausia privalumų. Šios valdymo sistemos deformacijos aiškiausiai pastebimos įsigalėjus tironui, kaip tai buvo Ivano Rūsčiojo laikais. J. Kormanas pasisakė ir prieš paveldimą monarchiją, nes įpėdinių klausimo sprendimas dažnai būdavo krašto nelaimių priežastimi. Idealizavo valdovų elekciją ir parėmė lenkų bajorus, kai jie pasisakė už Mykolo Kaributo Višnioveckio kandidatūrą ir prieš Pacų vadovaujamus lietuvių atstovus, kurie, norėdami sumažinti lenkų įtaką, rėmė kitų kraštų pretendentus į Respublikos sostą. Sprendžiant iš šio rankraščio, jo autorius plačiausiai pasinaudojo Aristotelio „Politika", aiškindamas valstybės, monarchijos ir kitus savo kurso terminus. Tačiau, kaip matyti, J. Kormano kurse istorija nuosekliai nedėstyta. Jis apsiribojo tik atskirais istoriniais ekskursais.

Universitete nedėstant atskiro istorijos kurso, suprantama, kad toks politikos kursas kaip retorikos paskaitos, kuriose būta nemaža ekskursų į praeitį, prisidėjo prie studentų istorinės sąmonės formavimo.

Istorijos kaip atskiro dėstomojo dalyko įtraukimu į mokyklų programą Lietuvos jėzuitus vertė susirūpinti gal ne tiek S. Konarskio reforma, kiek siekimas panaudoti istorines žinias religinei propagandai. Tam pavyzdį galėjo duoti Prahos universitetas, kur nuo 1603 m. istoriją dėstė M. Kampanas [205], ar Krokuvos universitetas, kuriame istorijos katedra buvo įsteigta 1632 m. [206] Taigi akademijoje istorija kaip atskiras dalykas buvo įvesta sekant Vakarų ir Vidurio Europos universitetais [207].

[204] VUB RS. F. 3. B. 2005. L. 137—150.

[205] *Кабка Ф.* Основание Карлова университета и его развитие до 1609 года // Краткая история Карлова университета. Прага, 1965. С. 96.

[206] *Kozłowska-Budkowa Z.* Odnowienie Jagiellońskiego uniwersytetu Krakowskiego // Dzieje uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364—1764. Kraków, 1964. T. 1. S. 270.

[207] *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie... S. 263—264.

Lietuvos jėzuitų provincijos mokyklose istoriją kaip atskirą dalyką Vladislovo Daukšos[208] pasiūlymu 1741 m. įtraukė Karolis Bartoldas[209], kuris 1735—1737 m. buvo Vilniaus akademijos rektoriumi, o 1738—1741 m. vadovavo Lietuvos jėzuitų provincijai.

Mes nežinome, kas dėstė istoriją Vilniaus akademijoje iki 1750 metų, nes Lietuvos jėzuitų provincijos personaliniame kataloge nenurodyti jos profesoriai. Tik nuo 1751 m. šiame kataloge jau minimi „Rhetoricae et historiae" profesoriai: retorikos ir istorijos kursus 1751—1752 m. dėstė Pranciškus Bohomolecas, 1752—1753 m. — Juozapas Pažovskis, 1753—1754 m. — Feliksas Koritinskis, 1754—1755 m. — Martinas Bromirskis, 1756—1757 m. — Ignas Nagurčevskis, 1757—1758 m. — Antanas Bartoševičius, 1758—1759 m. — Mykolas Vieličko, 1759—1760 m. — Juozas Boreika, 1763—1764 m. — Mykolas Bufleris, 1767—1768 m.— Juozas Kirkiela, 1768—1769 m. — Stanislovas Rostovskis, 1769—1770 m.— Antanas Kurčevskis, 1770—1771 m. — Juozas Chelmonskis, 1771—1772 m. — Mykolas Miškovskis ir 1772—1773 m. — vėl J. Kirkiela[210].

Istorijai tapus atskiru dėstomuoju dalyku, enciklopedinio tipo vadovėliai nebegalėjo patenkinti mokyklų. Reikėjo istorijos vadovėlių, kuriuose įvykiai būtų dėstomi nuosekliai chronologiškai. Kadangi vietos jėzuitai tuojau pat nesugebėjo parengti tokio vadovėlio, tai kaip vadovėlis buvo vartojamas Maksimilijono Dufrenė „Rudimenta historica" [211]. K. Estreicheris mini net devynis lenkiškus šio istorijos vadovėlio leidimus[212]. Vilniaus universiteto mokslinėje bibliotekoje jų turime šešis. Kaip pastebėjo S. Bednarskis, Respublikoje išleistus M. Dufrenė vadovėlius galima skirstyti į du tipus: pirmą — Lvove išspausdintus leidimus, kur visiškai laikytasi originalo, ir antrą — Kališe leistus, jau pritaikytus Respublikos mokykloms[213]. Kališo vadovėliuose daugiau vietos skirta Respublikos istorijai ir geografijai. Antai Lvovo leidimuose Respublikos istorijai skiriami vos du puslapiai, o Kališe leistame vadovėlyje — beveik keturiasdešimt.

Vadovėlis turėjo šešis tomelius — po tomelį kiekvienai kolegijos klasei, tik V ir VI tomeliai buvo einami iškalbos klasėje. Pirmojoje klasėje buvo dėstoma Šventojo rašto istorija, apėmusi visą pirmąjį tomą. Antrajame tome buvo kalbama apie keturias monarchijas: asirų, persų, graikų ir romėnų, trečiajame — apie „šventosios Romos" imperiją, ketvirtajame — apie valstybes, kurios neįėjo į „šventosios Romos" imperijos sudėtį. Penktajame tome buvo išdėstyta bendroji geografija ir pagaliau šeštajame tome — katalikų bažnyčios istorija. Iš karto į akis krinta tai, kad vadovėlio autorius

[208] Polski słownik biograficzny. Kraków, 1938. T. 4. S. 454—455.

[209] Ten pat. Kraków, 1935. T. 1. P. 321.

[210] Catalogus Personarum Societatis Jesu Provinciae Lithuaniae, Archivum Romanum Societatis Jesu. Lith. 6. L. 40—58.

[211] Rudimenta historica, sive brevis facilisque methodus iuventutem orthodoxam notitia historica imbuendi pro gymnasiis S. J. Authore ejusdem Opusculum 1—6. S. Sacerdote. Brunsbergae, 1742—1773.

[212] *Estreicher K.* Bibliografia Polska. Kraków, 1915. T. 1 S. 457—459.

[213] *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie... S. 264.

laikėsi tipiškos viduramžiškos „keturių monarchijų" periodizacijos [214].

M. Dufrenė įžangoje įspėjo, kad jo darbas skiriamas ne mokslus baigusiems žmonėms, bet išimtinai jaunuomenei. Vadovėlio tikslas — duoti pagrindinių istorijos žinių ir paskatinti tolesnėms studijoms [215]. Įžangoje autorius atkreipė skaitytojų dėmesį į istorijos faktų moralizuojamąją reikšmę. Jis rašė: „Reikia, kad mokykloje jaunimas neįprastų sustoti tik prie nuogų faktų, kurie beveik nieko nesako. Reikia, kad jaunimas įprastų gilintis į esmę, kurią dengia įvairūs įvykiai, ir iš ten pasisemtų naudingų pamokymų protingam gyvenimui ir mąstymui" [216].

Kiekviename „Rudimenta historica" tome medžiaga grupuojama skirtingai. Pirmajame tome autorius seka Šventuoju raštu: pirmiausia kalba apie patriarchus prieš pasaulinį tvaną, paskui eina patriarchai po pasaulinio tvano iki Abraomo, toliau nuo Abraomo iki izraelitų teisėjų, po to izraelitų teisėjų laikai, karalių ir galiausiai Babilono nelaisvės laikotarpis.

Antrajame tome medžiaga išdėstyta laikantis viduramžių kronikų tradicijos, t. y. pagal keturias monarchijas.

Trečiasis tomas skirtas „šventosios Romos imperijos" istorijai. Jis padalytas į keturis skyrius: pirmasis — iki Vakarų Romos imperijos žlugimo, antrajame dėstoma Rytų imperijos istorija iki VIII a., trečiajame — nuo Karolio Didžiojo iki Rudolfo Habsburgo ir ketvirtajame — nuo Rudolfo Habsburgo iki XVIII a. Ketvirtajame tome autorius, dėstydamas Europos valstybių, nepriklausiusių „šventosios Romos imperijai", istoriją, jas suskirstė į dvi grupes: monarchijas ir respublikas. Azijos, Šiaurės Afrikos ir Šiaurės Amerikos kraštams skirta vos 17 puslapių. Katalikų bažnyčios istorija apžvelgiama amžiais pagal tą pačią schemą: pirmiausia išvardijami popiežiai, trumpai apibūdinamas jų valdymas, po to aprašoma bažnyčios padėtis. Kiekvieno amžiaus bažnytininkų veiklos dėstymas baigiamas pasakojimu apie misijų veiklą, erezijas, liturgiją, vienuolių ordinus, stebuklus. Atrodytų, kad M. Dufrenė stengėsi būti objektyvus. Antai jis rašė apie katalikų bažnyčios smukimą ir jos viršūnių sugedimą XVI a., ypač kai popiežiumi buvo Aleksandras VI [217], tačiau jau kitame puslapyje įrodinėja, kad šis bažnyčios smukimas kaip tik įrodąs katalikų bažnyčios dievišką kilmę, nes ir žmonių blogiausieji polinkiai neįstengę sunaikinti katalikų bažnyčios.

Kaip minėta, penktoji M. Dufrenė vadovėlio dalis skirta geografijai. Atrodo, kad M. Dufrenė sekė Sebastiano Miunsterio „Kosmografija" [218]. M. Dufrenė pradeda, kaip ir S. Miunsteris, savo dėstymą nuo pasaulio sukūrimo. Po to kalba apie gaublį, klimatą, po įžanginės dalies aprašomi žemynai. Iš 100 puslapių teksto daugiau

[214] *Яцунский В. К.* Историческая география. М., 1955. С. 52.
[215] Rudimenta historica... Opusculum 1. Kalisz, 1745. Praefatio.
[216] Ten pat.
[217] Ten pat. Opusculum 6. Kalisz, 1745. P. 86.
[218] Apie S. Miunsterį žr.: *Hentsche H.* Sebastian Münster, Leben, Werke, wissenschaftliche Bedeutung. Leipzig, 1898.

kaip 70 puslapių, t. y. du trečdaliai skirti Europai. Iš Europos šalių plačiausiai apibūdinta Vokietija. Amerikos žemynui skirta vos pustrečio puslapio.

M. Dufrenė, sekdamas S. Miunsteriu, trumpai charakterizuoja didžiąsias Europos valstybes. Antai kalbėdamas apie Angliją, jis pradeda nuo krašto pavadinimo kilmės, toliau nurodo geografinę Anglijos padėtį, jos gamtinius resursus, pabrėžia akmens anglies reikšmę. Taip pat išvardija Anglijos grafystes, miestus ir upes. Apskritai kiekvieno krašto aprašymas pradedamas vardo kilme, po to dažniausiai apibūdinama geografinė padėtis. Kai kada užtinkame krašto ekonominį ir karinį įvertinimą.

Žmogaus geografijai skiriama žymiai daugiau vietos negu fizinei geografijai, nes dėl geografinių atradimų XV a. pabaigoje ir XVI a. pirmojoje pusėje labai prasiplėtė žmogaus geografinis horizontas, o žinios apie fizinius-geografinius procesus buvo menkos.

Ėmus Lietuvos jėzuitų mokyklose dėstyti istoriją, teko mokinius supažindinti ir su savo krašto praeitimi. M. Dufrenė vadovėlis tam netiko, nes visos Respublikos istorijai čia buvo skiriami vos keli puslapiai. Šią spragą užpildė Vilniaus akademijos profesorius P. Paprockis, vadovavęs jėzuitų akademijos spaustuvei ir Vilniaus Collegium Nobilium. Jis 1763 m. išleido minėtas „Namų žinias" [219]. Knyga, matyt, buvo reikalinga, nes išleista keturis kartus [220].

Knygos pradžioje P. Paprockis nurodo, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritoriją sudaro „Žemaitija, Baltoji Rusija, Juodoji Rusija, Polesė ir Inflantai su Kurliandija". Didžioji Lietuvos Kunigaikštystė dalijama į 23 „žemes ir dalis", t. y. į 9 vaivadijas, Žemaičių kunigaikštystę ir 13 pavietų.

Pateikdamas bendrų administracinių žinių, pavyzdžiui, apie Žemaičių kunigaikštystę, jis mini, kad jai Respublikos senate atstovauja 3 senatoriai, kad kunigaikštystė dalijama į 25 pavietus, 17 seniūnijų. Pridėti ir jų sąrašai. Pagaliau išvardijamos upės, pažymima, jog Žemaitijos teismai ir seimeliai vyksta Raseiniuose. Pagal tokią schemą pateiktos bendriausios administracijos žinios ir kitų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorinių vienetų.

Kur kas įdomesnė antroji knygos dalis „Historya Litewska krótko zebrana na dwie części podzielona" („Trumpa dviejų dalių Lietuvos istorija") [221]. Ši „Historya Litewska" — tai sekimas A. Kojelavičiaus-Vijūko „Lietuvos istorija". A. Kojelavičius Lietuvos istoriją skirstė periodais pagal svarbiausius Lietuvos ir Lenkijos unijinių ryšių etapus. P. Paprockis savo knygelėje pateikė tą pačią periodizaciją, o kadangi nuo Liublino unijos, kurios aprašymu baigėsi „Lietuvos istorija", iki XVIII a. vidurio liko didelis laiko tarpas, tai svarbiausius, jo nuomone, įvykius suregistravo priede „Przypadki na Litwie za innych królów" („Įvykiai Lietuvoje, viešpataujant kitiems karaliams"). Ir smulkesnė P. Paprockio Lietuvos istorijos periodizacija nesiskyrė nuo A. Kojelavičiaus — ji sudaryta pagal vals-

[219] *Paprocki F.* Domowe wiadomości. . .
[220] *Zalęski S.* Jezuici w Polsce. T. 3. Cz. 2. S. 1128.
[221] *Paprocki F.* Domowe wiadomości. . . S. 17.

tybės valdovus. Tai buvo pažangu A. Kojelavičiaus laikais, nes leido grupuoti įvykius, ieškoti pagrindinių jų ryšių, tačiau tokia periodizacija krašto istoriją ribojo dinastijų istorija. Pateikdamas A. Kojelavičiaus istorijos santrauką kaip tik prie to priėjo P. Paprockis. Skaitant jo istoriją, susidaro vaizdas, kad be Lietuvos valdovų ir stambiųjų feodalų, daugiau nieko nebuvo, kuo vertėtų domėtis istorikui. Visai suprantama, kad A. Kojelavičiaus, kaip feodalizmo epochos istoriko, be politinės istorijos, niekas nedomino, bet P. Paprockis, kaip XVIII a. vidurio atstovas, kai formuojantis kapitalistinės santvarkos užuomazgoms smarkiai paaštrėjo socialiniai ekonominiai prieštaravimai krašte, kai kitų kraštų istorikai (Volteras ir kt.) gyvai domėjosi teisine, kultūrine socialinių ekonominių santykių puse, pasirodė labai tolimas laiko dvasiai. Jis savo istorijoje net nepalietė valstybės valdymo formos, didžiojo kunigaikščio valdžios, seimo teisių, valstybės ir bažnyčios santykių ir bendriausių kultūros istorijos klausimų. Šia prasme P. Paprockis savo knygelėje suprastino A. Kojelavičiaus darbą.

P. Paprockis, sekdamas A. Kojelavičiumi, išdėstė vadinamąją Palemono teoriją apie Lietuvos feodalų kilmę iš romėnų. Palemonas į Lietuvą atvykęs X a. Vėliau lietuviai susimaišę su naujais ateiviais. Taip aukštesnė romėnų kultūra nugalėjo Lietuvoje be karo ir kraujo praliejimo [222]. Kaip ir A. Kojelavičius, P. Paprockis neatsisakė istorijos įvykių aiškinimo antgamtinėmis priežastimis. Vytenio pasiųsti pulkai sumušę kryžiuočius, bet už bažnyčios išplėšimą greitai susilaukę bausmės — grįžtančius namo kryžiuočiai visus išžudę [223]. Panašiai atsitikę ir pačiam Vyteniui. Jis žygyje išniekinęs bažnyčias ir tyčiojęsis iš Dievo, kad negalįs jo nubausti už tokius darbus, bet Dievas greit atkeršijęs: kitą dieną kryžiuočiai apsupę lietuvius, kautynėse Vytenis buvęs sužeistas ir vos spėjęs pabėgti į Lietuvą [224]. Tačiau reikia pažymėti, kad šie istorikai Dievo valia, Dievo „pirštu" aiškino tik kai kuriuos įvykius. Istorijos varomosiomis jėgomis tiek A. Kojelavičius, tiek P. Paprockis laikė, be antgamtinių jėgų, ir žmogaus prigimtį bei susiklosčiusias aplinkybes. Antai Algirdas ir Kęstutis pašalinę Jaunutį dėl to, kad, būdami kariuomenės vadai, jautėsi pažeminti, o tai kurstę jų garbės troškimą. Vytautas 1387 m. mėginęs užimti Vilnių ir tapti didžiuoju kunigaikščiu todėl, kad Skirgaila nesirūpinęs Lietuvos reikalais ir kad jautėsi apviltas Jogailos, žadėjusio anksčiau jam didžiojo kunigaikščio vainiką. Visa tai skatino Vytautą imtis ryžtingų priemonių [225]. Garbės ir valdžios siekimu aiškinamos Vytauto pastangos vainikuotis Lietuvos karaliumi. Toksai istorinių įvykių grindimas psichologiniais motyvais nebuvo moksliškas, bet vis dėlto jis rodo, kad ir

[222] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 60—61; *Paprocki F.* Domowe wiadomości. . . S. 3.

[223] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 178; *Paprocki F.* Domowe wiadomości. .. S. 27.

[224] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 190; *Paprocki F.* Domowe wiadomości. .. S. 28.

[225] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 303—304; *Paprocki F.* Domowe wiadomości. .. S 26.

viduramžiais ne visada Lietuvos istorikai aklai sekė bažnytine ideologija.

Suprantama, kad A. Kojelavičius ir P. Paprockis, atstovaudami jėzuitams, negalėjo per daug palankiai žiūrėti į Lietuvą ir jos valdovus iki krikšto. Nuo katalikų bažnyčios atsimetusiam Mindaugui jie suteikė žiaurumo ir net klastingumo bruožų. Pripažindami, kad Mindaugas katalikų tikėjimą priėmė sunkių aplinkybių verčiamas, jo žygius vaizdavo kaip nepateisinamai žiaurius. Tačiau būtų klaidinga manyti, kad visa Lietuvos istorija iki krikšto buvo pateikta kaip ištisai neigiamas periodas. Antai ilgų Kęstučio kovų aprašyme niekur neminima, kad lietuviai tyčia būtų žudę krikščionis ar ką nors kitą smerktino darę. Iš karo aprašymo susidaro vaizdas, kad lietuviai kovojo dėl savo nepriklausomybės. Todėl aprašydami šio laikotarpio kryžiaus karus prieš Lietuvą A. Kojelavičius ir P. Paprockis aiškiai stovi kovojančių su kryžiuočių agresija lietuvių pusėje. Vienas iš būdingų pavyzdžių — tai 1322 metų kryžiaus žygio prieš Lietuvą aprašymas. Nurodžius, kad šis karas buvo rengiamas paties Romos popiežiaus raginimu, toliau rašoma, kad kryžiaus karo dalyviai žiauriausiai nusiaubė Žemaitiją ir išžudė daug nekaltų valstiečių.

Visiškai kitokias pozicijas užėmė A. Kojelavičius ir P. Paprockis, kai lietė Lietuvos ir Lenkijos santykius. Antai Vytauto pastangas gauti Lietuvos karaliaus vainiką jie vertino neigiamai, nes tai būtų atskyrę Lietuvą nuo Lenkijos[226]. Ypač stipriai prolenkiškos istorikų pažiūros pasireiškė ten, kur kalbama apie unijinius Lietuvos ryšius su Lenkija. Tai suprantama. Abu istorikai katalikų tikėjimo įvedimą Lietuvoje laikė nepaprastai reikšmingu dalyku, o Lietuvos krikštas buvo tiesiog susijęs su Lietuvos ir Lenkijos suartėjimu. Autorių pažiūras į Lietuvos uniją su Lenkija rodo, kad XVII a. viduryje, kai A. Kojelavičius rašė „Lietuvos istoriją", ir XVIII a. viduryje, kai P. Paprockis ruošė jos santrauką, Lietuvos feodalams valstybės savarankiškumo idėja buvo neaktuali, nors jie laikėsi lietuviškos unijos sampratos. Jų interesai daugiau ar mažiau sutapo su Lenkijos valdančiosios klasės interesais.

Nepalankiai žiūrėdami į vokiečių riterių agresiją Lietuvoje ir pritardami Lietuvos suartėjimui su Lenkija, A. Kojelavičius ir P. Paprockis pritarė Lietuvos feodalų siekimui įsitvirtinti rusų žemėse.

Vertinant P. Paprockio knygelę kaip A. Kojelavičiaus veikalo santrauką, reikėtų prisiminti, kad A. Kojelavičiaus pažiūras lėmė jo klasinė padėtis ir religiniai įsitikinimai. Istorikas domėjosi tik dinastiniais politiniais klausimais. Gindamas Lietuvos feodalų klasinius interesus rusų žemėse, jis priešiškai žiūrėjo į Rusijos valstybę ir rėmė Lietuvos ir Lenkijos valstybės bendrumą. Kaip bažnytinės ideologijos atstovas, jis istorijos įvykiuose kai kada įžiūrėdavo „Dievo pirštą".

Antra vertus, A. Kojelavičius neigiamai žiūrėjo į vokiečių riterių siekimą pavergti Lietuvą. Visa tai atsispindėjo ir P. Paproc-

[226] *Vijūkas-Kojelavičius A.* Lietuvos istorija. P. 423; *Paprocki F.* Domowe wiadomości... S. 33.

kio knygelėje. Nesugebėdamas savarankiškai pateikti istorijos po Liublino unijos, beveik pusantro šimto metų įvykius jis pamečiui tik suregistravo savo knygelės priede „Przypadki na Litwie za innych królów".

Nors ir santrauka, bet vis dėlto tai buvo pirmasis Lietuvos istorijos vadovėlis, parašytas nebe mirusia lotynų, o šnekamąja lenkų kalba. Tai šį vadovėlį ir padarė labiau prieinamą. Kaip matyti iš mokyklų darbo tikrintojų aktų, kurie buvo siunčiami Vyriausiajai Lietuvos mokyklai, P. Paprockio vadovėliu buvo naudojamasi iki XVIII a. pabaigos [227].

S. Bednarskis rašė, kad XVIII a. pastebimas tam tikras lietuvių tautos atgimimas ir kad lietuvių kalbą nuo išnykimo išgelbėjęs ne kas kitas, o jėzuitų ordinas [228].

XVII a. pirmojoje pusėje Vilniaus universitete susibūrė lietuviškų ir lituanistinių knygų parengėjų grupė: K. Sirvydas, J. Jaknavičius, universiteto auklėtinis S. M. Slavočinskis, kurie, atrodo, parėmė M. Daukšos ir kitų autorių lituanistikos darbų leidimą, o XVIII a. nežinome nė vieno vadovėlio, tuo labiau istorijos, kurį Lietuvos jėzuitai būtų išleidę lietuvių kalba. Priešingai, jėzuitai, kaip ir kiti Lietuvos dvasininkai ir bajorai, į savo krašto žmonių kalbą žiūrėjo abejingai. Lietuvių kalba jiems buvo baudžiauninkų kalba, o lenkų kalba atrodė pranašesnė, todėl patys stengėsi ją vartoti ir jos vartojimą plėsti per mokyklas.

Prieš jėzuitų ordino panaikinimą keletą istorijos vadovėlių parašė Karolis Virvičius. Jis studijavo Vilniaus akademijoje ir mokytojavo Naugarduko ir Vilniaus kolegijose ir net septynerius metus (1751—1757) buvo Livonijos pulkininko, o vėliau Minsko vaivados Jono Hylzeno sūnaus Juozapo namų mokytoju. Su savo auklėtiniu K. Virvičius apkeliavo Prancūziją, Olandiją ir Vokietiją.

Pirmasis K. Virvičiaus istorijos vadovėlis rašytas prancūziškai. Visų pirma jis reikšmingas tuo, kad vadovėlio įžangoje K. Virvičius atsisakė senojo mokymo metodo, kurio esmė, pasak autoriaus, buvusi ta, kad jaunuoliai turėjo įsiminti nesusijusias datas ir vardus. K. Virvičius rašė: „Atmintis tada žūsta tarp nesuskaičiuojamų įvykių ir asmenų, kurių pilna pasaulio scena nuo pat jo pradžios. Iš viso to atmintis išsaugo tik atskirus neaiškius vaizdus, kurie atmintį daugiau nuvargina ir sumaišo, nei įkvepia ir praturtina [...]. Kokia nauda jaunimui bus iš to, jeigu žinos nesusijusius faktus tų amžių, kurie prieš mus praslinko, o nematys ryšio su mūsų laikais, nežinos esminių pasikeitimų papročiuose, kurie skiria žemės tautas, ir tų bruožų, kurie jas artina, jeigu nesusipažins su valdžios formomis ir jų kaita, jų teisės dvasia, jų politikos sistemomis, religinėmis apeigomis, priemonėmis, kurios padėjo atsikratyti barbariškumo jungo, būdais, kuriais pasiekė menų ir pramonės išsivystymo.

Per daug kreipiame dėmesio į valstybių augimą ir žlugimą, apeidami paslėptas spyruokles, kurios paruošė tuos faktus arba vado-

[227] Vizitatorių pranešimas // VUB. Čart. f. DC 83. L. 20.
[228] *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie... S. 22.

vavo tiems didiesiems perversmams"[229]. K. Virvičius dar aiškiau suformulavo, ką turi duoti mokiniams istorijos veikalai, savo geografijos vadovėlyje. Svarbiausias uždavinys — nustatyti valstybių susidarymo, vystymosi ir žlugimo priežastis. „Mano sumanymas ir pastangos buvo nukreiptos į tai, kad, apibūdinus kiekvienos valstybės sienas, padėtį ir didžiausius miestus, būtų aprašytas žemės derlingumas, tautos prigimties polinkiai, pramonė, mokslas, vietinė ir politinė teisė, vyriausybė, teismų santvarka ir teisingumo vykdymas. Daugiau rūpinsiuos supažindinti su žmogaus proto atradimais nei gamtos įdomybėmis, su pramonės turtais nei gamta, su teise nei tautų valdžia, taigi trumpai: daugiau su žmonėmis nei žeme"[230]. Šios K. Virvičiaus mintys nėra originalios. Jis čia seka Š. Monteskjė idėjomis apie istorinių įvykių priežastingumą ir istorinio vystymosi nuoseklumą. Veikiamas Š. Monteskjė „Minčių apie romėnų didybės ir žlugimo priežastis", jis mano, kad valstybių kilimo ir žlugimo priežasčių nustatymas esąs vienas iš svarbiausių istorijos uždavinių. Be politinės istorijos, kuri XVIII a. vyravo istorinėje problematikoje, K. Virvičius nurodo, kad reikia atkreipti dėmesį į valstybių ūkines bei kultūrines problemas. Taigi kraštų vidaus istorija gauna vietos šalia politinės istorijos. Taip plačiai suprasta istorija, aišku, reikalavo ir išsamesnių bei platesnių žinių. Jeigu istorija, kaip nurodė K. Virvičius, turi parodyti žmogaus proto pažangą, tai istorikas, aišku, negali apsiriboti tik savo krašto istorija, reikia supažindinti su visuotine istorija. Tai turbūt ir buvo viena iš priežasčių, kad XVIII a. istorikai taip didžiai domėjosi pasauline istorija.

Tokią savo istorijos sampratą K. Virvičius susidarė veikiamas ir Žako Benino Bosiujė „Minčių apie visuotinę istoriją". Ž. B. Bosiujė pabrėžė visuotinės istorijos reikšmę, nurodęs, kad ji duoda tam tikrą perspektyvą, parodo atskirų istorinių faktų ryšį ir tų faktų priklausomybę, o istorikams siūlė savo dėmesį pirmiausia atkreipti į įvykių priežastis, skirti jas nuo akstinų[231].

Savo vadovėlio įžangoje K. Virvičius toliau rašė: „Viską, kas susiję su keturių monarchijų atsiradimu, jų viena po kitos sekimo eile, jų sužydėjimo ir žlugimo epochomis, visais įvykiais, išmėtytais ir supintais laikų ir žmonių įvairybės, surikiuojame į klausimus, kurie, atrodo, plaukia vienas iš kito ir veda protą nuo vieno dalyko prie kito. Tokiu būdu nėra net laiko pačiam perėjimui pastebėti. Paniekinę ginčus, kurie siaurina medžiagos apimtį, atmetę smulkius klausimėlius, nepaniekinome nei chronologijos, nei geografijos, tų dviejų istorijos akių, nei teisybės, kuri yra jos dvasia, nei vientisumo ryšių, kiek tai leido šio veikalo pobūdis"[232].

[229] *Wyrwicz K.* Abrégé raisonné de l'Histoire Universelle Sacrée et Profane a l'usage de Pensionnaires du Colleges des Nobles de Varsovie de la Campagnie de Jesus. Varsovie. 1766. T. 1. Avant-Propos.

[230] *Wyrwicz K.* Geografia czasów terazniejszych, albo opisanie naturalne i polityczne królewstw, państw, stanów, wszelakich i rządu praw, rzemiosł, przymiotów, ku pażytkowi narodowej młodzi. W-wa. 1768. Įžangoje psl. be numeracijos.

[231] *Bossuet J. B.* Discours sur l'histoire universelle. Paris, 1761. T. 1. P. 7—9.

[232] Wyrwicz K. Abrégé raisonné... Avant-Propos.

K. Virvičius istoriją irgi pradėjo bibline legenda apie pasaulio sukūrimą, dėstė žydų tautos, Asirijos, Babilonijos, Persijos ir Graikijos istoriją, baigdamas Romos imperatoriumi Augustu.

Antrojo tomo yra dvi knygos: „Naujųjų valstybių kilmė. I knyga" („Origine des états modernes in Livre I"). Tai savotiška įžanga, kur kalbama apie įvairias egzistavusias ir tebegyvuojančias valstybes, apie jų atsiradimą ir žlugimą, valdančiąsias dinastijas ir pan. Tiktai po įžangos K. Virvičius toliau tęsė Romos istoriją iki 1765 m. Autoriui „šventosios Romos imperijos" istorija — tai beveik visos Vakarų ir Vidurio Europos kraštų istorija. Žlugus Vakarų Romos imperatorių valdžiai, Romos imperija, K. Virvičiaus nuomone, pergyveno tris etapus: kai Romos imperiją valdė barbarai, kai ji buvo frankų valdžioje ir galiausiai vokiečių. Tačiau ši „šventosios Romos imperijos" istorija perteikta itin paviršutiniškai, remiantis minėtu M. Dufrenė vadovėliu „Rudimenta historica".

K. Virvičius neigiamai žiūrėjo į buržuazinės valstybės kilmės teorijas: monarchija kaip valstybinės valdžios forma, jo nuomone, geriausiai atitinkanti Dievo valią. Tačiau išreikšdamas Respublikos bajorijos siekimus, jis sakė, kad monarcho valdžią turi apriboti seimas. K. Virvičius nepastebėjo žmogaus vystymosi proceso; jis atmetė Ž. Ž. Ruso „natūralaus žmogaus" koncepciją. Žmogų, jo nuomone, Dievas iš karto apdovanojo protu, valia ir sukūrė jį visuomeniniam gyvenimui. Natūrali būklė, kuri rėmėsi lygybe ir laisve, niekuomet neegzistavusi, nes ji prieštaravusi Dievo valiai [233]. Panašiai kaip Tomas Hobsas, K. Virvičius tvirtino, jog natūrali būklė būtų buvęs karas visų prieš visus. „Reikia protingai tvirtinti, jog prigimtinėje laisvės ir lygybės būklėje žmonių giminę sunaikintų nuolatiniai karai, pjautynės, žmogžudystės, kur kiekvienas žmogus būtų buvęs karaliumi" [234]. Toliau K. Virvičius teigė, kad šeima — visuomenės pagrindas, darydamas išvadą, jog pagarba ir paklusnumas tėvams turį būti perkelti valstybės vyresnybei ir karaliui, kuris valdžią gavęs iš Dievo, kad „įvairius teismus žmonėms vykdytų, o jie patys vieni kitiems paklustų" [235].

Matyt, reikšdamas bajorų pažiūras į absoliutinę monarchiją vadovėlio autorius tvirtino, jog, siekdamos išvengti rimtų konfliktų tarp monarcho ir jo valdinių, labiau patyrusios tautos sudarė taisykles, pagal kurias turinti būti vykdoma aukščiausia valdžia. Tokios taisyklės monarchams visai nekenksiančios, bet užtikrinsiančios vyriausybės teisėtumą [236]. Šie teoriniai K. Virvičiaus samprotavimai turėjo įtikinti jėzuitų Collegium Nobilium mokinius, — o tarp jų buvo įtakingiausių krašto šeimų sūnų, — jog reikia stiprinti karaliaus valdžią ir kelti jo autoritetą. K. Virvičiaus raginimas stiprinti valstybės centrinės valdžios institucijas, karaliaus ir vyriausybės teises iškyla ir jo „Visuotinės istorijos santraukoje", kur jis rašė: „Kraštas, kuris nepripažįsta tvarkingos ir pastovios vy-

[233] Ten pat. T. 2. P. 97.
[234] Ten pat. P. 98.
[235] Ten pat. P. 98—99.
[236] Ten pat. P. 99.

riausybės, galiausiai pasiduoda nelaimėms ir tampa kaimynų grobiu, vieta, kur vyksta namų žmogžudystės ir žiaurumai" [237]. Toliau autorius nurodė, jog aukščiausia valdžia valstybėje turinti du tikslus: siekti, kad valdiniai būtų paklusnūs, ir ginti kraštą nuo priešų. K. Virvičiaus raginimai stiprinti valstybėje valdžios organų teises nebuvo atsitiktiniai: Respublika tada buvo kaip tik po pirmojo padalijimo, kuris visiems blaiviai mąstantiems to meto žmonėms aiškiausiai rodė, kur veda kraštą anarchiška bajorų demokratija.

Šis K. Virvičiaus vadovėlis skirtas labai siauram ir, mūsų akimis žiūrint, visiškai nemoksliškam tikslui — „parodyti pasaulio sukūrimą ir Dievo pasireiškimą išrinktosios tautos istorijoje" [238]. Iš esmės tai Šventojo rašto atpasakojimas. Antai K. Virvičius aprašo, ką kurią dieną Dievas sukūręs. Tik kai kur ekskursuose autorius išdėsto savo pažiūras arba paaiškina tekstą. Gindamas viešpataujančios klasės interesus, K. Virvičius įdomiai aiškino socialinę nelygybę. Paviršutiniškai sprendžiant, sakė autorius, atrodytų, jog sunkus darbas turi būti geriau atlyginamas, bet to negalį būti. Mat, didžiai vertinant žemdirbio darbą, kiti žmonės negalėtų išmisti, nes žemdirbiai per daug suvartotų, o praturtėję mestų žemę, tada pritrūktų rankų žemės darbui. Kaip tik dėl tų priežasčių „amžinasis protingumas" (Mądrość Przedwieczna) numatęs pilietinę, luominę ir turtinę nelygybę [239].

Vadovėlio paaiškinimuose K. Virvičius užsiminė ir apie žmogaus prigimties nekintamumą. Žmonių tipų ir valstybių sistemų skirtingumus jis aiškino skirtingomis geografinėmis sąlygomis [240].

K. Virvičiaus vadovėliai savo pažiūra į istoriją primena M. Dufrenė „Rudimenta historica": čia taip pat Dievas kišasi į valstybių ir atskirų žmonių likimą. Tas jau rodo, kad K. Virvičius nesekė Voltero darbais, kaip tai tvirtino S. Bednarskis [241]. Antra vertus, K. Virvičius savo knygose jau mėgino padaryti kai kuriuos apibendrinimus apie valstybinės valdžios funkcijas, socialinę nelygybę, apie atskirų valstybių vystymosi ir žlugimo priežastis.

Be istorijos vadovėlių, Lietuvos jėzuitai, S. Bednarskio tvirtinimu, mokyklose ir Vilniaus akademijoje istorijai mokyti naudodavosi ir savo leidžiamais kalendoriais [242].

Pirmasis Vilniaus jėzuitų kalendorius, kuriame buvo ir šiek tiek istorijos žinių, pasirodė 1737 metais [243]. Šiuos kalendorius Vilniuje ėmė leisti žinomas teologinių disputų dalyvis ir šv. Jono bažnyčios lietuviškų pamokslų sakytojas Jonas Antanas Pošakovskis. Kilęs iš Trakų vaivadijos Upytės pavieto, J. Pošakovskis dėstė žymiausiose

[237] *Wyrwicz K.* Historya Powszechna skrócona, w którym się zamyka Historya Ludu Bożego od stworzenia świata do zburzenia od Rzymian Kościoła Jerozolimskiego. W Warszawie, 1787. T. 1. S. 35.
[238] Ten pat. Įžanga.
[239] Ten pat. P. 140.
[240] Ten pat. P.92.
[241] *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie... S. 274.
[242] Ten pat. P. 260.
[243] *Poszakowski J.* Kalendarz polityczny na Rok Pański 1737. Wilno, 1737. Lapai nenumeruoti.

Lietuvos jėzuitų provincijos kolegijose ir Vilniaus akademijoje, o 1722 m. Radvilos jį pakvietė mokyti jų vaikus. Greičiausiai turtinga Radvilų Nesvyžiaus dvaro biblioteka paskatino šį istorinių žinių populiarintoją imtis plunksnos.

Pirmoji kalendoriaus dalis skirta atskiroms Šventraščio vietoms. Antai teigiama, kad „pirmasis pasaulio istorijos periodas, trukęs 1656 metus, prasidėjo jo sukūrimu ir baigėsi pasauliniu tvanu", kad „nuo pasaulio sukūrimo iki Kristaus gimimo praėjo 4000 metų" [244]. Iš pasaulinės istorijos įvykių paminėti tik Liublino unija, Vilniaus akademijos įkūrimas, turkų sutriuškinimas prie Vienos ir Augusto III išrinkimas Respublikos karaliumi. Antrajame skyrelyje išvardyti Romos katalikų bažnyčios suvažiavimai (soborai), trečiajame — bažnytinės erezijos, ketvirtajame — vienuolių ordinai ir jų įkūrimo datos, penktajame skyrelyje yra Lenkijos karalių ir Lietuvos didžiųjų kunigaikščių sąrašas nuo legendinio Lecho. Antrojoje kalendoriaus dalyje pateiktos bendriausios žinios apie Respubliką ir didžiąsias Europos valstybes.

Kitų metų kalendoriuje [245] pakartotos tos pačios istorinės žinios, išskyrus dvi naujas datas: Žalgirio mūšio ir Amerikos atradimo. Reikia pastebėti, kad jau pirmuose kalendoriuose J. A. Pošakovskis rašė, jog pritardamas Šviečiamojo amžiaus idėjoms, jis savo kalendoriuose nebeaiškino astrologijos, įvairių pranašysčių bei dangaus kūnų konsteliacijos žmogaus likimui.

1739 m. kalendoriuje J. Pošakovskis parašė naują istorinę dalį [246] „Visuotinę istoriją nuo pasaulio sukūrimo iki Kristaus gimimo" („Historya uniwersalna od stworzenia Świata do narodzenia Chrystusa"). Dėmesį patraukia jo pasaulinės istorijos periodizacija: „Kaip savaitė turi 7 dienas — rašė J. Pošakovskis, — taip ir pasaulio istoriją patogiausia dalyti į 7 pasaulio stadijas (stades mundi). Pasaulio istorijos suskirstymas į atskiras stadijas padeda geriau ir ją įsiminti. Čia trumpai aprašysime šešias stadijas, o septintoji šiuo metu tęsiasi". Tokia periodizacija rodo, kad ir XVIII a. scholastiniai principai dar buvo gajūs. Šiuo atveju J. Pošakovskis žengė atgal į viduramžius.

Pasaulis buvęs sukurtas spalio 28 dieną, 4000 metų prieš Kristaus gimimą. Pirmoji „pasaulio istorijos stadija" trukusi nuo pasaulio sukūrimo iki tvano, kuris įvykęs 1656 m. nuo pasaulio sukūrimo. Antroji stadija trukusi 426 metus: nuo Nojaus išlipimo iš arkos iki Abraomo; trečioji stadija — 430 metų: nuo Abraomo iki izraelitų išėjimo iš Egipto; ketvirtoji stadija — 480 metų: nuo izraelitų išėjimo iš Egipto iki Saliamono šventyklos pamatų statybos; penktoji stadija — 476 metus: nuo Saliamono šventyklos pamatų statybos iki Babilono nelaisvės, ir pagaliau šeštoji stadija trukusi 531 metus nuo Babilono nelaisvės iki Kristaus gimimo. Septintoji stadija — tai laikotarpis nuo Kristaus gimimo iki kalendoriaus autoriaus dienų. Kaip matome, jėzuitai atsisakė net nuo pasaulio is-

244 Ten pat.
245 *Poszakowski J.* Kalendarz polityczny na Rok Pański 1738. Wilno, 1738.
246 *Poszakowski J.* Kalendarz polityczny na Rok Pański 1739. Wilno, 1739.

torijos skirstymo pagal „keturių monarchijų" principą, kuris, matyt, atrodė jiems per daug jau nutolęs nuo Šventojo rašto ir susijęs su pasaulietiškomis valstybėmis.

1740 m. kalendorius [247] — tai jubiliejinis leidinys, skirtas paminėti 200 metų ordino įkūrimo sukakčiai. Todėl jame daugiausia išvardyti jėzuitų ordino šventieji, kardinolai, generolai, provincijų viršininkai, akademijų ir kolegijų rektoriai.

Vėlesnių metų kalendoriuose Lietuvos jėzuitai atsisakė pasaulinės istorijos dalies ir tik retkarčiais įdėdavo vieną kitą sutrumpintą istorijos straipsnį. Antai 1788 m. buvo išspausdintas A. L. Šlėcerio straipsnis apie legendinį Lenkijos karalių Lechą.

Be to, žinome, kad J. Pošakovskis rašė plačią Lietuvos—Lenkijos Respublikos katalikų bažnyčios istoriją, kuriai istorinių šaltinių dalį parūpino J. Janockis [248]. Ir galiausiai reikėtų paminėti apie 1200 lapų rankraštį „De viris illustribus Provinciae Lithuaniae S. J.", sakytumėm, Lietuvos jėzuitų provincijos biografinį žinyną, kuriame aptarta beveik 1400 jėzuitų, dirbusių šioje provincijoje, veikla. Sudarydamas šį žinyną, J. Pošakovskis rėmėsi jėzuitų nekrologais, kuriuose nurodyta ne tik kokioje mokykloje ir kokius dalykus jie dėstė, bet ir ką parašė. Tai, be abejo, svarbus istorinis šaltinis Lietuvos mokyklų istorijai nuo pirmosios kolegijos įsteigimo iki XVIII a. vidurio. Remdamiesi šia savita jėzuitų kronika, galime patikslinti, kokius kursus ir kada skaitė mūsų senojo universiteto profesoriai, nors daugeliu atvejų ir sunku sutikti su J. Pošakovskio atskirų profesorių dėstomų kursų vertinimais.

XVIII a. Vilniaus akademijos jėzuitai, be vadovėlių ir kalendorių, išleido ir kelis originalius istorijos darbus: dviejų jėzuitų ordino narių gyvenimų aprašymus [249] ir Sapiegų giminės kroniką [250]. Kaip buvo įprasta to meto gyvenimų aprašymuose, autoriai visaip aukštino veikėjus, siekdami kuo labiau juos priartinti prie katalikų bažnyčios žmogaus idealo.

Be to, J. Pošakovskis, remdamasis Ž. B. Bosiujė veikalu „Protestantų bažnyčių pasikeitimų istorija" [251] ir E. Rychteno bei M. Sandero darbais apie reformaciją, parašė keturias kompiliacines knygeles apie protestantizmo plitimą Vakarų Europos valstybėse [252], suprantama, smerkdamas protestantus.

[247] *Poszakowski J.* Kalendarz mnieyszy jezuicki prowincyi Litewskiej na Rok Pański 1740. Wilno, 1740.

[248] *Janozki J. D.* Nachrichten von denen in der hochgraflich Zaluskischen... S. 217.

[249] *Briccius J.* Vita Venerabilis Patris Thomae de Rupniew Ujeyski primum Episcopi Chijoviensis et Czernihoviensis. Brunsberg, 1706; *Wierzbicki K.* Vita V. P. Ludovici de Bassuy. Wilnae, 1738.

[250] *Miszlolt A. A.* Historia illustrissimae domus Sapiehanae ab origine et antiquitate sua... Wilna, 1724.

[251] *Bossuet J. B.* Histoire des variations des Églises protestantes. Paris, 1688.

[252] *Poszakowski J.* Historya Luterska o początkach y rozkrzewieniu się tey sekty. W Wilnae, 1745; *Poszakowski J.* Historya Kalwińska o początkach, progresie i upadku tej sekty we Francyi. W Warszawie, 1747; *Poszakowski J.* Historya o początku odszczepieństwa Kościoła Anglikańskiego y wyiściu do niego herezyi Kal-

Tačiau kur kas labiau nei ordino šventųjų gyvenimų aprašymai ar prieš protestantus nukreiptos knygelės, mus domina tie darbai, kuriuose yra daugiau ar mažiau paliesta Lietuvos praeitis.

Jau žinomas Vilniaus universiteto praeities tyrinėtojas, bibliografinio žodyno [253], kuriame surinkti duomenys apie asmenis, turėjusius ką nors bendra su Imperatoriškuoju Vilniaus universitetu, autorius Liudvikas Janovskis surinko ir išleido nedidelę mūsų aukštosios mokyklos istoriografiją [254]. Apžvelgęs universiteto raidos etapus, L. Janovskis labai trumpai supažindina su problemomis, kurias gvildena jo aptariami autoriai, rašę apie seniausiąjį, t. y. jėzuitinį Vilniaus universiteto periodą. Jis pastebėjo, kad „tėvai jėzuitai, kurie beveik du šimtus metų administravo Vilniaus universitetą, ne per daugiausia rūpinosi jo istorijos turtinimu, ordino kronikose daug rašė apie istorinius faktorius ir itin mažai pateikė žinių apie pačią instituciją" [255].

Taip vertindamas jėzuitų įnašą į Vilniaus akademijos praeities aptarimą, L. Janovskis daugiau ar mažiau pakartojo M. Balinskio [256] ir J. Belinskio [257] mintis apie šią aukštąją mokyklą. Tuo tarpu Lauryno Madžo „Austrijos provincijolo 1570 m. rugpjūčio 19 dienos intrukcijoje Vilniaus Rektoriui apie kolegiją", aiškinančioje, kaip tvarkyti kolegijos ūkį, kaip mokyti ir auklėti kolegijos studentus, mokyklos rektorius įpareigotas rašyti taip pat ir kolegijos istoriją [258]. Iš Pauliaus Rabikausko straipsnio [259] ir Jono Bičiūno darbo [260] bei jo paskelbtų priedų matyti, kad jėzuitai, vykdydami L. Madžo nurodymus, paliko net kelis rankraščius apie Vilniaus kolegijos ir universiteto formavimąsi ir šių mokyklų veiklos pradžią. Vieną iš tų rankraščių „Informacio de novo Collegio Vilnensi facta mensi Septembri 1570" („Informacija apie naują Vilniaus kolegiją 1570 m. rugsėjo mėnesį") jau 1929 m. panaudojo Stanislovas Bednarskis, o 1969 ir 1978 metais skirtinguose leidiniuose paskelbė P. Rabikauskas su J. Bičiūnu. P. Rabikausko paskelbtoje jėzuitų viceprovincijolo P. Sunjerio „Informacijoje" plačiausiai aprašyti Vilniaus kolegijos pastatai, žemė ir kiti naudmenys, kurie buvo užrašyti jos išlaikymui, bei kolegijos veiklos pradžia [261]. Be to, be jėzuitų susirašinėjimo, J. Bičiūnas paskelbė kroniką apie Vilniaus kolegiją „Collegium Vilnensis" [262]. Joje aptariama ne tik šios mokyklos veikla,

wińskiey y innych sekt. W Warszawie, 1748; *Poszakowski J.* Historyi Kalwińskiey część trzecia. W Wilnie, 1749.

[253] *Janowski L.* Słownik bio-bibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego.

[254] *Janowski L.* Historiografja Uniwersytetu Wileńskiego.

[255] Ten pat. P. 67.

[256] *Baliński M.* Dawna Akademia Wileńska. S. 8.

[257] *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński... T. 1. S. 4.

[258] Instructio provincialis Austriae pro Rectori Vilnensi die 19 augusti 1570 circa Collegium (žr.: *Bičiūnas J.* Pirmosios jėzuitų kolegijos įsteigimas Lietuvoje — Vilniuje // Tautos praeitis. Roma, 1967. P. 57).

[259] *Rabikauskas P.* Die Gründungsbulle der Universität Vilnius (30 Oktober 1579) // Archivum Historiae Pontificiae. Romae, 1978. T. 16. P. 125—127.

[260] *Bičiūnas J.* Pirmosios jėzuitų kolegijos įsteigimas... P. 57—93.

[261] Ten pat. P. 68—78.

[262] Ten pat. P. 63—68.

bet ir reformacijos plitimas Lietuvoje. Apie tai šioje kronikoje rašoma: „Į šią tautą 1552 m. įslinko erezija, kai Liuterio pasekėjai pirmą kartą pradėjo platinti savo dogmas; tais metais pirmas eretikas vokietis kunigas pranciškonas ordino šv. Onos bažnyčioje ėmė slaptai Liuterio bacilas platinti; bet kai buvo sužinota, kad tai ne vaistai, o nuodai, paliepus kunigaikščiui vyskupui Povilui Alšėniškiui, jis iš bažnyčios buvo išvarytas. Tada vienuolis pranciškonas, palikęs bažnyčią, prisiglaudė vieno liuterono miestiečio vardu Morštinas privačiame name. Karaliaus architektas, vokietis Jobas, esantis jo malonėje, patarė jų (eretikų — *A. Š.*) nebausti, nes kitaip vokiečiai meistrai, kuriems tik vieniems buvo galima pavesti šiuos darbus, būtų nesutikę pasilikti. Miestiečiai, ypač druskos pardavėjai, sukėlę maištą prieš liuteronis, manydami, kad jie penktadieniais ir kitomis pasnikų dienomis valgo mėsą, buvo sutramdyti" [263].

Su šios kronikos autoriaus aiškinimu, kad reformacijos idėjos Lietuvoje pradėjo plisti tik XVI a. viduryje, negalime sutikti. Žinome, kad jau XV a. savų šalininkų turėjo husitai, tačiau jie platesnio sąjūdžio nesukėlė [264], nors kaip tik apie jų veikimą XV a. pabaigoje jau užsiminė A. Kojelavičius [265]. XVI a. pirmojo dešimtmečio pabaigoje į Žemaitiją iš Prūsijos atkeliavo vadinamieji broliukai (fratricelli, fratres de sacco — maišuoti broliai), pranciškonų atskalūnai, ėję vaduoti iš turkų nelaisvės Kristaus karsto ir norėję į tą žygį suvilioti ir žemaičius [266]. Taigi pavieniai reformacijos sąjūdžio reiškiniai Lietuvoje buvo pastebėti XV a. pabaigoje ir XVI a. pradžioje, o Vilniaus kolegijos kronikos autorius juos nukėlė net po 1542 m., kai iš Lietuvos buvo ištremtas pagarsėjusios mokyklos organizatorius, reformacijos šalininkas, Abraomas Kulvietis su savo bendraminčiais.

Be šių kronikų, kuriose aptariamos mūsų universiteto ištakos bei jo veiklos pradžia, jėzuitų centriniuose archyvuose yra dar keli panašūs rankraščiai. Vien Zenonas Ivinskis, be minėtų kronikų, nurodė dar tris [267], o P. Rabikauskas — dvi [268] rankraštines Vilniaus jėzuitų mokyklos istorijas. Prisiminus dar ir A. Kojelavičiaus knygelę, kurioje taip pat yra žinių iš šios mokyklos praeities, galime teigti, kad Vilniaus akademijos administratoriai nebuvo abejingi jos praeičiai, kaip tai teigė lenkų istorikai.

Senųjų jėzuitų istorinio pobūdžio darbus tęsė Jonas Antanas Proišhofas [269] ir Stanislovas Rostovskis [270]. Tai ir visi svarbiausi Lietu-

[263] Ten pat. P. 66.

[264] *Šapoka A.* Jeronimas Pragiškis ir jo kelionė Lietuvon // Praeitis. 1933. T. 2. P. 252—290.

[265] *Wiiuk Koialowicz A.* Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Lituaniae Ducatu pertinentium. Vilnae, 1650. P. 12.

[266] *Valančius M.* Žemaičių vyskupystė // Raštai. V., 1972. T. 2. P. 375.

[267] *Ivinskis Z.* Merkelis Giedraitis arba Lietuva dviejų amžių sąvartoje // Aidai. 1951. Nr. 6. P. 254.

[268] *Rabikauskas P.* Die Gründungsbulle der Universität Vilnius... P. 125—127.

[269] *Preuschhoff J. A.* Universitas Jagiellonico—Batoreana Laurearum Academicarum florida. Vilnae, 1707.

[270] *Rostowski S.* Lituanicarum Societatis Jesu historiarum provincialum, pars prima. Vilnae, 1768.

vos jėzuitų veikalai, priskirtini prie monografijų. Kyla klausimas, kodėl jų taip nedaug. Bogdanas Suchodolskis aiškina tuo, jog Lenkijos ir Lietuvos valstybėje XVIII a. mokslinė literatūra buvo vadovėlinio pobūdžio. Vis dėlto ji, nors ir nepasižymėjo didesniu originalumu, davė pradžią mokslinei kūrybai[271]. Reikėtų dar pažymėti, jog jėzuitams istorijos dėstymo tikslas buvo ne tiek naujos žinios, kiek pastangos išsaugoti senąsias pažiūras į praeitį. Todėl jie daugiausia rašė vadovėlius, o ne istorijos darbus.

Savo nedidelės (32 nenumeruotų lapų) knygelės įžangoje, paminėjęs jėzuitų universitetų Vakarų ir Vidurio Europoje įkūrimą, J. Proišhofas nurodė pagrindinį tikslą, dėl kurio jėzuitai atvyko į Lietuvą: kovoti su „tembricosa heareticorum volumina" (eretikų niekingais veikalais). Pirmajame knygelės skyriuje „Akademijos laurai, popiežiaus Grigaliaus XIII ir Vyriausiojo Vilniaus globėjo Valerijono Protasevičiaus labdarybe Lietuvos žemėje pasodinti" („Laureae Akademicae Grigorij XIII Pontificis Maximi authoritate et Valeriani Protasowicz, Antistis Vilnensis munificenta in Litwano Solo plantatae"), trumpai apibūdinęs jėzuitų kolegijos ir universiteto įsteigimo istoriją, autorius perspausdino Grigaliaus XIII 1579 m. spalio 30 d. bulę, kuri patvirtino šios aukštosios mokyklos įkūrimą. Antrajame skyriuje „Akademijos laurai Šviesiausiųjų karalių malonių atgaivinti, jų palankumo ir globos išauginti" („Laureae Akademicae Seremissimorum Regum Gratiis irrigatae, favore et praesidio exultae") pasakojama, kaip Respublikos valdovai apdovanojo jėzuitų kolegiją, o vėliau ir universitetą. Stepono Batoro privilegija išspausdinta ištisai. Trečiajame skyriuje „Akademijos laurai šviesiausių ir garbingiausių Vilniaus vyskupų — universiteto kanclerių geradarybės aukštai iškelti" („Laureae Akademicae Preasulea Illustrissimorum et Reverendissimorum Antistitum Vilnensium Almae Universitatis Vilnensis Cancellariorum benedictione, ad incrementum provertae") išvardyti Vilniaus vyskupai, kurie buvo ir Vilniaus aukštosios mokyklos kancleriais. Ketvirtajame skyriuje „Akademijos laurai įpinti žymiausiųjų vyrų aukštais nuopelnais" („Laureae Academicae Emeritis Summorum Virorum Verticibus innexae") pateiktas sąrašas žymiausių žmonių, daugiausia dvasininkų, kurie mokėsi Vilniaus universitete ir jį baigė. Penktajame skyriuje „Akademijos laurai universiteto rektorių nepaprasto rūpesčio išskleisti" („Laureae Akademicae Curâ et Vigilantiâ Rectorum Universitatis propagatae") autorius davė chronologinį Vilniaus jėzuitų mokyklos rektorių sąrašą. Prieš universiteto rektorių sąrašą išvardyti jėzuitų kolegijos rektoriai, pradedant S. Varševickiu ir baigiant Arentu Tobijumi, kuris rektoriumi buvo 1705—1710 metais. Šis sąrašas įdomus tuo, kad prie kiekvienos pavardės yra trumpos rektorius liaupsinančios charakteristikos. Tai retas atvejis XVIII a. jėzuitinėje literatūroje, nes jėzuitai, rašydami apie atskirus ordino narius, jų necharakterizuodavo. Šios J. Proišhofo cha-

[271] *Suchodolski B.* Nauka polska w okresie Oświecenia. Wrocław, 1960. S. 62—63.

rakteristikos — vienintelis rašytinis šaltinis, iš kurio galima susidaryti šiokį tokį vaizdą apie universiteto rektorius. Antai apie žinomą istoriką A. Vijūką-Kojelavičių J. Proišhofas rašė: „Albertas Kojelavičius, teologijos mokslo daktaras, išsilavinimo platumu, teologijos mokslo solidumu, poleminės teologijos ir Lietuvos istorijomis bei kitomis paskelbtomis knygomis yra tikras dėl savo vardo nemirtingumo. Būtent daug kartų savo gabumus patvirtino įžymiais darbais. Mirė 1677 m."

Apie savo amžininką A. Tobijų autorius rašė: „Arentas Tobijus, šventos teologijos daktaras, poleminėje teologijoje didžiai patyręs, apaštališkų misijų karštumu, išmintingumu bei malonumu niekieno nepralenkiamas. Vadovavo Brunsbergo kolegijai, profesų namams Varšuvoje, visai jėzuitų provincijai, tačiau per karų sąmaiščius, palūžus dvasios stiprybei, tik kolegijai ir universitetui vadovauja".

Šeštajame skyriuje „Akademijos laurai jėzuitų draugijos daktarų supinti į išminties vainiką" („Laureae Akademicae Doctoribus Societatis Jesu i Coronam Sapientiae insertae") išvardijami žymiausi jėzuitai, kuriems Vilniaus akademijoje buvo suteikti teologijos daktaro laipsniai ir kurie ilgesnį laiką dėstė šioje mokykloje.

Kaip pažymėjo M. Balinskis [272], J. Proišhofas savo knygos antrajame skyriuje polemizavo su J. Zalašovskiu, kuris savo veikale teigė, jog Vilniaus akademija negalinti būti vadinama universitetu (studium generale), nes joje nesą nei medicinos ir teisės fakultetų, nei pakankamo katedrų skaičiaus [273]. J. Proišhofas, neminėdamas J. Zalašovskio pavardės, aiškino, jog ne visuomet ir ne visi universitetai turėję visus keturis, t. y. filosofijos, teologijos, medicinos ir teisės fakultetus, bet niekas jiems universiteto titulo neneigęs. Tarp kitko, J. Proišhofas primena, jog pirmoji Lenkijos akademija Krokuvoje vadinosi universitetu, taip ją titulavo ir popiežius Urbonas V, nors Krokuvos akademija neturėjo, viduramžių supratimu, svarbiausio fakulteto — teologijos. Autorius pabrėžtinai nurodė, jog kai Kazimieras Leonas Sapiega davė lėšų dviem kanoninės teisės ir dviem civilinės teisės katedroms, o Kazimieras Vaišnaravičius — politinės teisės katedrai išlaikyti, jėzuitai atidarė teisės fakultetą.

Iš J. Proišhofo knygos poleminės dalies galima spręsti, kad jis nors ir suprato universiteto kaip aukštosios mokyklos reikšmę, vis dėlto daugiausia dėmesio savo polemikoje skyrė privilegijoms, kurias Vilniaus akademijai suteikė Respublikos valdovai. Kaip tik šiuose dokumentuose jis matė nepaneigiamus argumentus, kad Vilniaus akademija turi visišką teisę vadintis universitetu.

J. Proišhofas savo knygoje plačiai naudojo A. Kojelavičiaus „Įvairias žinias apie bažnyčios būklę Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje" [274]. J. Proišhofas, kaip ir A. Kojelavičius, švietimo globėjais ir rėmėjais laiko visus karalius, didikus ir vyskupus, kurie Vil-

[272] *Baliński M.* Dawna Akademia Wileńska. S. 176.
[273] *Zalaszowski J.* Jus Regni Poloniae. Poznaniae, 1699.
[274] *Wiiuk Koialowicz A.* Miscellanae rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Lituaniae Ducatu pertinentium.

niaus akademijai teikė privilegijas, dovanojo žemių ir kitokio turto. Merkelį Giedraitį abu autoriai mini tik kaip akademijos šelpėją. Nei vienas, nei kitas nė eilute neužsimena apie rūpinimąsi raštais lietuvių kalba. Net ne į visus didžiuosius Lietuvos religinių raštų autorius atkreipė dėmesį. Antai nė vienas neminėjo M. Daukšos. Jie rašė tik apie jėzuitus, visiškai nekreipdami dėmesio į jų tautybę. Jų minimi žmonės daugiausia lenkai, ispanai ir anglai. Abu minėjo K. Sirvydą ir jo „Punktus sakymų", tačiau nenurodė, jog knyga parašyta lietuviškai.

J. Proišhofo Vilniaus universiteto istorijos bandymas užima svarbią vietą. Ši knyga tebeturi istorinio šaltinio vertę, nes kai kurie dokumentai, minimi šioje knygoje, yra žuvę. Pirmasis, kuris pasinaudojo J. Proišhofo knygoje surinkta medžiaga, buvo M. Balinskis.

Stanislovo Rostovskio „Lietuvos jėzuitų istorija"[275] — tai paskutinis istorinis darbas, parašytas prieš panaikinant 1773 m. jėzuitų ordiną. Kai kurie istorikai užsiminė, kad S. Rostovskis parašęs ir antrąją „Lietuvos jėzuitų istorijos" dalį, skirtą XVII a. antrajai ir XVIII a. pirmajai pusei. J. Belinskis savo Vilniaus universiteto istorijoje teigė, kad S. Rostovskio „Lietuvos jėzuitų istorijos" antroji dalis buvusi Vilniaus universiteto bibliotekoje ir ja naudojęsis M. Balinskis, nes citavęs „kai kuriuos dalykus, paimtus iš to rankraščio"[276]. Tačiau M. Balinskio darbe niekur nepavyko rasti tokių citatų. Šiame veikale minimas tik Dovydo Pilchovskio laiškas, kuriame jis reiškė susidomėjimą „Lietuvos jėzuitų istorijos" tąsa ir nurodė, kad S. Rostovskio darbų nei universiteto archyve, nei bibliotekoje nesą[277]. J. Belinskis, matyt, užmiršęs pirmąjį teiginį, už kelių puslapių jau sako, jog S. Rostovskio „Lietuvos jėzuitų istorijos" antroji dalis žuvusi[278]. Iš visko atrodo, kad J. Belinskio tvirtinimas apie S. Rostovskio „Lietuvos jėzuitų istorijos" antrąją dalį neturi jokio rimtesnio pagrindo, nes niekur nepasisekė rasti pėdsakų apie šio darbo tąsą.

S. Rostovskis savo veikalą suskirstė į dešimt knygų. Pirmojoje knygoje kalbama apie krikščionybės įvedimą Lietuvoje ir reformacijos pradžią Vilniuje. Toliau pasakojama apie Brunsbergą, kur jėzuitai 1564 m. įsteigė savo kolegiją. Pirmoji knyga baigiasi 1570 metais. Antrojoje knygoje S. Rostovskis dėstė apie jėzuitų įsikūrimą Lietuvoje, itin išaukštindamas Stanislavo Hozijaus, Varmijos vyskupo, o nuo 1561 m. kardinolo, kontrreformacinę veiklą. Šioje knygoje taip pat aprašomas kolegijų įsteigimas Vilniuje ir Polocke. Knyga baigiama 1580 m. jėzuitų kolegijų aprašymu. Trečioji knyga apima 1581—1590 metus. Čia kalbama apie Nesvyžiaus jėzuitų kolegijos įkūrimą, aukštinamas A. Posevinas bei aprašoma

[275] *Rostowski S.* Lituanicarum Societatis Jesu historiarum provincialum, pars prima.
[276] *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński... T. 2. S. 15.
[277] *Baliński J.* Dawna Akademia Wileńska. S. 501.
[278] *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński... T. 3. S. 308.

jėzuitų veikla Livonijoje. Ketvirtoji knyga apima 1590—1600 metus, penktoji — 1600—1610; šeštoji — 1610—1620; septintoji knyga — 1620—1630; aštuntoji knyga — 1630—1640; devintoji knyga — 1640—1650 ir dešimtoji knyga 1650—1663 metus. Taigi S. Rostovskis savo „Lietuvos jėzuitų istorijos" pirmojoje dalyje aprašė jėzuitų veiklos Lietuvoje pirmąjį šimtmetį.

Įdomus šios knygos „Appendices ad libros hujus historiae" („Priedas prie šios istorijos"). Šiame „Priede" suminėtos visos privilegijos, kurias jėzuitai gavo Lietuvoje, pridėti jėzuitų kolegijų bei jų steigėjų, jėzuitų provincijolų, vizitatorių bei kolegijų rektorių chronologiniai sąrašai. Toliau ėjo šiokių ar tokių Lietuvos jėzuitų rašytojų alfabetinis sąrašas, teologijos daktarų, gavusių šį laipsnį Vilniaus akademijoje, sąrašas, jėzuitų, kurie žuvo per karus ir sąmaiščius, sąrašas, ir pagaliau jėzuitų, mirusių maru, sąrašas.

S. Rostovskio knygoje plačiai nušviesta jėzuitų pedagoginė veikla Lietuvoje. Veikale surinkta unikali medžiaga apie Vilniaus akademiją ir Lietuvos jėzuitų provincijos kolegijas, jose dėstomus dalykus. Nurodyti atskirų dalykų profesoriai, jų parašyti veikalai. Šią medžiagą S. Rostovskis surinko iš Lietuvos jėzuitų provincijos archyvų, kurie iki mūsų laikų neišliko, ir iš rankraščių knygos „Laureae Academicae seu liber continens rerum promovendi et catalogum promotorum ad gradum doctoratus, licentiatus, magistri et baccalaureatus in Alma Academia Vilnensi Soc. Jesu" („Akademiniai laurai, arba knyga, kurioje surašytas laipsnių teikimo ritualas ir asmenys, gavę daktaro licenciato, magistro bei bakalauro laipsnius gimtojoje Vilniaus Jėzaus draugijos akademijoje"). Tai dokumentas, kuriame nurodyti duomenys apie mokslinį laipsnį gaunantį asmenį. Kad S. Rostovskis plačiai naudojosi šiuo, taip pat ir kitais iki mūsų dienų neišlikusiais dokumentais, matyti iš nuorodų knygoje. Kai kurių abejonių kelia, ar jis naudojosi J. Proišhofo darbu, nes apie tai pats niekur neužsimena. Be žinių apie jėzuitų kolegijas, knygoje randame platesnes kardinolo S. Hozijaus, popiežiaus Grigaliaus XIII, Leono Sapiegos ir J. K. Chodkevičiaus biografijas ir Stepono Batoro bei Vladislovo Vazos karų aprašymus. Iš Lietuvos karų su Rusija aprašymų matome, kad autorius buvo priešiškas Rusijos stiprėjimui, kad jo pažiūras į Rusijos valstybę ir Lietuvai priklausančias rusų žemes lėmė bažnytinė ideologija ir siauras luominis požiūris.

Nušviesdamas Stepono Batoro ir vėlesniųjų Respublikos valdovų karus, S. Rostovskis gynė Lietuvos feodalų pastangas išsilaikyti rusų žemėse. „Lietuvos jėzuitų istorijoje" dažnai pabrėžiama, kad Maskvos kariuomenė niokojo rytines Lietuvos valstybės provincijas, žudė taikius gyventojus, plėšė bažnyčias. Negailėdamas tamsių spalvų Maskvos kariuomenei, istorikas daug rečiau užsiminė, kaip siautėjo Respublikos kariuomenė, įsiveržusi į Maskvos teritoriją.

Ne tik luominiai interesai, bet ir katalikų tikėjimas stiprino priešišką S. Rostovskio pažiūrą į Maskvos kunigaikščių siekimus sujungti rusų žemes. Mat jėzuitai, būdami bažnytinės unijos šalininkai, stengėsi Lietuvos valstybės rytinėse žemėse platinti katalikybę. Be

to, Lietuvos jėzuitams rytiniuose valstybės pakraščiuose priklausė nemaža žemių ir jie bijojo jų netekti. Tuo tarpu stačiatikiai, bažnytinėje unijoje matę naują išnaudojimo priedangą, atkakliai laikėsi savo. Tai S. Rostovskis vaizdavo kaip fanatizmą [279].

Kai kuriuos Vilniaus akademijos gyvenimo faktus autorius aprašė smulkmeniškai, pvz., M. Sarbievijaus disertacijos gynimą. Autorius pasakoja, kaip karalius Vladislovas Vaza užmovė savo žiedą ant M. Sarbievijaus piršto ir nuo to laiko ši ceremonija įsigalėjo Vilniaus universitete [280].

Autoriaus religinis netolerantiškumas itin išryškėja, kai jis aprašo katalikų ir protestantų susidūrimus. 1619 m. fanatizuota jėzuitų studentų ir miesto gyventojų minia nusiaubė protestantų bendruomenės namus ir primušė protestantų dvasininkus. S. Rostovskis šį įvykį aiškino kaip liaudies pasipiktinimo protestantais išsiveržimą, o įvykio kaltininkus — jėzuitų studentus, priklausiusius sodalizacijai, net pagyrė [281].

S. Rostovskis apie žymius jėzuitų veikėjus pateikė net smulkių duomenų. Antai rašydamas apie Albertą Kojelavičių, nurodė, kad jo tėvai turėję Kaune prie turgaus aikštės mūrinius namus [282]. Bet, antra vertus, S. Rostovskio pateikiamais faktais ne visuomet galima pasitikėti. Jis rašė, kad A. Kojelavičiaus jauniausias brolis Petras į jėzuitų ordiną buvęs priimtas 1637 m., t. y. kai jam buvo 15 metų amžiaus [283], bet to negalėjo būti, nes į ordiną priimdavo ne jaunesnius kaip 17 metų. Taip pat A. Kojelavičiaus S. Rostovskis neįtraukė į Vilniaus akademijos rektorių sąrašą, o tekste rašė, jog A. Kojelavičius buvo šios akademijos rektoriumi [284].

Istorijos varomosiomis jėgomis, kaip ir reikia tikėtis, S. Rostovskis laikė antgamtines priežastis. Net aprašydamas žymesnių jėzuitų gyvenimą, autorius neišsivertė be antgamtinių reiškinių. Antai vaizduodamas K. Sirvydo paskutines gyvenimo dienas, teigė, jog prieš mirtį šis išvydęs jėzuitų ordino įsteigėją Ignacą Lojolą, kvietusį jį į dangaus karalystę [285].

Plačiai aprašydamas karus, karalių apsilankymus akademijoje, stebuklus, S. Rostovskis tuos įvykius, kurie jėzuitų nelabai domino, nors ir turėjo didelę reikšmę akademijos gyvenimui, aprašė siaurai. Antai savo veikalo penktoje knygoje jis tik tris eilutes skyrė teisės fakulteto įsteigimui, o šalia keliuose puslapiuose išvardijo karalienės Konstancijos malones jėzuitams.

Ir vis dėlto ši jėzuitų veiklos kronika vertinga kaip istorinis šaltinis, kuriame sukaupta daug faktinės medžiagos, todėl A. Martinovas šį veikalą 1877 m. pakartotinai išleido Paryžiuje [286].

279 *Rostowski S.* Lituanicarum Societatis... S. 326.
280 Ten pat. P. 339.
281 Ten pat. P. 273.
282 Ten pat. P. 359.
283 Ten pat. P. 398.
284 Ten pat. P. 443.
285 Ten pat. P. 337.
286 *Janowski L.* Historiografja Uniwersytetu Wileńskiego. S. 75.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės to meto visuomenės istorinė sąmonė buvo formuojama ir daugeliu kitų raštų. Vilniaus akademijos spaustuvėje jau nuo XVI a. pabaigos iki ordino panaikinimo buvo išspausdinta dešimtys įvairių proginių raštų, skirtų Lietuvos didikams ar bajorams. Jų autoriai, aukštindami tuos asmenis jungtuvių, krikštynų, laidotuvių ir įvairiausiomis kitomis progomis, eilėmis ar proza dažnai pasakodavo ir jų giminės istoriją, aukštindavo valstybės veikloje ar karo žygiuose pasižymėjusius protėvius. Nors beveik visiems šiems raštams yra būdingas panegirikų stilius, kuklių nuopelnų pernelyg didelis vertinimas, visgi juose yra nemaža istorinės tiesos, tikrų ir niekur kitur neužfiksuotų faktų. Labai dažnai faktografinį šių raštų pamatą sudarydavo giminės sukaupti ir išsaugoti dokumentai, ligi tol neužrašyti (tačiau ir neišgalvoti) tikri atsitikimai. Kaip pavyzdį galima nurodyti Kauno jėzuitų kolegijos Mykolui Daumantui Siesickiui skirtą eilių rinkinį, kuriame aukštinami keli šios giminės atstovai, pradedant legendiniu kunigaikščiu Daumantu iš Ginvilų giminės (Merkelis Giedraitis, Gabrielius Daumantas Siesickis, Kasparas Daumantas Siesickis, Kazimieras Daumantas Siesickis), kurie užėmė aukštas valstybines pareigybes [287].

Reikia pripažinti, kad šios rūšies leidiniai [288] lig šiol dar beveik visai neanalizuoti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos tyrinėjimuose, nors jie papildo istorijos šaltinius ir jų vertė nekelia jokių abejonių.

Apžvelgę XVIII a. Lietuvos jėzuitų darbus, galime sakyti, kad jėzuitams istorija buvo tarsi katalikiškosios teologijos dalis. Jie savo istoriniuose darbuose žmogų pavertė beveik bevaliu įrankiu, kurio veiklą lemia antgamtinės jėgos. Jėzuitų istorikai savo mokykloms rašė daugiausia pasaulio istorijos vadovėlius. Išimtį sudarė P. Paprockio vadovėlis apie Didžiąją Lietuvos Kunigaikštystę, J. Proišhofo, S. Rostovskio ir kitų knygos.

Politinio gyvenimo skurdumas krašte neteikė didesnio stimulo praeičiai tyrinėti. Mokslinės minties nežadino ir vienintelė aukštoji mokykla, administruojama jėzuitų, kurie dėstė, laikydamiesi scholastinės filosofijos. E. Kosminskis pažymėjo, kad istorinių šaltinių rinkimas, leidimas ir kritiškas vertinimas, XVIII a. pradžios Europoje istoriją formavo kaip mokslą [289], tačiau Lietuvoje tik J. Proišhofas ir S. Rostovskis rodė tam tikrą tendenciją skelbti kai kuriuos dokumentus, pvz., valdovų privilegijas. Lietuvos jėzuitai nemėgino platesniu mastu organizuoti istorinių šaltinių leidimo ir juo labiau nebandė kritiškai jų vertinti.

[287] Theatrum perennantis gloriae in quo Illustrissimorum Ducum Daumandorum gloria... Magno Magnorum Ducum sanguini heredi. 111mo D. D. Michaeli Dowmand Siesicki Palatino Minscensi... a juventute Resid. Caunensis S. J. ... excitatum. Vilnae: typis Acad. S. J., 1690 // VUB. III. 18141.

[288] *Čepienė K., Petrauskienė I.* Vilniaus akademijos spaustuvės leidiniai. 1576—1805. V., 1979.

[289] *Косминский Е. А.* Историография средних веков. С. 119.

ISTORIJA LIETUVOS MOKYKLOSE XVIII a. PABAIGOJE

Edukacinės komisijos pastangos pertvarkyti istorijos dėstymą

1773 m. rugsėjo 10 d. posėdžiaujantis Respublikos seimas sužinojo apie popiežiaus bulę, panaikinančią jėzuitų ordiną. Kadangi Respublikoje jam priklausė dauguma kolegijų ir Vilniaus akademija, tai šioms mokykloms 1773 m. spalio 14 d. seimas nutarė sudaryti Edukacinę komisiją. Jos pirmininku tapo Vilniaus vyskupas Ignas Masalskis. Edukacinė komisija buvo pasaulietiška organizacija, pavaldi seimui. Jos įkūrimas sudavė smūgį senosioms tradicijoms. Visų pirma katalikų bažnyčia neteko šimtmečiais jai priklausiusios išimtinės teisės tvarkyti jaunosios kartos mokymą. Mokymo organizavimas ir kontrolė atiteko valstybei.

Respublikos seimo įkurta Edukacinė komisija buvo bendra Lietuvai ir Lenkijai. Tai atitiko abiejų kraštų žemvaldžių socialinį, politinį ir kultūrinį bendrumą. Pačią komisiją sudarė žinomi to meto Respublikos veikėjai, aukšti valstybės ir bažnyčios pareigūnai, didikai.

Lenkų istorikas S. Tincas apie Edukacinės komisijos įkūrimą rašė: „To laiko lenkų karta suprato, kad Komisijos įkūrimas buvo vienintelis tuo metu reiškinys Europoje ir pasaulyje" [1]. „Tautinis auklėjimas, valstybinis auklėjimas — tai buvo lenkų laimėjimas, kuriuo teisėtai buvo galima didžiuotis" [2]. Su tokia S. Tinco nuomone negalima sutikti. Jis perdėtai aukština Edukacinės komisijos įsteigimo faktą, skelbdamas jį bemaž pasaulinės reikšmės naujove. Tai būdinga Lenkijos istoriografijai, besistengiančiai XVIII a. pabaigos Lenkiją nušviesti kiek galima šviesesnėmis spalvomis. Tuo metu ne tik Respublikoje, bet ir kitose Europos valstybėse buvo stengiamasi mokyklas perduoti valstybės kontrolei. Antai 1763 m. kovo 24 d. Prancūzijoje Bretanės generalinis prokuroras Šalotė (La Chalotais Louis René de Caradeue) pateikė parlamentui projektą „Essai d' éducation nationale, ou plan d'etudes pour la Jeunesse" („Esė apie tautinį auklėjimą, arba jaunimo mokymo projektas") [3], kaip refor-

[1] Komisja Edukacji Narodowej: Wybór źródeł / Zebrał i apracował S. Tync. Wrocław, 1954. S. CL XX (toliau — *Tync S.* K. E. N.).

[2] Ten pat. S. CL XXXIII.

[3] Essai d'éducation nationale, ou plan d'études pour la Jeunesse par Messir Louis René de Caradeue de la Chalotais, procureur géneral du Rois au Parlament de Bretagne 1763 // *Pohoska H.* „Rewolucja szkolna" we Francji 1762—1772. W-wa, 1932. S. 122—126.

muoti švietimą. Šiame projekte įdomi Šalotė pasaulietiškos mokyklos idėja ir kad švietimo kontrole turi rūpintis valstybė.

Atsimenant, kad dalis Edukacinės komisijos narių (J. Chreptavičius, I. Masalskis) lankėsi Prancūzijoje, o I. Masalskis ilgą laiką bendravo su Paryžiaus veikėjais, galima sakyti, kad Edukacinės komisijos įkūrimas Respublikoje nebuvo visiška naujovė. Panaši organizacija (Bureau d'administration) buvo įkurta ir Prancūzijoje, bet ji kontroliavo tik vienos provincijos mokyklas, o Edukacinė komisija — visos valstybės.

Pertvarkyti švietimo sistemą buvo siekiama taip pat Prūsijoje ir Austrijoje, bet daugiausia rūpintasi vien pradžios mokykla.

Tiek Lietuvos, tiek Lenkijos švietimo reformos šalininkai spaudoje[4] ir įvairiuose projektuose reiškė nepasitenkinimą vienuolių mokyklose dėstomais dalykais. 1773 m. Vilniuje pasirodė projektas, pasirašytas visų žymesniųjų akademijos mokslininkų. Jame siūloma Vilniuje įsteigti Mokslų akademiją, raginama atmesti visas tuščias spekuliacijas ir gilintis į gamtos bei kitus mokslus ne tik proto švietimui, bet ir tam, kad šios žinios galėtų padėti praktinei žmonių veiklai. Didelę reikšmę krašto raidai turėtų geometrijos, mechanikos, geografijos, kalnakasybos, ekonomikos ir istorijos žinių išplėtimas bei jų pritaikymas gyvenime[5].

Lenkijos ir Lietuvos valstybės reformų šalininkai, susipažinę su Šviečiamojo amžiaus filosofų darbais, nebesitenkino vienuolių mokymu apskritai, taip pat ir istorijos dėstymu. Todėl, griaudami senąsias pažiūras, jie iš pradžių ėmė versti ir leisti prancūzų švietėjų darbus. 1756 m. Vilniuje išėjo Voltero „Tautos papročių ir dvasios bruožai"[6], o vėliau Ferdinandas Serafimovičius irgi Vilniuje išleido jo „Liudviko XIV amžių"[7]. Šių Voltero darbų išleidimas buvo tam tikras posūkis nuo Šventraščio legendomis paremto istorijos dėstymo. Volteras griežtai atmetė bet kokią antgamtinių jėgų įtaką istorijos procesui, reikalaudamas istorijos darbus remti tik kritiškai įvertintais šaltiniais ir teigdamas, jog visos gyvenimo sritys yra glaudžiai susijusios ir sąlygoja istorinę tikrovę[8].

Be Voltero darbų, Lietuvoje plito ir kitų švietėjų veikalai. Žinomas Lietuvos jėzuitų veikėjas K. Virvičius rašė: „Prancūzų, anglų ir italų raštais esame apversti. Jeigu seniau buvo sunku dėl knygų trūkumo, tai dabartiniais laikais jų gausybė"[9]. Šioje knygų „gausybėje" buvo Voltero, Ruso ir kitų švietėjų darbų, kurių skleidžiamos idėjos prieštaravo katalikų bažnyčiai. Todėl katalikiškoji reakcija Lietuvoje ėmėsi įrodinėti Vakarų Europos švietėjų žalingumą. 1786 m. Vilniuje pasirodžiusios anoniminės knygos „Filosofas be religijos" įžangoje autorius rašė: „Jų knygos, ypač prancū-

[4] Monitor. W-wa, 1773. N LVI—LXVII, lipiec 12 — wrzesien 8.
[5] Raštai Edukacinei komisijai // VUB. Čart. f. DC 57. L. 21—25.
[6] *Wolter.* Zarys obyczajów i ducha narodów. Wilno, 1756.
[7] *Wolter.* Wiek Ludwika XIV. Wilno, 1793.
[8] *Косминский Е. А.* Историография средних веков. С. 188—189.
[9] *Wyrwicz K.* Geografia czasów teraźniejszych. Wilno, 1776. Įžangos lapai nenumeruoti.

zų kalba, pasklido po pasaulį. Neatsargi jaunuomenė entuziastingai skaito ir vienu mauku išgeria tą gėrimą, kuris yra nuodai" [10].

Lietuvoje XVIII a. antrojoje pusėje išryškėjo dvi visuomeninės minties kryptys. Tai reformų šalininkai, kurie buvo plačiai susipažinę su Švietimojo amžiaus atstovų veikalais ir, kaip matysime, jais rėmėsi savo darbuose. Kita vertus, katalikiškosios reakcijos atstovai, atmetę pažangiosios minties laimėjimus, stengėsi išlaikyti katalikų bažnyčios prerogatyvas, o savo darbuose nenoriai pripažindavo tuos laimėjimus, kurių pasiekė istorijos mokslas pažangiuose kraštuose.

Tokie reformų šalininkai, kaip Didžiosios Kunigaikštystės kancleris J. Chreptavičius ar Lietuvos raštininkas Ignas Potockis, žymiausi Edukacinės komisijos veikėjai, neturėjo švietimo reformų patirties. Todėl 1773 m. lapkričio 24 d. universalu jie kreipėsi į visuomenę, prašydami siųsti Edukacinei komisijai pasiūlymus, kaip pertvarkyti mokyklas [11]. Edukacinės komisijos atstovų kreipimasis į visuomenę, kad ir siaurai suprastas, buvo naujas reiškinys.

Komisija greit gavo dešimties žmonių pasiūlymus, iš kurių savo nuoseklumu ir apimtimi išsiskyrė P. Belinskio [12], A. Poplavskio [13] ir A. Kamienskio [14] projektai. Apie istorijos dėstymo pertvarkymą plačiau rašė P. Belinskis ir A. Poplavskis.

Reikia pažymėti, kad P. Belinskis pirmą kartą Respublikoje pareikalavo, kad mokymas apimtų visus luomus: valstiečius, miestiečius ir šlėktą. Tačiau luominio ribotumo jis neišvengė. Todėl jo siūlomoje sistemoje mokyklos buvo skirstomos pagal atskirus luomus. Valstiečiams jis numatė parapinę mokyklą, miestiečiams — miesto mokyklą, o bajorijai — gimnaziją.

Kalbėdamas apie istorijos dėstymą, P. Belinskis siūlė ją padaryti savarankiška disciplina. Daugiausia dėmesio turėtų būti skiriama savos valstybės istorijai, tačiau mokiniams nereikėtų dėstyti senosios istorijos legendinių dalykų [15]. Todėl jis siūlė Respublikos istorijos kursą pradėti nuo Kazimiero Didžiojo laikų. Tai jis motyvavo tuo, jog istoriniams įvykiams patikslinti nuo XV a. vidurio jau yra pakankamai rašytinių šaltinių. P. Belinskis taip pat pageidavo, kad, dėstant svarbiausius Respublikos praeities įvykius, taip pat trumpai būtų apžvelgta ir atitinkamo laikotarpio Europos istorija.

Visą mokyklinės istorijos kursą P. Belinskis siūlė sutraukti į lenteles, „kurias mokytojas turi paaiškinti, išdėstydamas trumpai ir

[10] Filozof bez religij. Wilno, 1786. S. 7.

[11] *Lewicki J.* Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773—1793. Kraków, 1925. S. 4.

[12] Sposób Edukacji w XV listach opisany, które do Komisji Edukacji Narodowej od bezimiennego autora były przesyłane. W-wa, 1775 (1774 m. buvo spausdinami „Monitor" žurnale).

[13] *Popławski A.* O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej projekt, przeswietnej Komisji Edukacji Narodowej Korony Polskiej i W. K. Litewskiej w marcu 1774 podany. W-wa, 1775.

[14] Edukacija obywatelska przez A. K. W-wa, 1774.

[15] Sposób Edukacji w XV listach opisany... S. 41.

aiškiai svarbiausius įvykius. Pradėjęs viduramžius, mokytojas turi dėstyti Respublikos istoriją, siedamas ją su visuotinės istorijos įvykiais. Šis kursas turi būti dėstomas antraisiais mokslo metais. Trečiaisiais mokslo metais naujųjų laikų Respublikos istoriją taip pat reikia sieti su visuotine istorija. Todėl per tuos dvejus metus, kai nuo mažiau reikalingų dalykų atsisakysime ir taip prie žymiausių įvykių priartėsime, kai geresniam įsiminimui istorinius įvykius į lenteles sutrauksime, esu įsitikinęs, jaunuoliai mokyklose gaus pakankamai istorijos žinių" [16].

Taigi P. Belinskis manė, jog, dėstant mokyklose istoriją, visuotinės istorijos reikėtų tik tiek, kiek ji siejasi su Respublikos istorija. Savo pasiūlymuose P. Belinskis taip pat nieko neužsiminė apie istorijos vadovėlį. Matyt, jam atrodė, jog istorijai dėstyti užtenka lentelių, kuriose būtų išvardyti svarbiausi praeities įvykiai.

Savo pasiūlymuose A. Poplavskis irgi kėlė istorijos mokymo problemą. Jo nuomone, istorijos dėstymas turi būti apribotas svarbiausiais praeities faktais, kuriuos mokytojas chronologine tvarka perteiktų mokiniams. Priešingu atveju „jaunuolius daugiau supažindinsime su klaidingomis nuomonėmis, klaidingomis pažiūromis ir sentimentais bei klaidingu vertinimu, nei su teisybe ir teisingumu" [17]. A. Poplavskis pabrėžė, kad žmonės istorijos vyksme turi būti kritiškai ir teisingai vertinami. Kaip tik tai, jo nuomone, mokytų jaunimą skirti teisingumą nuo prievartos ir klastos. Istorijos dėstytojas, „aptardamas žymiausius įvykius, turi aiškinti juos negražbyliaudamas, kur reikia pagirdamas ar papeikdamas, išreikšdamas pagarbą ar panieką. Pavyzdžiui, tas ar kitas monarchas užkariavo kaimyninį kraštą. Tuojau reikia nurodyti, kad užkariavo neteisingai: netvirtinkite, kad panaudojo politines spyruokles, bet greičiau įvykdė išdavystę ar apgavo, ar žodį sulaužė" [18].

A. Poplavskio nuomone, istorijoje randame daugiau niekingų negu kilnių pavyzdžių. Tai jaunuolį „galį, tiesą sakant, vienu pavyzdžiu didingam sumanymui ar žygiui paskatinti, o po šio vieno teigiamo pavyzdžio jis tūkstantį kitų, jau piktam skatinančių, išgirs. Jaunuolis gali minėto nusikaltimo niekingumą suprasti, bet bus sunku pasiekti tai, kad papasakotas nusikaltimas nesužadintų jame gobšumo ar tuščių ambicijų, ypač kai pamatys, jog nusikaltimai kartais baigiasi laimingai" [19]. A. Poplavskis net bijojo, kad jaunuolius „istorinio pasakojimo patrauklumas" nepaskatintų tuščiam heroizmui. Jis manė, kad istorija „daugiau rodo, kas buvo, o ne tai, kaip turėjo būti", ir todėl siūlė mokykloje atsisakyti nuo politinių išvadų. Mokėdami istorijos faktų, jaunuoliai „turės pakankamai žinių, kuriomis galės pasinaudoti pokalbyje ar dispute [. . .]. Tačiau, kad įsigytume gerų pavyzdžių, neužsikrėsdami blogiu, tam, kad tinkamai suprastumėm praeities įvykius, tam, kad iš jų įsigytumėm

[16] Ten pat. P. 45.
[17] *Popławski A.* O rozporządzeniu i wydoskonaleniu. . . S. 32.
[18] Ten pat. P. 33.
[19] Ten pat. P. 34.

išmintingumo savo poelgiams, — visam tam turėsime laiko ir studijų metais" [20].

Taigi istoriniai faktai, A. Poplavskio nuomone, mokiniams turi būti perteikti glaustai. Jis bijojo, kad platesnio istorijos kurso dėstymas gali daryti kur kas daugiau neigiamos negu teigiamos įtakos. Tai nebuvo visiškai originalus požiūris, o greičiau Ž. Ž. Ruso „Emilio" idėjų kartojimas.

A. Poplavskis tvirtino, jog istorinė praeitis pilna nusikaltimų ir karų, o kilnių valdovų laikai — tai tik trumpi blykstelėjimai. Be to, istorinių veikalų autoriai dažniausiai formuoja neteisingą subjektyvų požiūrį į praeities veikėjus. Todėl dėstant istoriją, reikia, pasak A. Poplavskio, perteikti „faktus, nieko daugiau, kaip faktus" [21]. Jis taip pat siūlė istorijos dėstymui mokyklose panaudoti Plutarcho parašytas žymių žmonių biografijas. Jos supažindintų jaunuolius su geriausių žmonių protine veikla, o tai turėtų teigiamą įtaką jaunajai kartai.

Kai dėl istorijos dėstymo, tai Edukacinė komisija ne per daugiausia pasinaudojo atsiųstais pasiūlymais. Komisijos parengtoje 1781 m. instrukcijoje nurodoma, jog istorijos mokytojas „nurodys, kas nepateisinama teisingumo ir žmoniškumo požiūriu, niekuomet nevadins politika, t. y. vyriausybės sugebėjimu ar didvyriškumu to, kas yra paprasta gudrybė, išdavystė, niekšybė, prievarta ar svetimos nuosavybės paglemžimas. Istorijos mokymas, kuris neatitinka širdies reikalavimų, kuris neskatina pamilti dorybių, gerinti papročių ir smerkti nusikaltimų, daugiau žalos negu naudos padarys. Istorijos dėstymas, kur tuštybė vertinama kaip narsumas, prievarta — kaip politika, suktybė — kaip sektinas pavyzdys, toks dėstymas tik nukreipia jaunų žmonių protus žalinga kryptimi", todėl istorijos dėstytojas įvykdys jam keliamus uždavinius, jeigu „neperdėdamas parodys istorijos įvykius ir be jokių žodinių išsisukinėjimų teisingai pagirs arba papeiks. Pavyzdžiui, kai tas ar kitas monarchas užkariavo kraštą, tuojau reikia paaiškinti, kad užėmė neteisingai, neaiškinti, jog panaudojo politikos spyruokles, bet kad išdavė, ar apgavo, ar žodžio neišlaikė. Pagaliau, kai dėstytojas aiškins kokį girtiną darbą, tegu parodo išplaukiančias iš jo pasekmes ir teisingojo apdovanojimą, jeigu pasakos apie nusikaltimus, tegu tuojau nurodo blogus padarinius ir nusikaltusiojo bausmę" [22].

Šie instrukcijos nurodymai atitiko A. Poplavskio siūlymų dvasią, tačiau kiti pageidavimai nesusilaukė platesnio Edukacinės komisijos veikėjų atgarsio. Priešingai, kai kurie komisijos veikėjai pasisakė prieš atsiųstuose pasiūlymuose keliamas mintis. Antai G. Piramovičius nepritarė P. Belinskiui, jog istoriją reikia dėstyti pagal chronologines lenteles, pasitenkinant svarbiausių praeities įvykių išvardijimu [23].

[20] Ten pat. P. 35.
[21] Ten pat. P. 34.
[22] *Lewicki J.* Ustawodawstwo szkolne... S. 38.
[23] *Wierzbowski T.* Protokóły posiedzeń Towarzystwa do ksiąg elementarnych. W-wa, 1906. Zesz. 6. S. 21.

Kadangi Edukacinė komisija nebuvo vieningos nuomonės apie istorijos dėstymo kolegijinėse ir aukštosiose mokyklose tikslus ir kurso apimtį, tai ji pavedė Elementorinių knygų draugijos pirmininkui I. Potockiui parengti naujus pasiūlymus istorijos vadovėlių autoriams.

Parengtoje I. Potockio programoje siūloma atskirti bažnyčios istoriją nuo visuotinės istorijos ir pirmiausia parengti senovės istorijos vadovėlį. Naujajame vadovėlyje autoriams buvo siūloma dėstymą pradėti Egipto istorija. Apskritai būsimųjų vadovėlių autorius prašyta nerašyti apie legendinius laikus (czasów bejecznych)[24].

Prieš pradedant dėstyti bet kurios valstybės istoriją, I. Potockis siūlė pirmiausia duoti trumpą geografinę krašto charakteristiką, nes „geografinė aplinka turi didelę įtaką, kodėl vienaip ar kitaip susiklostė įvykiai".

I. Potockis taip pat pageidavo, kad, dėstant istoriją, vadovėliuose būtų aptarti valstybiniai institutai, teisės dalykai, mitologija, žaidimai ir kt. Kitaip sakant, visa tai, ką Volteras suprato kaip kultūros istoriją. Būdinga, jog, siūlant apibūdinti kultūros istorijos reiškinius, neminima literatūra. Tai aiškintina tuo, kad mokiniai ir taip buvo plačiai supažindinami su klasikine literatūra.

I. Potockio nuomone, istorijos vadovėliuose faktai turį būti ne tiktai išvardyti, bet ir patraukliai aprašyti, kad jaunoji karta susidomėtų praeitimi. Jaunimą turėtų patraukti trumpos, bet ryškios veikėjų charakteristikos, pasakojimai apie žymius asmenis (Sokratą, Aristidą ir kt.). Be to, vadovėliai turėtų supažindinti su bendriausiais istorinės kritikos reikalavimais taip, kad „jaunuoliai galėtų pasinaudoti istorinėmis žiniomis, pritaikydami jas politikai ir papročiams". Dėstant politinius dalykus, pasak I. Potockio, reikėtų laikytis šių principų: „Be teisės ir magistratų visuomenė negali egzistuoti; tautos laimę lemia įstatymų teisingumas; pilietis privalo paklusti pareigūnams, o pareigūnai — įstatymams; kiekviena tauta savo laime turi nuosekliai naudotis"[25]. Jeigu istorijos vadovėlių autoriai ir dėstytojai laikysis šių principų, tai istorijos dėstymas, I. Potockio nuomone, padėsiąs auklėti gerus piliečius.

Istorijos kursą kolegijų tipo mokyklose buvo numatyta išeiti per trejus mokslo metus: trečiojoje klasėje turėjo būti einama senovės Rytų istorija ir skaitomos du kartus per savaitę klasikų ištraukos apie šių kraštų praeitį. Ketvirtojoje klasėje taip pat du kartus per savaitę turėjo būti dėstoma Graikijos istorija, papildoma senųjų autorių ištraukų skaitymu. Penktojoje klasėje tris kartus per savaitę numatyta mokyti Romos istorijos. Šiuose pasiūlymuose krinta į akis tai, kad Edukacinė komisija, kurios vardu kalbėjo I. Potockis, nieko neužsiminė nei apie Viduramžių, nei apie Naujųjų laikų istorijos kursą. Taigi stojantieji į Vilniaus aukštąją mokyklą turėjo bendrą senosios istorijos supratimą, o su vėlesniais istorijos daly-

[24] *Mandybur T.* O nauce historii w szkołach Komisji Edukacyjnej w Polsce // Muzeum. Kraków, 1894. S. 769.

[25] Ten pat. P. 784.

kais jie turėjo susidurti jau studijuodami universitete. Galima manyti, kad Viduramžių ir Naujųjų laikų istorijos kursai buvo numatyti dėstyti kolegijose, kai bus parengti tinkami vadovėliai [26].

Edukacinė komisija, valstybės veikėjai nebuvo pasiruošę leisti vadovėlius, kurie atitiktų naujus reikalavimus. I. Potockis siūlė įsteigti Varšuvoje specialią draugiją, turinčią tikslą gerinti mokymą. Edukacinė komisija, remdamasi šiuo pasiūlymu, 1775 m. vasario 10 d. patvirtino Elementorinių knygų draugijos įsteigimą [27].

I. Potockio pageidavimu naujus istorijos vadovėlius parašė broliai Juozas Kajetonas ir Vincentas Skžetuskiai. Pirmiausia pasirodė J. K. Skžetuskio „Politinė istorija bajorų jaunimui" [28]. Apie šį vadovėlį pirmasis yra rašęs J. Lukoševičius savo „Mokyklų istorijoje". Jis teigė, jog tai labai geras mokyklinis vadovėlis, tačiau nenagrinėjo nei jo turinio, nei struktūros [29].

Istorijos vadovėliai Edukacinės komisijos mokyklose

J. K. Skžetuskis vadovėlio įžangoje nurodė, kad, neradęs vietinėje istorinėje literatūroje sektinų pavyzdžių, nutarė pasinaudoti prancūzų istorikų patirtimi: rašydamas vadovėlį, jis sekęs „Paryžiaus akademijos rektoriaus Roleno, Bosiujė, Mabli ir Monteskjė darbais" [30]; t. y. tais istorikų darbais, iš kurių daugiau ar mažiau buvo mokoma ir Prancūzijos mokyklose.

Įžangoje autorius svarstė, ar pradėti istoriją dėstyti nuo seniausių laikų ir tęsti iki XVIII a., ar pasinaudojus d'Alemberto patarimu, pradėti nuo naujųjų laikų ir baigti senove. Šiuo klausimu J. K. Skžetuskis rašė: „Šių dienų Europos istorijos nesuprasime, jeigu nieko nežinosime apie praeities laikus, taikos sutartis, karus, kurie buvo anksčiau ir Europai davė naujas formas. Tačiau suprantu, kad turiu atsižvelgti į besimokančio jaunimo poreikius, ir kaip tik todėl reikia pradžioje kuo trumpiau išdėstyti senovės istoriją" [31].

Vadovėlį sudaro 3 glaudžiai susijusios dalys. Pirmojoje dalyje, pavadintoje „Trumpai aprašyti žymiausieji įvykiai senovės istorijoje ir kai kuriose naujų laikų valstybėse", autorius tik išvardijo istorinius faktus, plačiau jų nekomentuodamas. Tai lyg chronologinė lentelė. Antrojoje dalyje „Mintys ir politinės pastabos apie senovės ir šių dienų istoriją" kalbama apie atskirų valstybių kilimą ir žlu-

[26] Ten pat. P. 787.
[27] *Wierzbowski T.* Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773—1794. W-wa, 1901—1917. Zesz. 37. S. 24.
[28] Historya polityczna dla szlachetney młodzi zawieraiąca zebranie krótkie przypadków znakomitych w dawnych monarchiach. Przez Kaietana Skrzetuskiego. W Warszawie, 1773.
[29] *Łukaszewicz J.* Historya szkół w Koronie i w Wielkiem Księstwie Litewskim. Poznań, 1849. T. 2. S. 470.
[30] *Skrzetuski K.* Historya polityczna. . . S. 3.
[31] Ten pat. P. 1—2.

gimą. Trečiojoje dalyje „Kai kurių garsių praeityje heroiškų žmonių aprašymas" yra žymių senovės Graikijos ir Romos veikėjų Aristido, Temistotelio, Demosteno, Fabricijaus, Scipiono Afrikiečio, Katono, Augusto, Kaligulos, Vespasiano, Trajano, Antonijaus, Aurelijaus ir Teodosijaus trumpos biografijos.

Pirmojoje vadovėlio dalyje 16 nedidelio oktavos formato puslapių išvardinami Asirijos, Ninevijos, Babilono, Medų, Persų ir senovės Graikijos istorijos svarbiausi įvykiai. Tokį vadovėlio konspektiškumą autorius aiškina nenoru išplėsti apimtį, baime apsunkinti stropumu nepasižyminčius mokinius. Matyt, J. K. Skžetuskis buvo ne kokios nuomonės apie „bajoriškąjį jaunimą". Kadangi istorinė medžiaga vadovėlyje dėstoma glaustai, tai jis pateikė ne per daugiausia istorinių faktų. Net karai, kuriems J. K. Skžetuskis skyrė daugiausia dėmesio, aprašyti labai jau trumpai: Peloponeso karas apibūdinamas 12, o Kartaginos karai 15 eilučių. Suprantama, kad jaunuoliai iš tokių trumpų aprašymų negalėjo susidaryti aiškaus vaizdo. Palyginti plačiau aprašoma XVIII a. istorija. Tačiau atskirų įvykių autorius beveik nesiejo, todėl ir ši vadovėlio dalis daugiau primena registraciją negu nuoseklų dėstymą. Antroji vadovėlio dalis, glaudžiai susijusi su pirmąja, papildė ją aiškinimais apie atskirų valstybių iškilimą ir žlugimą. Pagrindinė valstybių nelaimių priežastis, autoriaus nuomone, buvo godumas ir nusikaltimai. Vadovėlio poskyryje „Tėvynės nelaimių šaltiniai" keliamos Respublikos smukimo priežastys. Prie jų priskiriami karaliaus rinkimai, savanaudiškumas, vidaus nesutarimai ir gerų papročių nykimas. Visa tai, pasak J. K. Skžetuskio, užrūstinę Dievą, ir Respublika, praradusi dangišką malonę, ėmė smukti: „Juk visų revoliucijų ir nelaimių pasaulyje pirmoji ir paskutinė priežastis buvo nusikaltimas" [32]. Trečiojoje vadovėlio dalyje, apibūdinant garsiuosius senovės istorijos veikėjus, pabrėžiamas jų pareigos tėvynei supratimas.

Vadovėlyje išryškėja religinės autoriaus pažiūros. Jis pabrėžtinai nurodo, kad visų praeities įvykių pagrindinė priežastis buvusi „Dievo valia". Šiame vadovėlyje, remiantis Šventraščiu, pasakojama apie pasaulio sukūrimą, tvaną, Nojų ir jo vaikus bei Abraomą.

Kitą vadovėlį J. K. Skžetuskis parašė III klasei, kurioje, I. Potockio siūlymu, turėjo būti dėstomas senovės Rytų istorijos kursas. Šiame 70 puslapių nedidelio formato vadovėlyje dėstoma Asirijos, Ninevijos, Babilono, Medų, Persijos ir Egipto istorija. Be to, autorius trumpai paminėjo Finikijos, Indijos ir Kinijos senovės istorijos svarbiausius politinio gyvenimo faktus.

Šiame J. K. Skžetuskio vadovėlyje yra ir Azijos bei Afrikos kraštų geografinė apybraiža, kur apsiribojama žymiausių valstybių, miestų, upių išvardijimu, taip pat papasakotos kai kurios įdomybės apie Nilą, Babiloną ir kt. Daugiau dėmesio autorius skyrė senovės paminklams (piramidėms ir kt.).

Reikia pastebėti, kad J. K. Skžetuskis, dėstydamas Rytų kraštų istoriją, skyrė legendomis paremtus pasakojimus nuo tikrų įvy-

[32] Ten pat. P. 120.

kių. Sekdamas Šviečiamojo amžiaus istorikais, J. K. Skžetuskis kiekviena proga siekė gerais praeities pavyzdžiais ir klaidomis mokyti savo skaitytojus, kaip jie turėtų elgtis. Kartu buvo skiepijama pažiūra, kad kaip tik praeities pažinimas duoda didelę naudą, nes, pasimokius iš istorijos, sugebama teisingiau vertinti žmonių veiksmus ir galima išvengti tų klaidų, kurios pražudė tiek ištisas tautas, tiek atskirus asmenis.

Lyginant šį J. K. Skžetuskio vadovėlį su aštuoneriais metais anksčiau jo parašyta „Politine istorija bajorų jaunimui", tuojau krinta į akis tai, jog naujame vadovėlyje autorius nemini Šventraščio legendų, bet apibūdinęs Azijos ir Afrikos geografiją, iš karto ėmė dėstyti Rytų kraštų istoriją, visai neminėdamas „Dievo išrinktosios tautos". Mat J. K. Skžetuskis manė, jog tai „šventosios" istorijos objektas.

Naują istorijos objekto supratimą J. K. Skžetuskis paaiškino knygoje, skirtoje mokytojams ir vyresniųjų mokyklų studentams [33]. Jis nurodė, jog būtina skirti proto ir tikėjimo sferas. Čia iškilo naujas požiūris į santykį tarp žinių apie žmonijos praeitį, esančių religiniuose raštuose ir pasaulietiškuose istorijos šaltiniuose. „Anuose viskas paremta antgamtine tvarka, o šituose įvykiai yra aprašyti, — teigė J. K. Skžetuskis, — kaip jie natūraliai vyko; ten tikėjimas, o čia protas vadovauja. Religijos reikia nuolankiai ir paklusniai mokytis, o praeities aprašymus reikia kritiškai apmąstyti. Todėl Šventąjį raštą turime vertinti ir gerbti, o Herodoto, Diodoro, Livijaus ir kitų raštus turime apmąstyti" [34].

Pasak J. K. Skžetuskio, Šventasis raštas nedaug teduodąs žinių senovės tautų istorijos pažinimui. Tokie teiginiai menkino Šventraščio autoritetą. Pabrėždamas religijos svarbą, J. K. Skžetuskis kartu apsidraudė nuo bažnyčios galimos kritikos, o kita vertus, atsiribodamas nuo „šventosios" istorijos, jis kartu prisidėjo prie istorijos pasaulietinimo. Atmetęs antgamtinių jėgų įtaką istorijai, autorius siūlė naudotis blaivia proto kritika, nebūti nei lengvatikiu, nei kraštutiniu skeptiku. J. K. Skžetuskis pripažino, kad istorijos moksle naudotinos hipotezės įvykių priežastims ir jų padariniams aiškinti. Hipotezių teisingumą jis sąlygojo keliomis prielaidomis. Pirmoji ir pagrindinė prielaida — tai, kad žmonės iš prigimties yra panašūs, turi panašių poreikių, todėl ir žmonių veiklos priežastys, ir jų padariniai taip pat yra panašūs.

Tačiau vien tik tuo dar negalima paaiškinti istorijos eigos. Atskirų kraštų istorijoje ją veikia ir kiti svarbūs faktoriai. J. K. Skžetuskis tokiais faktoriais laikė krašto geografines sąlygas, valdymo formas, mokslo išsivystymą. Ir pagaliau dar vienas, turintis nemažą reikšmę istorijos eigai veiksnys, kurio negalima numatyti, — tai atsitiktinumai (trefunki) [35].

Aptardamas anksčiau išvardytus faktorius, J. K. Skžetuskis teigė,

[33] *Skrzetuski K.* Przepisy do historii powszechnej dla szkół narodowych na klasę III. Marywil, 1782.
[34] Ten pat. P. 4—5.
[35] Ten pat. P. 22.

jog didžiausią reikšmę istorijos mokslui turinčios „žmogaus veiklos pirmosios spyruoklės", t. y. žmogaus prigimtis. Sekdamas Šviečiamojo amžiaus atstovais, J. K. Skžetuskis sakė, kad ankstyvajame istorijos laikotarpyje ši visų žmonių „spyruoklė", t. y. žmonių prigimtis, buvusi panaši. Tik vėliau, kai žmonės pasklidę po visą Žemės rutulį, atskirų žmonių grupėse atsiradę skirtumų — susiformavo skirtingas gyvenimo būdas, skirtingi papročiai. Tačiau plėtojantis prekiniams santykiams, tautos vėl suartėjusios, „tarpusavio bendravimo dėka vėl supanašėjo" [36].

Taip suformuluotos istorijos proceso prielaidos sąlygojo reikalą gilintis į žmonių poreikius, gyvenimo būdą, teisę, papročius, atsižvelgti į vietos ir laiko sąlygas. Pripažinus racionalistų teiginius apie žmonių prigimties panašumą ir įvykių priežastingumą, J. K. Skžetuskio nuomone, susiklosto sąlygos ne tik pažinti praeitį, bet tada istorija gali išspręsti ir jai keliamus politinius, moralinius uždavinius.

Kad istorija taptų „padorumo mokykla" ir supažindintų su politine išmintimi, reikia, kad ji mokytų „pažinti žmones", išryškintų geruosius ir bloguosius teisinių normų aspektus, apnuogintų žmonių aistras ir viso to padarinius. Kiekvienos valstybės likimas priklausąs nuo tam tikrų dėsningumų, pastovių aistrų, kurias protas turįs pažinti ir pažaboti. J. K. Skžetuskis atmetė požiūrį, pagal kurį istorijos eiga — tai įvairių atsitiktinumų sankaupa. Valstybių ir tautų likimą lemia dėsningumai, o ne fatalizmas. Taigi ne „Dievo apvaizdos" kišimasis į istorijos eigą. Nors paskutinio teiginio J. K. Skžetuskis tiesiogiai ir nesuformulavo, bet tai aišku iš visos jo samprotavimų eigos. Istorijoje, pasak jo, lemiamą vaidmenį vaidina protas. „Likimas ir atsitiktinumas yra tik tušti žodžiai, o remiantis protu, galima viską suvokti ir nuveikti" [37].

J. K. Skžetuskis taip pat polemizavo su Antikos rašytojais bei Ž. Ž. Ruso, kurie tvirtino, jog dorų papročių nykimas tautose, jų iškaršimas ir žlugimas buvo neišvengiama istorijos taisyklė. Jo nuomone, senovės Rytų monarchijos žlugo todėl, kad jų institucijos, visuomeniniai santykiai, politika ir moralės būklė prieštaravo teisingumui, protingumui, saikingumui, t. y. tiems veiksniams, kurie lemia tautų gerovę ir laimę. „Despotiška valdžia, per dideli turtai ir skirtumai tarp piliečių sukelia neapykantą, gobšumą, gerų papročių ir patriotizmo smukimą; didžiulės valstybės, daugybė belaisvių, pompa ir nesaikingas vienvaldystės aukštinimas pagreitina valstybės žlugimą". Antra vertus, nors prigimtis ir nežino „nei ponų, nei baudžiauninkų, nei kunigaikščių, nei belaisvių, nei turtingų, nei vargšų" [38], bet visa tai dar neleidžia eksproprijuoti turčių, neklausyti valdžios, nes tokie veiksmai veda į valstybių žlugimą. Išvados, kurios išplaukia iš senovės valstybių praeities, kaip tik ir rodo, kad reikia būti saikingiems, klausyti valdžios ir saugoti pilietines dorybes.

Tai nebuvo originalios mintys. J. K. Skžetuskis sekė Š. Monteskjė

[36] Ten pat. P. 24.
[37] Ten pat.
[38] Ten pat. P. 29—30.

teiginiais [39]. XVIII a. antrosios pusės Respublikos reformų šalininkų atstovai sugebėjo iš tokio antikinės istorijos aiškinimo padaryti praktines išvadas, kurios visiškai atitiko reformos šalininkų nuosaikiojo sparno siekimus. J. K. Skžetuskis nepropagavo vienos kurios valstybės santvarkos kaip idealaus modelio, nes „reikia atsižvelgti į gyvenamąjį metą, papročius, kaimynus, į tautos genijų" [40]. Tai taip pat primena Š. Monteskjė mintis. Pirmiausia į akis krinta būdingas Š. Monteskjė reikalavimas atsižvelgti į kaimynus, t. y. į geopolitinę padėtį, kaip į ypač svarbią aplinkybę, kuri tam tikru mastu lemia, kokia santvarka pasirenkama [41].

J. K. Skžetuskio visuomeninė politinė mintis, — tai sakytina ir apie kelias jo pastabas prieš baudžiavinio išnaudojimo kraštutinumus, — apskritai sutapo su nuosaikiojo XVIII a. antrosios pusės humanizmo teiginiais. Daugiausia jo dėmesį traukė valstybinės valdžios, valdančių grupių ar atskirų asmenų, nuo kurių protingumo ir visuomeninio pareigos jausmo supratimo priklausė valstybės likimas, politikos problemos. Šias mintis apie istorijos eigą J. K. Skžetuskis ir išdėstė knygoje, kuri buvo skiriama mokytojams ir studijuojantiems vyriausiosiose mokyklose kaip pagalbinė priemonė.

Be šių vadovėlių, J. K. Skžetuskis parašė Prancūzijos karalių ir stambiausių didikų šeimų istoriją [42]. Tačiau generalinių vizitatorių pranešimuose niekur neminima, kad šia knyga būtų naudotasi Lietuvos vidurinėse ir Vilniaus aukštojoje mokykloje [43].

J. K. Skžetuskio brolis Vincentas Skžetuskis parašė vadovėlį IV klasei [44]. 108 puslapių nedidelio formato knygelėje dėstoma Graikijos istorija. Knygelės pradžioje yra Graikijos geografijos apybraiža, kur pateikta trumpų istorinių žinių apie svarbesnes vietoves. Autorius, dėstydamas Graikijos istoriją, atrodo, rėmėsi Š. Monteskjė ir B. Mabli darbais. V. Skžetuskis Graikijos valstybių istorijoje ieškojo politinių pavyzdžių, kurie patvirtintų tezę, kad „laisvą valdžią" lemia krašto piliečių dorybės ir jų moralė. Iš graikų valstybių V. Skžetuskis, panašiai kaip B. Mabli ir Š. Monteskjė, išskyrė Liturgo laikų Spartą, kur jis matė atsidavimą tėvynei bei piliečių lygybę.

Atėnuose V. Skžetuskis šių teigiamų bruožų neįžiūrėjo. Tiesa, juose klestėjo kultūra ir amatai, bet jam itin blogą įspūdį padarė „atėniečių įgimtas staigumas, palinkimas į perteklių ir jų gobšumas". Jis nevertino ir Periklio kultūrinės veiklos: „visuomeninis turtas buvo eikvojamas teatriniams vaidinimams, nerimtų žmonių

[39] Monteskiusz w Polsce, Monteskiusz i jego dzieło // Sesja naukowa w dwysetną rocznicę śmierci. Wrocław, 1956. S. 239—245.

[40] *Skrzetuski K.* Przepisy do historii... S. 51—52.

[41] Monteskiusz w Polsce... S. 255.

[42] *Skrzetuski K.* Historya polityczna Królewstwa Francuskiego dla pożytku schlachetnej młodzi. W-wa, 1773.

[43] *Pohoska H.* Wizytatorowe generalni Komisji Edukacji Narodowej. Lublin, 1957. S. 180.

[44] *Skrzetuski W.* Historia powszechna dla skól narodowych na klasę IV. Kraków, 1786.

linksminimui". Autorius aukštino Soloną, kuris, pasak V. Skžetuskio, įtraukęs piliečius į krašto valdymą [45].

Trumpai aprašęs karalių laikus Graikijoje, V. Skžetuskis ėmė dėstyti karų su persais įvykius. Šių faktų dėstymas susietas su žymių Graikijos žmonių, kaip Temistoklis, Aristidas, Sokratas, gyvenimų aprašymu. Norėdamas pagyvinti dėstymą, V. Skžetuskis istorinių asmenų lūpomis apibūdino kai kuriuos praeities atsitikimus.

Be šio vadovėlio, Vilniaus universiteto profesorius ir generalinis vizitatorius Jokūbas Jaksa [46] siūlė, kad mokiniai skaitytų dar ir kitą V. Skžetuskio knygelę — „Švedijos karalystės istorija" [47]. Ir joje V. Skžetuskis siekė išryškinti tuos pamokymus, kurių, jo manymu, teikė istorija. Jis taip mėgino parodyti, kokie pavojai gresia visuomenei, kai pažeidžiama „pusiausvyra" tarp atskirų visuomenės grupių, kai krašte įsigali didikai ir per didelės laisvės.

Apskritai V. Skžetuskis nepritarė absoliutinei karaliaus valdžiai, Švedijos istorijos pavyzdžiais įrodinėdamas, jog būtina išlaikyti tarp luomų ir sosto darnumą, reikalingos bendros pastangos visuomenės gerovei [48].

Aptariant šią knygą, reikėtų atkreipti dėmesį dar į du momentus. Pirmiausia tai autoriaus pažiūros į baudžiavą. Užsiminęs apie B. Chmelnickio vadovaujamą sukilimą, autorius nurodė, kad jis įvyko dėl „žiaurios baudžiauninkų priespaudos" [49]. Antra, V. Skžetuskis, sekdamas racionalistais, pasisakė prieš senuosius kronikininkus, nusprendusius, kad švedai — tai legendinio Jafeto sūnaus Magogo palikuonys. V. Skžetuskiui dokumentais nepagrįsta Švedijos istorija iki XIII a. — tai legendomis paremtas pasakojimas, kuriam neverta skirti didesnio dėmesio.

Lenkų literatūros istorikas F. Bentkovskis, po penkiasdešimt metų aptardamas J. K. ir V. Skžetuskių istorijos vadovėlius, tvirtino, kad mokyklose vis dar nėra vadovėlių, galinčių jiems prilygti [50]. F. Bentkovskis taip pat pažymėjo, kad „ir miestiečiai mokydamiesi iš jų daug naudingų dalykų sužinos, kartu galės tapti vertingais bendruomenės nariais, neišsiskirdami iš savo luomo, į kurį juos paskyrė apvaizda" [51].

Kaip bevertintų lenkų istorikai Skžetuskių vadovėlius, turime konstatuoti, kad juose dėstomi tik senovės istorijos įvykiai, o Respublikos istorija tepaliesta tik tiek, kiek reikėjo parodyti vidaus nesutarimus, gerų papročių nykimą ir kitas šios valstybės žlugimo priežastis. Broliai Skžetuskiai savo knygeles skyrė privilegijuoto luomo jaunimui ir kartu pripažino luominį išskirtumą. Iš kitos pusės, turime pripažinti, kad jaunuoliai, baigę vidurinio tipo mokyk-

[45] Ten pat. P. 85—86.
[46] *Pohaska H.* Wizytatorowie generalni... S. 180.
[47] *Skrzetuski W.* Historia królewstwa szwedzkiego. W-wa, 1792.
[48] Ten pat. P. 182—183.
[49] Ten pat. P. 246.
[50] *Bentkowski F.* Historia literatury polskiej. W-wa, 1824. T. 2. S. 744.
[51] Ten pat. P. 745.

las ir įstoję į Vilniaus aukštąją mokyklą, turėjo tik šiokį tokį klasikinio pasaulio istorijos supratimą ir jų pasiruošimo lygis istorijos studijoms buvo itin kuklus.

Nedaug kuo skyrėsi nuo brolių Skžetuskių vadovėlių Mikalojaus Volskio knygelė „Kalba, kurioje išdėstytos pastabos apie senovės pasaulio įvykius, apie Egiptą, Asiriją, Medus ir Persus"[52], vartota Lietuvos mokyklose kaip vadovėlis. Jos autorius, pirmasis pasaulietis, kurio istorinis darbas buvo naudojamas kaip vadovėlis, buvo baigęs Vilniaus Vyriausiąją mokyklą ir glaudžiai bendradarbiavo su Lietuvos kancleriu, vienu iš Edukacinės komisijos vadovų J. Chreptavičiumi. M. Volskis (1762—1809) jau studijų metais Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje pasižymėjo gabumais ir darbštumu. Kaip tik todėl jį mėgo Vyriausiosios mokyklos rektorius M. Počobutas. M. Volskis ne vieną naktį praleido M. Počobuto vadovaujamoje Vyriausiosios mokyklos observatorijoje. Šiai draugystei prisiminti M. Volskis 1802 m. parašė poemėlę „Dvi naktys, arba apmąstymai apie žvaigždžių stebėjimo meną" („Dwie nocy czyli rozmyślanie o sztuce gwiazdziorskiej")[53]. Kai M. Volskis baigė Vilniaus aukštąją mokyklą, J. Chreptavičius pasiūlė M. Volskiui tvarkyti didžiulę jo biblioteką. Dirbdamas J. Chreptavičiaus bibliotekoje, jis išvertė Vergilijaus „Georgikas" ir 1784 m. išleido „Kalbą, kurioje išdėstytos pastabos apie senovės pasaulio įvykius..." Šis darbas padarė didelį įspūdį Stanislovui Augustui Poniatovskiui. Jis M. Volskiui suteikė karaliaus rūmų šambeliono titulą ir suartėjo su jaunuoju istoriku. M. Volskis draugavo su ekskaraliumi ir tada, kai šis sunkiai sirgo, o mirusiam užspaudė akis[54]. Stanislovas Augustas Poniatovskis prieš mirtį pageidavo, kad M. Volskis parašytų jo valdymo laikotarpio istoriją. J. Belinskis teigia, jog M. Volskis susipažinęs su paskutiniojo Respublikos karaliaus archyvu ir pradėjęs rašyti naują darbą[55], tačiau niekur nepasisekė užtikti šio M. Volskio rašinio pėdsakų.

Autorius savo knygą „Kalba, kurioje išdėstytos pastabos apie senovės pasaulio įvykius, apie Egiptą, Asiriją, Medus ir Persus" skyrė „būsimiesiems dvarininkams, kurie prisidės prie krašto turtėjimo", „teisingiems ir tobuliems teisėjams", kurie moka dirbti taikų darbą, o reikalui ištikus, mokės pasiaukojamai ginti kraštą. Autorius manė, kad jo darbas būsiąs naudingas tiek „uoliems dvasininkams", tiek „galingiems fanatizmo griovėjams". Pagaliau knygelė būsianti naudinga ir moterims.

M. Volskio nuomone, „nėra baisesnių laisvos tautos piliečių tironų, kaip tamsybė ir neišsimokslinimas", o savo darbu jis visiškai nesiekęs patenkinti „tuščio smalsumo" ir nenorėjęs apsunkinti žmonių atminties datų bei vardų gausumu nei pralinksminti nuobodžiaujančių, nes šiam tikslui geriau jau skaityti romanus.

[52] Mowa Mikolaja Wolskiego zawierająca uwagi nad pierwiastkowymi dziejami swiata nad dawnym Egyptem, nad Assyrya, Medami y Persami (toliau — *Wolski M.* Mowa...) Wilno, 1784.

[53] *Bentkowski F.* Historia literatury polskiej. T. 2. S. 685.

[54] Ten pat. P. 686.

[55] *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński... T. 3. S. 491.

7.—1677

Autorius, norėdamas prisidėti savo darbu prie Lietuvos švietimo, manė, kad kaip tik iš Edukacinės komisijos veiklos jaunimas susilauksiąs „nesuskaičiuojamos naudos, o tarp mokslų, kurie anksčiau buvo pasmerkti žlugti, kaip tik visuotinė istorija duos daug naudos krašto piliečiams"[56]. Taigi, M. Volskio supratimu, istorijos pagrindinis uždavinys yra mokyti, šviesti žmones. Istorija M. Volskiui — tai pavyzdžių rinkinys, kuris skatina gerus darbus, moko tarnauti valstybei bei visuomenei ir, priešingai, smerkia neigiamus, to meto supratimu, reiškinius. Tokį utilitarinį požiūrį į istoriją suformulavo jau Ciceronas, sakydamas, kad istorija — tai magistra vitae. Šviečiamojo amžiaus epochoje dar ryškiau buvo pabrėžti utilitariniai istorijos uždaviniai. H. Bolingrokas savo „Laiškuose apie istorijos studijavimą ir naudą"[57] reikalavo iš istorikų, jog jie prisidėtų prie gerų piliečių auklėjimo. Istorija, H. Bolingroko nuomone, — tai moralės filosofija, kuri veikia žmogų pavyzdžio jėga. Istorijos, kuri neturėtų savo moralinių ir politinių tikslų, H. Bolingroko nuomone, negali būti. Reikia pažymėti, kad H. Bolingroko „Laiškai apie istorijos studijavimą ir naudą" XVIII a. pabaigoje buvo itin plačiai skaitomi[58].

Prancūzijos XVIII a. antrosios pusės istorikai irgi kėlė utilitarinius uždavinius istorijai. Langlė diu Fresnojus (Nicolas Lenglet du Frasnoy) vertino moralinį istorijos poveikį didžiau negu jos turinį. Istorija, jo nuomone, turi skaitytoją paveikti taip, kad jis giliau tikėtų Dievą, lavintų protą ir auklėtų širdį[59]. Panašiai istorijos tikslus suprato ir Volteras. Jis teigė, kad istorija turi žmones supažindinti su jų teisėmis ir pareigomis[60]. Taigi M. Volskio aiškinimas, kad istorija — tai gyvenimo mokykla, rodė, jog jis sekė Šviečiamojo amžiaus autorių darbais.

Knygelės autorius, formuluodamas savo darbo tikslus, nurodė, jog svarbu pažinti žmonių prigimtį, „apsvarstyti visuotinės žmonijos laimės ir nelaimių, valstybių stiprėjimo, jų patvarumo ir žlugimo priežastis"[61]. Pagaliau jis norėjo nustatyti, „kiek religija, žemdirbystė, prekyba, amatai, menai ir mokslai turėjo įtakos nuo seniausių laikų žmonių genčiai tampant laimingesnei"[62]. Kaip tik šiems klausimams nemaža dėmesio skyrė irgi Šviečiamojo amžiaus autoriai. Š. Monteskjė savo „Įstatymų dvasios" XIX knygos IV poskyryje rašė: „Daugelis dalykų valdo žmones: religija, klimatas, teisė, valdžios principai, praėjusių įvykių pavyzdys, papročiai ir įpročiai ..." Klimatas, toliau tęsė Š. Monteskjė, kaip tik ir nulėmęs žemdirbystę, meną ir mokslą. Taigi prisiminus, kad M. Volskis norėjo dar nustatyti valstybių kilimo bei žlugimo priežastis, matyti, kad jo darbas priminė Š. Monteskjė veikalus, ypač jo „Mintis apie romėnų didybės ir žlugimo priežastis".

[56] *Wolski M.* Mowa... S. 4.
[57] *Bolingbrocke H.* Letters on the study and use of History. London, 1770.
[58] *Fueter E.* Geschichte der neueren Historiographie. Berlin, 1925. S. 349.
[59] *Lenglet du Frasnoy N.* Methode pour étudier l'histoire. Paris, 1771. P. 357.
[60] Dictionnaire philosophique: Histoire. Paris, 1765. T. 2. P. 327.
[61] *Wolski M.* Mowa... S. 4.
[62] Ten pat. P. 5.

M. Volskis rašė, kad „pasaulio ir žmogaus sukūrimas yra žmonių giminės pradžia, tačiau ne istorijos tyrinėjimo objekto pradžia" [63]. Mat jis netikėjo, kad būtų galima atkurti žmonijos istoriją iki biblinio tvano. „Kas vyko nuo pasaulio pradžios iki tvano, apie tai tyli istorikai pasauliečiai, o jeigu poetai ir minėjo aukso amžių, tai iš aprašymo matyti, jog tai jų lakios vaizduotės padaras" [64]. Taigi M. Volskis aiškiai skyrė pasaulietinę istoriją nuo Biblijos legendų. Vis dėlto jis neatmetė ir biblinės tradicijos. Pasak M. Volskio, žmonės pirmiausia tikėję vieną dievą ir tik dėl žmonių genties „sugedimo" atsiradę daug dievų.

Remdamasis Biblija, M. Volskis teigė, jog tais amžiais, kai ji buvo rašoma, žmonės jau buvo prisijaukinę gyvulių ir mokėjo dirbti žemę. Mat Biblijoje sakoma, kad Abelis buvęs piemuo, o Kainas dirbęs žemę, be to, Tabalkaimas buvęs amatininkas ir apdirbdavęs varį bei geležį, taigi Biblijos rašymo laikais žmonės jau mokėję apdoroti ir metalus.

Viduramžių kronikininkų pasakojimus apie seniausius laikus, t. y. iki biblinio tvano, autorius atmetė kaip „pilnus pasakų ir falsifikacijų, kurios atsirado dėl prietarų" [65]. M. Volskis manė, jog seniausių laikų istoriją, kurios tyrimams trūksta istorinių šaltinių, galima iš dalies atkurti su hipotezių pagalba. „Hipotezės turi remtis pagrindinėmis protavimo taisyklėmis, atsižvelgiant į tris faktorius: žmogaus prigimtį, atsitiktines aplinkybes ir į sveiką kritiką". Autorius savo samprotavimus baigė taip: „Taigi, paėmę kritiką ir hipotezę už rankų, eikime ieškoti teisybės" [66].

M. Volskis stengėsi nustatyti organizuotos žmonių visuomenės susiformavimo laiką. Kaip tik ta proga jis polemizavo su Ž. Ž. Ruso teorija, pagal kurią atskiri izoliuoti individai gyveno gamtinėje būklėje kaip laimingi laukiniai. M. Volskis rašė: „Žmogus gyventi atskirai, be kitų pagalbos, negali; vienas kitam yra reikalingi, vaikui reikalinga motina, motinai — vaikas" [67]. Ž. Ž. Ruso teorijos atsiradimą M. Volskis aiškino „nepadoria prievarta ir nelygybe", kurios kaip tik atsirado visuomenėje civilizacijos amžiuje. Atmetęs Ž. Ž. Ruso teoriją, jis teigė, kad žmonės nuo pirmykštės visuomenės laikų turėję gyventi grupėmis, nes atskiri individai jungėsi, kad patenkintų savo elementarius poreikius, susirastų maisto ir apsigintų nuo plėšrūnų: „Silpnas jis (žmogus. — *A. Š.*), jeigu vienišas, o tai jau įrodo, kad yra sukurtas bendrijai, iš kurios ir laukiniai žmonės nėra išskirti; pavieniai žmonės negali duoti atkirčio plėšriesiems žvėrims, jie turi vienyti savo jėgas, gyventi grupėmis ir veikti bendrai" [68].

Tas istorinis laikotarpis, kai žmonės gyveno atskiromis grupėmis, nebuvęs jiems nei ramus, nei laimingas, nes grupės nuola-

[63] Ten pat. P. 6.
[64] Ten pat. P. 7.
[65] Ten pat. P. 11.
[66] Ten pat. P. 12.
[67] Ten pat. P. 11.
[68] Ten pat. P. 20.

tos tarpusavyje kovojo. Manydamas, jog *žmogus iš prigimties linkęs į visuomeninį gyvenimą*, M. Volskis savo knygelėje klausė, ar galima sutikti su daugelio viduramžių istorinių darbų autorių teigimu, kad žmonės nuo amžių gyveno karalių valdomi. Atsakydamas į iškeltą klausimą, M. Volskis teigė, jog, prieš susikuriant monarchijoms, valdžia priklausiusi „šeimų galvoms" [69]. Kaip tik žmonėms gyvenant šeimomis, pamažu buvo prieita nuo medžioklės prie žvėrių prijaukinimo ir pagaliau, siekiant patenkinti gausėjančius žmonių poreikius, ir prie žemdirbystės.

Žemdirbystė, M. Volskio nuomone, įvykdė tikrą perversmą žmonių visuomenėje. Kaip tik su žemdirbystės atsiradimu jis siejo valstybinės valdžios, teisės, nuosavybės, socialinės nelygybės, kultūros klostymąsi. „Iš įvairių daiktų gausybės, o to priežastis buvo žemdirbystė, eina reikalingų daiktų mainai ar prekybos pradžia. Prekyba didina turtus, o turtai gimdo naujus poreikius: iš būtinų poreikių atsiranda pasimėgavimo poreikių. Vystosi amatai, atsiranda prabangos menų ir pertekliaus dalykų. Taip pat auga turtinė nelygybė [...]. Naujos nesutarimų priežastys didina nesutarimų pavojų, todėl atsiranda ir **Teisės** poreikis" [70].

Susijungusios giminės, norėdamos užtikrinti savo žmonių ir teritorijų saugumą, atidavė karinę valdžią vadams, kurie, vykdydami teisėjų ir įstatymų leidėjų funkcijas, tapę monarchais. M. Volskio nuomone, monarcho valdžia iš pradžių nebuvo nei absoliuti, nei paveldima. Vado—monarcho interesai sutapo su valdinių interesais. Monarchas atsižvelgdavo į giminių vadų reikalavimus. Jis kviesdavo giminių vadus ir visus jam pavaldžių giminių narius į susirinkimus, kur būdavo aptariami svarbiausi klausimai. Tokia santvarka, M. Volskio nuomone, jungė įvairių sistemų elementus, „taip, atrodo, klostėsi dėl įvairių priežasčių ir aplinkybių monarchinės, aristokratinės ir demokratinės valdžios pradmenys" [71].

Apskritai „Kalbos, kurioje išdėstytos pastabos apie senovės pasaulio įvykius..." autorius siejo istorinius žmonijos laimėjimus su žemdirbystės plėtote. Tai turbūt galima aiškinti fiziokratų idėjų populiarėjimu Lietuvoje. Fiziokratai pritarė absoliutizmui ir skelbė prekybos laisvę. Jie manė žemę esant visų turtų šaltiniu, o žemdirbio darbą — visuomenės egzistavimo pagrindu. Pramonės kūrimas, kuris reikalavo investicijų ir dažnai buvo rizikingas (pvz., A. Tyzenhauzo bandymai), nebuvo Respublikoje populiarus. Didelę įtaką fiziokratų idėjoms plisti turėjo Dupono de Nemuro (Dupont de Nemours), artimo A. R. Turgo draugo, ir M. Bodo (Beaudeau) veikla Lietuvoje, kada jie ilgesnį laiką gyveno pas Vilniaus vyskupą I. Masalskį.

Savo ekonomines pažiūras Respublikos fiziokratai, pirmiausia Antanas Poplavskis [72], praturtino aštria feodalinio išnaudojimo kritika (turėdami galvoje lažą) ir didele visuomenine aistra, svetima

[69] Ten pat. P. 15.
[70] Ten pat. P. 22.
[71] Ten pat. P. 25.
[72] Zbiór niektórych materyj politycznych przez A. P. W Warszawie, 1774.

prancūzų fiziokratams. Tie bruožai artino tuometinę Respublikos ekonominę mintį su rusiškąja, ypač su žymiausiu jos atstovu Aleksandru Radiščevu [73]. Abraomas Deborinas, vertindamas fiziokratus, sako, jog jie buvę agrarinio kapitalizmo ideologai [74].

Pasak M. Volskio, susiformavusios žemdirbių bendruomenių valstybės, turėdamos pakankamai žemės ir palyginti retai gyvenamos, nebuvo linkusios į karus. Šiuo požiūriu žemdirbių bendruomenėms buvo supriešinti klajokliai: medžiotojų ir piemenų bendruomenės puldavo kaimynines žemdirbių bendruomenes, naikindavo jas arba išsivarydavo į nelaisvę. Jo nuomone, kaip tik pas klajoklius reikia ieškoti karo ir prievartos pradmenų. „Išdidūs ir kraujo ištroškę pasaulio kariautojai, kuriuos amžių aklumas prie didvyrių priskyrė, štai prievartos pradžia, kurią jūsiškiai pataikūnai nuo jūsų nuslėpė" [75].

Reikia pažymėti, jog M. Volskis savo knygelėje itin aiškiai pabrėžė savo pažiūras, nukreiptas prieš karą, grobimus, ir net mėgino daryti kai kurias aliuzijas į gyvenamojo laikotarpio tarptautinius santykius.

Apibendrindamas dvasininkų luomo valdžios susiklostymą, knygelės autorius nesistengė tai aiškinti antgamtinėmis priežastimis. Priešingai. M. Volskis rašė: „Kadangi karaliai visų pareigybių užuomazgose buvo pirmieji, tai ir religinių apeigų atlikimas jiems greičiausiai priklausė. Aukščiausio dvasininko valdžia, kaip ir skeptras, toms pačioms rankoms buvo patikėtas. Taip bent seniausių valstybių praeities paminklai rodo..." [76]

Trumpame senovės Rytų valstybių istorijos aprašyme M. Volskis daugiausia dėmesio skyrė Egiptui. Apibūdindamas jo geografinę padėtį, jis ypač pabrėžė Nilo reikšmę. Egipto monarchai itin rūpinęsi žemdirbystės plėtra, čia, pasak M. Volskio, buvęs išrastas ir medinis plūgas. Be to, Egipto monarchai neužmiršo teisės, meno ir amatų. M. Volskis, nors ir žavėjosi Egipto civilizacija ir kultūra, bet pastebėjo ir neigiamų šio krašto istorijos aspektų, nesutiko su kai kurių Vakarų Europos istorikų Egipto praeities vertinimu: „Draudimas, neleidžiantis pasitraukti vaikams nuo tėvų amato, nepaisant didžiojo Bosiujė pagyrimų, iš tikrųjų buvo ta užtvanka, kuri trukdė menų ir amatų augimui [...], o Europa daug genijų dėl to neteko" [77].

M. Volskis kritikavo Egipto faraonų polinkį į gigantiškus pastatus, aiškindamas jį ne tiktai faraonų prietarais bei ambicijomis, bet ir negailestingu faraonams priklausiusių vergų išnaudojimu. Jo įsitikinimu, Egipto faraonai siekė „sunkiu darbu juos (vergus. — *A. Š.*) apkrauti, kad galimą jų maištą atitolintų" [78].

Senosioms monarchijoms Azijoje knygelėje nedaug teskiriama

[73] Historia Polski. W-wa, 1959. T. 2. Cz. 1. S. 387.

[74] *Деборин А. М.* Социально-политические учение нового времени. М., 1958. Т. 1. С. 375.

[75] *Wolski M.* Mowa... S. 27.

[76] Ten pat. P. 30.

[77] Ten pat.

[78] Ten pat. P. 41.

vietos. Kalbant apie Asiriją, Babiloniją, Persiją, parodomas jose viešpatavęs despotinis režimas, žiaurumas, valdovų išdidumas bei pastangos užgrobti svetimas žemes. Šių valstybių aprašymą M. Volskis baigia tokiais žodžiais: „Ten viskas atsiduoda laukiniškumu ir žmonės yra barbarystėje pasinėrę". Tuo tarpu Egipte žemdirbystė, teisė ir mokslas prisidėjo „prie Egipto žmonių tobulėjimo ir laimės" [79].

M. Volskio darbas išsiskyrė iš kitų XVIII a. antrosios pusės istorijos darbų Lietuvoje ir tuo, kad jame keliamas istorinių reiškinių priežastingumo ryšys, nes M. Volskis istoriją suprato kaip vystymosi procesą. Tai nebuvo nauja pažiūra į istoriją, nes jau Žano Bodeno veikaluose „Metodas, padedantis lengviau išmokti istoriją" (Methodus ad fasilem historiarum cognitionen. Amsterdami, 1650) ir „Šešios knygos apie respubliką" (De Republica libri sex. Francofurti, 1622) randame užuominų, kad žmonijos istorija — tai vystymosi procesas. Kaip tik Ž. Bodenas pirmasis pasisakė prieš teoriją, jog žmonės kadaise gyveno aukso amžiuje.

Po Ž. Bodeno Gotfridas Leibnicas savo teiginį „Non datur saltus in natura" (šuolių gamtoje nebūna) mėgino pritaikyti ir istorijai [80].

Tačiau priežastingumo ryšį istorijos procese pagrindė Š. Monteskjė. Jis savo veikaluose „Apie įstatymų dvasią" ir „Mintys apie romėnų didybės ir žlugimo priežastis", tyrinėdamas priežasčių ir padarinių ryšį, ypač kreipė dėmesį į fizinius faktorius, būtent, — klimatas ir dirva turi lemiamą reikšmę istorijos procesui.

Ir M. Volskis savo „Kalbos, kurioje išdėstytos pastabos apie senovės pasaulio įvykius" įžanginėje dalyje, formuluodamas problemas, rėmėsi Š. Monteskjė. Ir ne tik formuluodamas, bet ir keldamas istorinių reiškinių priežastingumo ryšį, jis sekė Š. Monteskjė.

M. Volskis dėstė ne tik politinių įvykių istoriją, bet ir atskirus krašto vidaus istorijos (visuomeninio gyvenimo, ūkio, religijos, mokslo) įvykius, t. y. tuos reiškinius, kuriuos mes skiriame kultūros istorijai. Šių klausimų istorijos tyrinėjimui didžiausi nuopelnai priklauso Volterui, kuris norėjo duoti protingo žmogaus raidos vaizdą. Todėl Volteras savo darbuose, be diplomatinės ir karinės istorijos, atkreipė dėmesį į mokslą ir menų istoriją, palietė etnografiją ir ekonomiką [81]. Kaip tik šie dalykai aptariami „Kalboje, kurioje išdėstytos pastabos apie senovės pasaulio įvykius", ir todėl galime teigti, kad M. Volskis sekė Švečiamojo amžiaus autorių darbais.

Artimas M. Volskiui savo darbo uždaviniais buvo kitas istorinės knygos autorius — pijoras Domininkas Šibinskis. Jis savo veikalą pavadino „Trumpos žinios apie žymiausias pasaulio monarchijas, senovės karalystes ir respublikas" [82]. Abu šio darbo tomai turi dau-

[79] Ten pat. P. 48.

[80] *Doville A.* Le développement de la méthode historique de Leibnitz // Revue de Synthèse historique. Paris, 1911. P. 17.

[81] *Lanson G.* Wolter. W-wa, 1908. S. 38.

[82] *Szybiński D.* Krótka wiadomość o znakomitszych w świecie monarchiach, starodawnych królestwach, rzeczpospolitach. Wilno, 1813. Pirmas šios knygos leidimas, kaip tvirtina A. Karboviakas, pasirodė 1773 m. Žr.: *Karbowiak A.* O książkach

giau kaip 700 puslapių, ir savo apimtimi jis buvo didžiausias iš XVIII a. išleistų istorijos veikalų Vilniuje.

Knygos įžangoje pirmiausia aiškinama, kad „istorija yra graikiškas žodis, kuris reiškia dalykinį aprašymą ar pasakojimą apie buvusius įvykius, nurodant laiką, asmenį ir vietą, kur tie įvykiai dėjosi" [83]. Istorijos tikslai nusakomi pagal Ciceroną. D. Šibinskis rašė: „Istorijos tikslas yra ne tik patenkinti įgimtą smalsumą, bet taip pat (ir tai sudaro jos esmę) ji turi duoti naudos žmonių papročiams gerinti: kelti pasipiktinimą tuo, kas visuomet kėlė protingo žmogaus prigimties pasipiktinimą [...], praeities pavyzdžiais mokyti žmones" [84]. Taip suformulavęs istorijos tikslus, D. Šibinskis, kaip ir Šviečiamojo amžiaus autoriai, pabrėžė jos praktinę reikšmę. Be dorovės, istorija mokanti ir valdymo meno. Patirtis, kurią perteikia istorija, leidžia išvengti praeities klaidų valdžioje ir politikoje, todėl istoriją turį gerai mokėti monarchai [85]. Istorija turi parodyti gėrio triumfą prieš blogį, išryškinti proto pranašumą, išsklaidyti tamsybę. D. Šibinskis, kaip ir kiti to meto autoriai, kėlė istorijai iš esmės pragmatinius reikalavimus ir nelietė istorinės praeities tyrimo tikslų.

Lietuvos istorikai, veikiami Šviečiamojo amžiaus idėjų, teigė, jog norint su istorijos pagalba auklėti žmones, pirmiausia reikia rūpintis, kad ji teisingai nušviestų praeitį. Todėl XVIIII a. antrojoje pusėje istorinėje literatūroje vis dažniau keliama kritikos reikšmė (pavyzdys gali būti M. Volskio įžanga „Kalboje, kurioje išdėstytos pastabos apie senovės pasaulio įvykius"), tačiau mokslinės kritikos esmė nebuvo dar suprasta. Buvo sakoma, kad reikią teisingai nušviesti praeitį, o būdas tam tikslui pasiekti — kritiškas istorijos įvykių vertinimas, tačiau kritika buvo suprantama kaip moralinis požiūris, vertinant praeities įvykius ir faktus, o išvados iš jų buvo jau subordinuojamos pragmatiniams tikslams.

Taip istorinės kritikos uždavinius suprato ir D. Šibinskis. „Kiekviena istorija, kad ji būtų maloni skaityti ar klausyti, turi turėti tris savybes: ji privalo būti teisinga, trumpa ir prisidėti prie švietimo. Vaizduotės spėjimų ir teiginių be kruopštaus apsvarstymo pateikti ar priimti kaip teisingų nereikia. Darbai patikimų istorikų, kurie aprašė tai, ką jie matė, arba tų, seniausiai gyvenusių, kurie buvo arčiausiai aprašomų laikų ir kurie įvykius aprašė bešališkai, kurie nesitaikė nei su pataikavimu, nei su prietarais, daug svorio suteikė istoriniams pasakojimams. Jeigu susiduriame su abejotinomis išvadomis, tai geriau abejoti; kas yra neteisinga, reikia parodyti kaip neatitinkantį tiesos, bet nereikia sekti aklai autorių teiginiais, ypač tų, kuriems trūksta išvardytų ypatybių" [86].

D. Šibinskis teigė, jog norint kritiškai įvertinti senuosius au-

elementarnych na szkoły wojewódzkie z szasów Komisji Edukacji Narodowej. S. 76.

[83] *Szybiński D.* Krótka wiadomość... T. 1. S. 3.

[84] Ten pat.

[85] Ten pat.

[86] Ten pat. P. 8.

torius, reikia žinoti net daug smulkių dalykų. Istorikams čia labai padeda pagalbiniai istorijos mokslai, iš kurių jis pabrėžtinai išskyrė geografiją: „Geografija yra lyg dešinioji istorijos akis. Geografija — tai žinios apie kraštus, provincijas, miestus, jūras, upes ir kt., be kurių aprašymo istorija negali išsiversti. Tačiau šios žinios turi būti dvejopos: senųjų laikų geografijos, o ji aprašo, kur kadaise kokios karalystės, respublikos, provincijos ir miestai žydėjo, kurių dabar beveik jokių pėdsakų nebėra, ir šių laikų geografija, kuri nurodo kokia padėtis yra kraštų po įvykusių revoliucijų bei kokios ribos yra aprašomų karalysčių, respublikų, miestų, gyvenviečių"[87]. D. Šibinskis pirmasis ne tik iš Lietuvos, bet ir iš Lenkijos istorikų pabrėžtinai atskyrė savo gyvenamojo laikotarpio geografiją nuo istorinės geografijos. Sakydamas, kad „geografija yra lyg dešinioji istorijos akis", D. Šibinskis kartu pripažino, jog istorinė geografija — tai pagalbinė istorijos disciplina. Toks požiūris išsilaikė iki šiol, o istorinės geografijos vietą tarp pagalbinių istorijos disciplinų nustatė tarybinis istorikas prof. V. Jacunskis[88].

„Trumpų žinių apie žymiausias pasaulio monarchijas" autorius pirmasis iš Respublikos istorikų bandė įvesti savo istorijos periodizaciją, paremtą pasaulietinės istorijos įvykiais. Tiesa, ši periodizacija buvo labai schematiška ir rėmėsi neapibrėžtais kriterijais. D. Šibinskis skyrė du periodus: senovės istoriją — nuo pasaulio sukūrimo iki Romos imperijos žlugimo, ir naujųjų laikų istoriją — nuo Romos imperijos žlugimo iki XVIII a.

D. Šibinskis pirmasis iš Vilniaus istorikų bandė atskirti bažnyčios istoriją ir jos padavimus nuo pasaulietinės istorijos. „Šventoji istorija, kuri apima Bibliją, — teigė D. Šibinskis, — aprašo pasaulio ir pirmo žmogaus sukūrimą, aprašo religiją ar pačiam Dievui priklausančią pagarbą, kokiomis apeigomis Dievą garbinti...", „kas vyko Kristaus bažnyčioje nuo viešpaties žengimo į dangų iki šių dienų popiežiaus, apie tai rašo vadinamoji bažnyčios istorija". D. Šibinskis šių klausimų sakėsi neliesiąs, nes „kitokia yra pasaulietinė istorija, kuri aprašo reikalus, vykstančius tarp žmonių, ir neliečia religijos dalykų"[89]. Toks biblinės istorijos atskyrimas nuo pasaulietinės rodo, kad XVIII a. pabaigoje Lietuvos istoriografijoje pastebimas pasaulėjimo procesas.

Šios knygos įžanga — tai tipiškas bandymas išdėstyti teorinius klausimus, kurie siejosi su istorijos mokslo formavimusi. Be to, čia aiškiai matome naujų metodologinių koncepcijų pradmenis: autorius visuotinę istoriją atskiria nuo bažnytinės istorijos, pasisako už periodizaciją, kuri remiasi pasaulinės istorijos įvykiais, iškelia istorinės kritikos reikšmę.

Pirmasis tomas baigiamas Oktaviano Augusto įsigalėjimu Romoje. Čia pateiktos Egipto, Asirijos, Persijos, Graikijos ir senosios Romos istorijos apybraižos. Ypatingą dėmesį autorius skyrė tokioms asmenybėms kaip Gajus Julijus Cezaris, Aleksandras Makedonietis,

[87] Ten pat. P. 6.
[88] *Яцунский В. К.* Историческая география.
[89] *Szybiński D.* Krótka wiadomość... T. 1. S. 4.

Aristotelis, garsiems skulptoriams kaip Fidijas, Polikletas. D. Šibinskis buvo tos nuomonės, jog „žmogus, įsigilinęs į filosofiją, išsimokslinęs žmogus, kuris stengiasi įvairius sugebėjimus tobulinti, ir sumanus amatininkas, kuris dirba prie įvairių išradimų, net kiekvienas, kuris dienas ir naktis praleidžia kitus mokydamas ir tobulindamas, ne mažiau vertas pagarbos, kaip kariautojas, kovos lauke nusipelnęs garbės". Jis žavėjosi, jog pradiniame Egipto istorijos laikotarpyje viešpatavo „girtina opinija apie visų menų garbingumą ir nebuvo rodoma jokia panieka įvairiems darbams, kurie žmonių poreikius tenkino, net jokie naudingi visuomenei patarnavimai nebuvo niekinami" [90]. Taigi knygos autorius šalia monarchų ir karo vadų, įvairių pasauliečių bei dvasinių didikų veiklos vertino ir pripažino mokslo bei meno žmonių vaidmenį. Palyginti su XVIII a. pirmojoje pusėje Lietuvoje išleistais istorijos vadovėliais, kurie buvo naudojami Vilniaus akademijoje ir kur rašyta tik apie monarchų bei stambiųjų feodalų veiklą, D. Šibinskis išplėtė istorinės asmenybės supratimą. Čia kaip tik pastebime racionalizmo filosofinės krypties įtaką. Racionalizmo atstovų supratimu, ypatinga funkcija istorijoje priklausanti mokslui, nes kaip tik jis parodąs žmogaus proto galią. Mokslą plėtoja žymūs mąstytojai, o jų veikla duoda postūmį istoriniam vystymuisi. Be to, buvo manoma, kad valstybės veikėjų, žymių mokslininkų gyvenimo pavyzdžiai turi auklėjamąją įtaką ne tik jaunimui, bet ir subrendusiems žmonėms. D. Šibinskis rašė: „Iš Romos ir Atėnų gyventojų reikia imti pavyzdį. Turime savęs klausti, kaip esamomis aplinkybėmis pasielgtų Aristidas, Fokijonas, Epamindas" [91].

Savo vadovėlio pirmos dalies trečdalį D. Šibinskis skyrė Romos miesto aprašymui, Romos valstybiniams institutams, teisės dalykams ir teismams, žmonių drabužiams, šventėms, santykiams šeimoje, pinigams ir matams, kariuomenei ir jos ginklams bei tikėjimo dalykams. Vadovėlyje savo nuomonės apie įvykius jis nedėstė, samprotavimus pateikė keliose išnašose. Pirmajame tome, pasakodamas apie piramidžių statybą Egipte, D. Šibinskis, kaip ir M. Volskis, smerkė faraonus už negailestingą vergų išnaudojimą statant milžiniškus statinius, kurie neturėjo jokios praktinės naudos [92].

Vienoje išnašoje D. Šibinskis išdėstė savo pažiūras į valstybinės valdžios klostymąsi. Jis pradėjo teiginiu, jog žmonių visuomenė kadaise gyvenusi „natūralioje būklėje", kurioje viešpatavo laisvė, lygybė ir teisingumas. Valdžia, jo nuomone, pirmiausia pasireiškė šeimoje: tėvų — vaikams, senių — jauniesiems. Laikui bėgant, atsiradęs reikalas įvesti valstybinę valdžią, kuri turėjo apriboti žmonių aistras. Valstybinė valdžia galiausiai pasisavino visą valdžią žmonėms. „Su laiku teisingumui palaikyti, — rašė D. Šibinskis, — visų pritarimu buvo išrinkti šviesesnio proto ir protingesni vyrai, kurie, spręsdami kylančius ginčus, susilaukė visuotinės pagarbos. Kada įsimaišė prievarta, išdidumas, godumas ir kitos žmogaus pri-

[90] Ten pat. P. 21.
[91] Ten pat. P. 117.
[92] Ten pat. P. 39—40.

gimties ydos, pirmiausia susikūrė valdžia persekioti blogiesiems, o po to ir žmonių laisvei atimti. Štai užuomazga būsimų vargingiausių belaisvių ir viešpataujančiųjų" [93]. Taigi jis suprato istorinius reiškinius kaip besivystančius ir į valstybę žiūrėjo kaip į ilgo istorinio proceso rezultatą.

D. Šibinskis savo samprotavimais apie vergų sukilimą Sicilijoje brolių Grakchų laikais ne tiktai pasmerkė nežmonišką elgesį su belaisviais, bet pasisakė ir prieš XVIII a. klestėjusią prekybą vergais: „Taip pat dabartiniais laikais (kuriuos vadiname Šviečiamuoju amžiumi) tai vyksta! Anglai, prancūzai, portugalai ir kt. Afrikoje superka negrus, jais prekiauja, nupirktus siunčia į Ameriką, kur šie turi dirbti sunkiausius darbus didžiausiame varge" [94].

Antrajame D. Šibinskio vadovėlio tome, kur istorija baigiama XVIII a. viduriu, itin išryškėja autoriaus priešiškumas absoliutinei monarchų valdžiai. D. Šibinskis sako, kad šviesios Europos tautos, „nekalbant apie laukinius afrikiečius, amerikiečius ir azijatus, po sunkiu karalių jungų dejuoja, o šie karaliai dėl savo asmeninių užgaidų kariauja nežmoniškus ir naikinamus karus" [95].

Kitoje vietoje jis rašo: „Europos viešpačiai, prisidengdami tikrąja religija ir tobulesniu švietimu, nei pagonystėje išauklėti kitų pasaulio dalių žmonės, daugiau kaip tūkstantį metų kariauja kruvinus karus. Ir kam? Ogi kad išplėstų savo kraštų sienas, sunaikintų silpnas kaimynines valstybes, užkariautų žemes bei miestus, kurie jiems patiko dažnai tik dėl tuščios garbės". Baigdamas autorius sušunka: „O tikrosios religijos gėda! O europietiškas blizgesy, kuris esi blogesnis už barbariškų tautų grubumą" [96].

D. Šibinskis, smerkdamas vadovus, skatinančius grobiamuosius karus, rėmėsi „prigimtine teise", kuri „šviečia kiekvienam žmogui", siejo žmogaus viltis su šviesesne ateitimi. Kreipdamasis į valdovus, autorius sakė, jog jie turi „prigimtine teise" vadovautis, kad padėtų milijonams žmonių, kurie žūsta „dėl skurdo, alkio ir nepritekliaus" [97]. Tai rodo didžiai humanistines, pažangias autoriaus pažiūras, kurias suformavo ne tik visuotinės istorijos patirtis, bet ir visai nauji Respublikos gyvenimo įvykiai, ypač pirmasis jos padalijimas.

G. Lansonas savo monografijoje apie Volterą nurodė, jog šis keliomis progomis pabrėžęs, kad, rašant istorinį darbą, reikia laikytis tokių principų:

1. Reikia rašyti visuomenės, o ne karalių istoriją;

2. Reikia rašyti apie ūkio, papročių, kultūros pasikeitimus, o ne tik apie karus ir sutartis;

3. Rašant kokio nors krašto istoriją, reikia turėti galvoje visų Žemės rutulio kraštų tarpusavio priklausomybę [98].

[93] Ten pat. T. 2. P. 19—20.
[94] Ten pat. T. 1. P. 39—40.
[95] Ten pat. T. 2. P. 81—82.
[96] Ten pat. P. 44—45.
[97] Ten pat. P. 55—56.
[98] *Lanson G.* Wolter. S. 39.

Voltero istorinės idėjos tiesiogiai ar netiesiogiai turėjo įtakos ir D. Šibinskiui, kuris pirmasis iš Lietuvoje išleistų istorinių apžvalgų savo knygoje taip daug (net trečdalį) vietos skyrė kultūros dalykams.

Voltero trečiojo reikalavimo atgarsius matome šiame D. Šibinskio knygos įžangos teiginyje: „Gamtininkai, aprašydami gyvius, nepraleidžia jokios gyvių rūšies, pradedant drambliu ir baigiant smulkiausiu vabalėliu, nuo tigro iki balandžio. Todėl ir tas, kuris nori iš pagrindų pažinti žmogaus prigimtį, turi atkreipti dėmesį į tautų įvairybę, į jų įtaką vienų kitoms" [99].

D. Šibinskis iš dalies sekė Volteru, nors niekur nepasisakė, kaip Volteras, prieš bažnyčią, prieš feodalinį išnaudojimą.

Visų XVIII a. pabaigoje išleistų istorijos skaitinių ar vadovėlių autoriai, išskyrus D. Šibinskį, apsiribojo senovės istorija. Kuo tai paaiškinti? Be abejo, tam turėjo įtakos lotynų kalbos mokėjimas, Antikos klasikų istorijos raštai, Š. Monteskjė bei kitų Šviečiamojo amžiaus autorių darbai. Nemažą reikšmę turėjo ir antikinės istorijos problematika. Valstybių santvarkos pakitimai, daugybė karų, žymių karo vadų, valstybės veikėjų galerija buvo gera medžiaga moraliniams pamokymams. Antikinių istorikų darbai XVIII a. Respublikos istorikams buvo sektini idealai tiek turiniu, tiek forma [100].

M. Volskio, D. Šibinskio ir kitų XVIII a. antrosios pusės autorių istoriniai darbai, palyginti su jėzuitų Vilniaus akademijoje naudota istorine literatūra, išplėtė istorijos žinių chronologines bei teritorines ribas. Apimdami ilgesnius laiko tarpsnius, jie praturtino istorijos problematiką, o iškeldami atskirų kraštų istorinės raidos tarpusavio priklausomybę, sukūrė, pasak J. Lelevelio, istorinę platumą, kuri būtina, norint filosofiškai apibendrinti istorijos eigą. Šio laikotarpio istorinių darbų įžangose, jų išnašose randame pirmuosius teorinius bandymus apibendrinti pažiūras į istoriją. Tačiau būdingiausiu XVIII a. antrosios pusės istorinių rašinių bruožu reikia laikyti jų kompiliatiškumą. Pasirodę Lietuvoje istorijos darbai buvo užsienio autorių darbų santraukos ar kompiliacijos. J. Lelevelis tvirtino, jog tada Respublikoje „turėta tik nedidelių „compendia", kurie buvo didesnių darbų santraukos" [101].

XVIII a. antrosios pusės aptariamuose istorijos darbuose buvo pabrėžiama jų luominė paskirtis. XVIII a. istorijos visuomeninė funkcija buvo tenkinti viešpataujančios klasės ideologinius poreikius. Istoriniuose rašiniuose buvo kalbama apie privilegijuotų luomų atstovus: monarchus, bajorus, dvasininkus ir pasauliečius, einančius aukštas pareigas. Antai J. Pučinskis tvirtino rašąs tautų istoriją [102], bet iš tikrųjų rašė tik apie karalius, karo vadus ir kitus aukš-

[99] *Szybiński D.* Krótka wiadomość... T. 1. S. 37.

[100] *Rzadkowa A.* Rozwój myśli historycznej w dobie Oświecenia // Studia i materiały z dziejów nauki Polskiej. W-wa, 1958. S. 15.

[101] *Lelewel J.* Rozbiór prac historycznych Adama Naruszewicza i Tadeusza Czackiego. Poznań, 1844. S. 281.

[102] *Puczyński J.* Historia powszechna, dzieje polityczne dawnych i nowych państw. Wilno, 1774.

tus pareigūnus. Istorinės žinios, kuriose atsispindėjo liaudies padėtis, XVIII a. istorikų darbuose buvo atsitiktinės. Istorijos darbai buvo skiriami viešpataujančių klasių jaunajai kartai. Antai D. Šibinskis, J. Pučinskis savo knygų įžangose nurodė, jog jų knygos skiriamos bajorų jaunimui.

XVIII a. antrosios pusės istorijos darbai turėjo aiškiai suformuluotas politines tendencijas, skatinamas Respublikos istorinės tikrovės. Tačiau tam tikros įtakos turėjo ir istorijos darbų autorių mecenatai. Stanislovo Augusto Poniatovskio laikais beveik visa Respublikos raštija buvo galingų mecenatų globojama. Be karaliaus Stanislovo Augusto paramos vargu ar būtų pasirodžiusi M. Volskio „Kalba, kurioje išdėstytos pastabos apie senovės pasaulio įvykius", o be Adomo Čartoriskio — J. Pučinskio „Visuotinė istorija". Tačiau karalius Stanislovas Augustas ir magnatai rūpinosi ne tiek istorijos mokslu, kiek stengėsi jį padaryti tam tikros politinės krypties, ideologinio poveikio priemone. Karaliaus dvaras siekė istorinės praeities pavyzdžiais ir atitinkama jų interpretacija kelti monarcho prestižą. M. Volskis savo „Kalboje..." kaip tik išreiškė šias tendencijas, didžiai vertindamas Egipto faraonų veiklą.

Kaip mokyklose buvo dėstoma istorija, mums sunku susidaryti tikslesnį vaizdą, nes apie tai turime tik keletą pastabų generalinių vizitatorių pranešimuose.

Jau 1777 m. J. Vibickis savo pranešime nurodė, kad istorija silpnai dėstoma Vilniaus ir Kauno mokyklose. Ta proga jis pareiškė keletą minčių ir apie istoriją. Kauno mokyklos istorijos dėstytojui J. Vibickis aiškino: „Istorija moko švenčiausių ir naudingiausių tiesų, įrodo religijos senumą ir reikalingumą, kuria kylančių ir žlungančių karalysčių vaizdus, vaizduoja vidaus karų ir sąmaiščių žiaurumus, pažymi nelaimingus netvarkos padarinius, aukština dorovingus ir didžius piliečius, niekina tėvynės išdavikus ir jų sūnų menkas sielas. Istorijos profesorius privalo patraukti jaunų piliečių sielas prie to, kas skatina dorovę, meilę teisingumui ir tvarkai, ir, antra vertus, žiūrėti, kad visokios nesantaikos, nekluksnumas teisei, išdavikiškumas ir dvasios niekšiškumas sukeltų pasipiktinimą".

Apie nepatenkinamus Kauno aukštesnės mokyklos mokinių atsakymus į klausimus J. Vibickis toliau rašė: „Klausinėjami iš istorijos, man pasakojo tik pasakaites apie Romulo kilmę ir kad jį vilkė maitinusi. Papeikėm tokį istorijos profesoriaus mokymą ir nurodėm, kad tokių pasakojimų tamsybė tik žlugdo jaunuolius, o brangus laikas leidžiamas veltui, be to, padeda įsigalėti lengvatikybei, kuri jaunų piliečių charakterį žaloja" [103].

Edukacinė komisija, susipažinusi su atskirų dalykų, tarp jų ir istorijos dėstymu, reikalavo, kad istorijos dėstytojas „pirmą vietą duotų lenkų istorijai, po to pereitų prie istorijos valstybių, turinčių ryšius su mūsų kraštu dėl kaimynystės, dėl interesų ir dėl valdžių

[103] Cit. pagal: *Pohoska H.* Wizytatorowie generalni... S. 180.

panašumo"[104]. Tai lietė, žinoma, ir Lietuvos mokyklas, kurios buvo, kaip jau minėta, Vilniaus universiteto priežiūroje.

Vilniaus aukštosios mokyklos profesorius generalinis vizitatorius Dovydas Pilchovskis, 1784 m. lankydamas mokyklas Lietuvoje, ne tik aiškino Edukacinės komisijos reikalavimą kaip dėstyti istoriją, bet ir siūlė dėstytojams ir mokiniams skaityti laikraščius, kur reikia atkreipti dėmesį į istorijos bei geografijos faktus, taip pat kuo daugiau skaityti „istorinių atsiminimų"[105].

Kai kurie dėstytojai tuo prof. D. Pilchovskio siūlymu pasinaudojo. 1787 m. aplankęs Baltstogės mokyklą, generalinis vizitatorius savo pranešime rašė, jog šios mokyklos mokytojas A. Smolenskis, „skaitydamas laikraščius mokiniams rodo geografines vietoves žemėlapyje ir pasakoja apie jų praeitį. Stropesni mokiniai tas žinias užsirašo į savo žodynus (dykcionariów)". Vizitatorius taip pat pažymėjo, kad mokiniai ne tik gerai mokėjo geografiją, bet taip pat gerai atsakinėjo dabartinių laikų istoriją.

Generalinių vizitatorių pranešimų pastabas apie istorijos dėstymą mokyklose papildo pačių mokytojų pasiūlymai: „Kai kurie mokytojai vizitatoriui siūlė, kaip gerinti visuotinės ir senovės istorijos dėstymą. Kadangi istorijos kursas apima labai daug vardų ir įvykių, be to, mokyklose dėstoma ir kitų dalykų, tai mokinių atmintis nebegali visko apimti. Atrodytų, kad senovės istorija, kuri jau nebedomina mūsų amžiaus, galėtų būti sutraukta į moralinius ir sveikos politikos pamokymus, kurie yra naudingi visuomenės gyvenimui; taip pat dar reiktų perteikti svarbiausias žinias apie žymiausius karus ir jų padarinius. Visa kita reiktų palikti laisvam besimokančiųjų norui. Kas norėtų mokytis žmonijos istorijos pagal chronologinę tvarką, tuos susidomėjimas ir gera logika pastūmėtų ieškoti žinių geriausiuose istorijos šaltiniuose. Kaip tik todėl mokyklinė istorija neturi būti senovės ir naujųjų laikų žymiausių žmonių enciklopedija. Istorija turi žadinti mokinių susidomėjimą, ir todėl, kada mokytojai aiškiai pastebi, kas kelia mokinių nuobodulį, reikia tai iš istorijos pamokų pašalinti"[106].

XIX a. pradžios įvairių mokyklų vizitatorių pranešimuose irgi maža žinių apie istorijos dėstymą. Antai toks mokyklų vizitatorius kaip Ksaveras Bogušas, kurio darbai rodo jį gerokai domėjusis praeitimi, pranešime Vilniaus universitetui vos poroje vietų užsimena apie istorijos dėstymą.

Rašydamas apie Telšių mokyklą, K. Bogušas nurodė, jog čia esanti didelė medalių ir senovinių pinigų kolekcija, tačiau istorijos mokytojas nežinojęs, kaip juos panaudoti istorijos dėstymui. Kėdainių mokykloje nesą nei istorijos žemėlapių, nei atlasų. Tačiau kitose mokyklose, kaip Troškūnų, Padubysio, Žemaičių Kalvarijos, Kauno, istoriją aiškina „šviesūs žmonės, stropiai ir sugebėdami"[107].

Pastabų dėl istorijos dėstymo randame ir 1817—1818 mokslo

[104] *Łukaszewicz J.* Historya szkół... T. 2. S. 347.
[105] Cit. pagal: *Pohoska H.* Wizytatorowie generalni... S. 181.
[106] Ten pat.
[107] K. Bogušo mokyklų vizitacijos aktas // VUB. F. 13. B. 184. L. 47.

metų vizitatoriaus pranešime Vilniaus universitetui apie Kauno, Raseinių, Kražių, Kretingos ir kitas mokyklas. Apibūdindamas istorijos dėstymą, Vilniaus universiteto vizitatorius A. Jankovskis nurodė, jog mokytojai naudojąsi brolių Skžetuskių vadovėliais, M. Volskio ir D. Šibinskio istorijos darbais. Tik aptardamas Raseinių mokyklos mokytojo J. Kulikovskio istorijos pamokas, vizitatorius rašė, kad šis „atsižvelgia į amžinus gamtos dėsnius, aiškina prigimtinės ir tautų teisės tiesas. Antai savo pamokose nurodė, jog žmonių giminės tobulėjimas prisidėjo prie teisės tobulėjimo. Istorijos pamokose mokytojas pasinaudoja Monteskjė, Ženevos Piliečio ir Grocijaus darbais, aukština Aleksandrą I ir jo rūpinimąsi tauta" [108].

Šio vizitatoriaus pranešimas įdomus tuo, kad iš jo matyti, jog istorijos mokytojai, be tokių autorių kaip Ž. Ž. Ruso ir Š. Monteskjė, kuriais plačiai naudojosi M. Volskis ir D. Šibinskis, rėmėsi dar ir Hugo Grocijaus darbais. H. Grocijus atstovavo naujai buržuazinei pasaulėžiūrai [109]. Garsusis jo traktatas „Dėl karo ir taikos teisės" [110] greitai pasklido Europoje. Šio traktato studijoms keliuose Europos universitetuose buvo įsteigtos specialios katedros, o pats traktatas išverstas į kitas kalbas [111]. Traktate H. Grocijus aiškino dėsnius, kurie, jo supratimu, lemia sudėtingiausius žmonių santykius, t. y. tarptautinius santykius. Svarbiausią šio traktato idėją būtų galima nusakyti taip: vadinamoji „jus gentium" — tai tarptautinė teisė, kurios turinį sudaro įvairūs traktatai, raštiškos valstybių sutartys ir valstybių santykiai, susiklostę laikui bėgant, bet neatsispindį pasirašytose sutartyse. Visa tai negali lemti (sudaryti pagrindo) atskirų valstybių santykių, nes sutartys yra tarpusavio susitarimų rezultatas ir jos gali būti panaikintos. Tačiau yra tam tikrų natūralių dėsnių, t. y. egzistuoja visuotinių dėsnių, tiesiog prilygstančių gamtos dėsniams ir lemiančių žmonių ir atskirų valstybių santykius.

Visuomenė, kurioje gyvena žmogus, turi saugoti jo laisves ir nuosavybę. H. Grocijus, kaip buržuazinės visuomenės teoretikas, manė, jog visuomenę sudaro savininkai, kurie yra lygiateisiai ir lygiaverčiai individai. Taigi visuomenė, H. Grocijaus supratimu, yra savininkų sambūris. Todėl H. Grocijus visuomenei kelia uždavinį — ginti šios visuomenės narių laisves ir nuosavybę, bet, antra vertus, jis neneigia ir karo galimybės, kartu skiria teisingus ir neteisingus karus. Teisingi karai yra tie, kurie gina žmonių laisvę ir nuosavybę, nes visuomeninių santykių pagrindą nulemia nuosavybės neliečiamybė [112].

Adomas Mickevičius, dėstydamas istoriją Kauno mokykloje, senovės graikų ir Romos istorijos pamokose „neslepia simpatijos nuskriaustiesiems, kovojantiems dėl savo teisių, pabrėžia plebėjų kovos teisingumą dėl žemės perdalijimo, gyvomis spalvomis piešia Spar-

[108] A. Jankovskio mokyklų vizitacijos aktas // VUB. Čart. f. KC 43. L. 39.
[109] *Косминский Е. А.* Историография средних веков. С. 147.
[110] *Гроций Г.* О праве войны и мира. М., 1956.
[111] *Косминский Е. А.* Историография средних веков. С. 148.
[112] Ten pat. P. 148—154.

tako talentą, visai nekopijuodamas nei Lelevelio, nei Goltšmito, nors Goltšmito (XVIII a. anglų rašytojo) vadovėlis nuo 1814 m. buvo specialiai skirtas vidurinėms mokykloms. Ypač daug vietos Mickevičius skiria visuomeninės nelygybės faktams" [113].

Taigi dėstant istoriją jau kreipiamas dėmesys į autorius, kurie formulavo buržuazinės visuomenės teorinius pagrindus, ir reiškiamos kritiškos mintys apie esamą feodalinę santvarką ir baudžiavinę priespaudą, aukštinami žmonės, kovoję dėl laisvės.

Peržiūrėję Edukacinės komisijos generalinių vizitatorių pranešimus ir XIX a. pradžios mokyklų programas, juose dar beveik nerandame užuominų apie Lietuvos istorijos dėstymą. Lietuvos istorija kai kuriose mokyklose pažymėta VI klasių programose šalia Rusijos ir Lenkijos istorijos. Telšių mokyklos 1806/1807 mokslo metų programoje Lenkijos istorija vadinama gimtąja, o Lietuvos istorija visai neminima. Tačiau jau 1822/1823 mokslo metų programoje nurodyta, kad istorijos mokytojas Timotrijus Vencenavičius aiškinęs: „Iš Lietuvos istorijos — abejotina kilmė iš herulių ar alanų. — Vaidevutis kuria visuomenę. — Palemono atvykimas. — Jo ir jo įpėdinių viešpatavimas: Živibunto-Kukovaičio — Utenio-Ringoldo — Lietuvos karaliaus Mindaugo — Treniotos — Šventaragio — Germanto — Giligino — Romunto — Narimanto, kunigaikščių Giedraičių protėvio, Giedriaus brolio — Traidenio — Lauro (Liūtauro?). Vytenio — Gedimino — Jaunučio — Algirdo — Jogailos — Kazimiero — Skirgailos — Vytauto — Boleslovo Švitrigailos — Kazimiero Jogailaičio — Aleksandro — Žygimanto I — Žygimanto II — Augusto I — taip pat Lietuvos istorija jiems viešpataujant" [114]. Tai plačiausias Lietuvos istorijos kursas, išdėstytas to laikotarpio mokyklinėje programoje. Tačiau tokiam kursui itin tinka Lietuvos mokyklų vizitatoriaus J. Chodzkos pastaba apie istorijos dėstymą: „Dėstyme daugiau dėmesio kreipiama į atskirus asmenis, o ne į bendrą tautos padėtį, priežastis ir padarinius, turinčius įtakos [tautos] augimui ir nuopuoliui" [115].

Kražių mokyklos 1820/1821 mokslo metų programoje paminėti Lietuvos istorijos kurso fragmentai „Lietuvos kunigaikščių pradžia ir valdžia", „Jogailos atsisėdimas į Lenkijos sostą" buvo įterpti į Lenkijos istorijos bendrą kursą [116]. Po poros metų, 1822/1823 mokslo metų Kražių mokyklos programoje rašyta: „Pasakodami Lenkijos istoriją, tos klasės (VI) mokiniai išvardins ne tik visas svarbesnes krašto konstitucijas ir pranešimus apie kitas tautas, bet šalia to papasakos apie lenkus, išgarsėjusius tėvynės meile, uolumu viešajai

[113] *Abramowicz W.* Seksterny wykładów kowieńskich Adama Mickiewicza 1819—1821. Vilnius, 1956. S. 10.

[114] Telšių mokyklos programa-ataskaita // VUB. F. 2-KC. B. 516. L. 1146—1147; plg.: *Lukšienė M.* Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje. P. 148.

[115] J. Chodzkos pranešimas apie lankytas mokyklas // VUB. F. 2-KC. B. 515. L. 31.

[116] *Maciūnas V.* Lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje // Darbai ir dienos. K., 1939. T. 8. P. 214.

gerovei, narsumu ir mokslu"[117]. Lietuvos istorijos kurso fragmentai dar minimi 1820 m. ataskaitose iš Raseinių[118], 1823 m. Dotnuvos[119], 1828 m. Panevėžio[120] ir kitų mokyklų. Nurodyti tiksliau, kada mokyklose buvo pradėta dėstyti Lietuvos istorijos atskiras problemas, yra nelengva, nes vizitatoriai nepaliko nuoseklių pranešimų apie dėstomus kursus, o pateikė mokyklų darbo apibendrinimus.

Nei mokyklos vizitatorių pranešimuose, nei amžininkų atsiminimuose nepavyko rasti žinių apie Lietuvos istorijos vadovėlius. J. Chodzka, XIX a. pradžioje lankęs Telšių mokyklą, teigė, kad Lietuvos ir Lenkijos istorijos čia mokė „iš kažkokio kompendiumo, Vilniuje išleisto, kurį turi seksternuose"[121].

H. Pohoskos nuomone, istorijos dėstymas Lietuvos mokyklose apskritai nebuvo aukšto lygio, nes trūko tinkamai parengtų mokytojų, vadovėlių, žemėlapių bei atlasų[122]. Vis dėlto istorijos kursas, kuriame nebebuvo Šventraščio padavimų, kai įvykiai aiškinami be Dievo valios, kai ieškota natūralių priežasčių, — toks istorijos dėstymas veikė žmonių pažiūras. Vis daugiau kildavo konfliktų tarp mokinių ir mokytojų tikybos ir kitose pamokose, kai mokiniai atsisakydavo nuolankiai paklusti esamam režimui. Kražių mokyklos mokiniai ginčijosi dėl tikybos dalykų su kapelionu, o vadinamieji Juodieji broliai per pamokas puolę carinę monarchiją ginančių mokytojų pažiūras[123]. Naujas tendencijas mokyklose rodė ir mokytojų bylos Kražių[124] ir Kretingos[125] mokyklose.

Šių mokyklų mokytojai pasauliečiai M. Šulcas, A. Drazdauskas nesilaikė Edukacinės komisijos nurodymų atlikinėti religines apeigas ir net pasisakydavo prieš „Dievo apvaizdos" kišimąsi į žemiškuosius reikalus.

Pirmuosius mokytojus pasauliečius Edukacinės komisijos mokykloms rengė Krokuvos ir Vilniaus Vyriausiosios mokyklos.

Mokytojų pasauliečių rengimas

Edukacinei komisijai nuo pirmųjų veiklos metų iškilo alternatyva: ar savo pastangas nukreipti į programų ir vadovėlių, ar į naujų mokytojų rengimą. Komisija pasirinko pirmąjį variantą. Tačiau reformuota mokykla reikalavo pagal naują programą parengtų žmonių, kurie galėtų moksleivius mokyti gamtos, geografijos, istorijos. Tuo būdu atsirado ir būtinybė artimiausiu laiku parengti naujų

117 *Maciūnas V.* Tautinis auklėjimas ir istorija // Židinys. K., 1937. Nr. 2. P. 189.

118 Mokyklų ataskaitos // CVIA. F. 567. Ap. 2. B. 992. L. 14.

119 Vizitatoriaus M. Chlevinskio pranešimas apie mokyklą // VUB. F. 2-KC. B. 516. L. 516.

120 Ten pat. L. 770.

121 Ten pat. B. 515. L. 225.

122 *Pohoska H.* Wizytatorowie generalni... S. 182.

123 *Janulaitis A.* Juodieji broliai Kražiuose // Praeitis. K., 1933. T. 1. P. 221, 262.

124 J. Erdmano mokyklų vizitacijos protokolas // VUB. Čart. f. DC 93. L. 8.

125 A. Obronpalskio pranešimas apie mokyklas // Ten pat. Čart. f. DC 99. L. 19.

mokytojų, galinčių pakeisti tuos, kurie tapo mokytojais prieš mokyklų reformą. Naujų mokytojų reikalingumu Edukacinė komisija įsitikino 1777 m., kai Juozas Vibickis, aplankęs Vilniaus, Kauno, Merkinės ir Gardino projėzuitines mokyklas, įteikė savo pranešimą Komisijai, kuriame, kaip sakyta, atkreipęs ypatingą dėmesį į istorijos dėstymą, nurodė, kad eksjėzuitai nesugeba ar nenori prisitaikyti prie naujos mokyklų programos.

Projektus naujiems mokytojams rengti komisijai įteikė A. Poplavskis ir H. Kolontajus [126]. Juos išnagrinėjusi, Edukacinė komisija 1780 m. balandžio 28 d. nutarė nuo naujųjų mokslo metų įsteigti prie Krokuvos Vyriausiosios mokyklos institutą vidurinių mokyklų mokytojams rengti [127]. Komisija, norėdama ir Lietuvos mokyklas aprūpinti naujais mokytojais, įsakė, kad į Krokuvos Vyriausiąją mokyklą trejų metų studijoms iš Lietuvos būtų siunčiami kandidatai su prefektu. Po trejų metų būsimieji mokytojai turėjo grįžti į Vilnių, kad Vyriausiojoje mokykloje baigtų savo studijas [128]. Iš Edukacinės komisijos nurodymo matyti, kad lenkų istorikė H. Vitkovska klydo, sakydama, jog Vilniuje Vyriausiojoje mokykloje nuo 1780 m. imta rengti mokytojus pasauliečius [129]. Iš tikrųjų, kaip rodo šis Edukacinės komisijos nutarimas, Vilniaus Vyriausiojoje mokykloje mokytojus pasauliečius imta rengti tik nuo 1783 metų.

Į Krokuvos mokytojų institutą prie Vyriausiosios mokyklos atvyko Mykolas Dymidavičius, Mykolas Markovskis, Tadas Šmitas, Pranas Šopovičius ir Ksaveras Reforovskis [130]. Kartu su kandidatais atvyko ir Vilniaus Vyriausiosios mokyklos profesorius Jeronimas Stroinovskis [131], kurio pareiga buvo prižiūrėti kandidatus. Kandidatai M. Dymidavičius ir P. Šopovičius į Lietuvos mokyklas vėliau negrįžo, jie pasiliko mokytojauti Lenkijoje [132].

Kiti kandidatai su J. Stroinovskiu 1783 m. liepos 29 d. gavo 2 600 auksinų ir nurodymą tuojau persikelti į Vilniaus Vyriausiąją mokyklą, kurioje nuo naujųjų mokslo metų turėjo būti rengiami mokytojai vidurinėms mokykloms [133]. Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje būsimųjų mokytojų priežiūra buvo pavesta J. Stroinovskiui [134], kuris buvo kartu ir prigimtinės bei tautų teisės profesoriumi.

Pagrindinius mokytojų rengimo nurodymus išdėstė A. Poplavskis, vienas iš mokytojų rengimo projekto autorių. Jis savo programinėje kalboje teigė, kad kolektyviniame gyvenime esanti stipri nuolatinė tarpusavio kontrolė. Bendras gyvenimas reikalauja kolek-

[126] Apie šiuos projektus žr.: *Mrozowska K.* Walka o nauczycieli świeckich w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony. Wrocław, 1956. S. 14—32.
[127] Ten pat. P. 19.
[128] Lietuvos Vyriausiosios mokyklos posėdžių protokolai // VUB. Čart. f. DC 31. L. 34.
[129] *Witkowska H.* Komisja Edukacji Narodowej. W-wa, 1905. S. 22.
[130] *Mrozowska K.* Walka o nauczycieli świeckich... S. 36, 347.
[131] Ten pat.
[132] Ten pat. P. 131, 132.
[133] Lietuvos Vyriausiosios mokyklos posėdžių protokolai // VUB. Čart. f. DC 31. L. 47.
[134] Ten pat. L. 54.

tyvinio maitinimosi ir bendros kasos. Toks bendras būsimųjų mokytojų gyvenimas, A. Poplavskio nuomone, turi įskiepyti vienodus papročius ir nuomones, tada būsiąs pasiektas vienodas mokymas. Pasiekti tokį bendrą gyvenimą galima suformavus mokytojų luomą, o bendras luomas veda prie bendrų tikslų ir pažiūrų. Išorinis mokytojų luomo požymis turi būti dvasininkų drabužis — sutana [135]. A. Poplavskis suprato naujos reformuotos mokyklos reikalingumą. Tačiau tos mokyklos formos buvo jau labai artimos bajorų konviktams, kurių turėjo jėzuitai ir pijorai. Tačiau jis nesuprato, kad reformavus mokymo programas, t. y. įliejus naują mokymo turinį, turi būti ryžtingai pakeista ir mokyklos forma, nes kitaip naujas turinys išsprogdins senas formas arba senos formos iškraipys naują turinį. Kandidatų, kaip buvo vadinami būsimieji mokytojai, priėmimo į Vyriausiąsias mokyklas ir jų parengimo darbui sąlygas nusakė 1783 m. išleisti Edukacinės komisijos Nuostatai [136].

Kandidatus į Vyriausiąją mokyklą rengti mokytojo darbui galėjo siųsti ir atskiros mokyklos. Siunčiamieji iš vidurinių mokyklų nebuvo dvasininkai, jie, baigę studijas, buvo pirmieji mokytojai pasauliečiai Lietuvos vidurinėse mokyklose. Kandidatas, išvykdamas į Vyriausiąją mokyklą, turėdavo duoti iškilmingą pasižadėjimą, kuris buvo įrašomas į apygardos mokyklos knygą. Vyriausioji mokykla irgi turėjo teisę studentą, jo pageidavimu, priskirti prie kandidatų. Kandidatai galėjo pasirinkti mokymo kryptį, tačiau Vyriausioji mokykla nurodydavo paskaitas, kurias kandidatas turėjo lankyti. Be to, Vyriausioji mokykla prižiūrėjo, kad kandidatai nuosekliai mokytųsi, būtų dori ir dievobaimingi, o specialiai skirtas profesorius ar Vyriausiosios mokyklos sekretorius kviesdavo juos į susirinkimus, kur kandidatai būdavo supažindinami su Nuostatais ir būsimomis pareigomis. Kandidatai buvo įpareigoti eiti direktorių pareigas arba, esant reikalui, turėjo pavaduoti mokytojus vidurinėje mokykloje, esančioje prie Vyriausiosios mokyklos. Nors direktorių pareigos ir supažindino kandidatus su praktine pedagogika, bet iš tikrųjų šios pareigos skyrėsi nuo darbo, kuris laukė kandidato mokykloje. Kandidatas, būdamas direktoriumi, dirbdavo su vienu, daugiausia su dviem ar trimis moksleiviais, be to, direktorius savo globojamųjų nemokė, o tik prižiūrėjo, kad moksleiviai išmoktų pamokas ir neleistų laiko veltui. Tuo būdu direktoriaus pareigos buvo daugiau korepetitoriaus ir vaiko prižiūrėtojo negu mokytojo. Reikia pažymėti, kad iš direktorių buvo reikalaujama stropiai prižiūrėti globojamus moksleivius, kas atimdavo nemaža laiko ir trukdydavo studijoms.

Nuostatai reikalavo, kad kandidatai, išbuvę metus Vyriausiojoje mokykloje, laikytų egzaminus, po kurių buvo sprendžiama, ar jie gali likti toliau studijų tęsti, ar reikia pasitraukti iš Vyriausiosios mokyklos. Iš komisijos sudėties [137], į kurią įeidavo Vilniaus

[135] *Tync* S. K. E. N. S. 319.

[136] Ten pat. P. 612—618.

[137] Vyriausiosios mokyklos posėdžių protokolai // VUB. Čart. f. DC 10. L. 10.

aukštosios mokyklos Fizikos ir Moralės mokslų kolegijų pirmininkai ir žymiausi profesoriai, matyti, kad šiems egzaminams buvo skiriama daug dėmesio. Prieš egzaminus kolegijų pirmininkai, profesoriai ir Vyriausiosios mokyklos sekretorius turėdavo pareikšti savo nuomonę apie kiekvieną kandidatą. Po sėkmingų egzaminų prieš įrašomas į Vyriausiosios mokyklos knygas kandidatas turėdavo duoti antrą iškilmingą pasižadėjimą, kuriuo įsipareigodavo sąžiningai laikytis Edukacinės komisijos Nuostatų reikalavimų ir, baigęs studijas, nesišalinti mokytojo pareigų.

Pagal Nuostatus kandidatų studijos Vyriausiojoje mokykloje turėjo trukti ketverius metus. Gerai išlaikęs baigiamuosius egzaminus ir gerai profesorių įvertintas, kandidatas galėjo gauti daktaro laipsnį.

Kandidatai gyveno studentų bursose, pirmaisiais studijų metais gaudavo 300 auksinų stipendijos, o tolesniais — po 400 auksinų [138]. Stipendijos, kurios galėjo būti pragyvenimo šaltinis, neabejotinai turėjo tikslą sudaryti galimybes neturtingiems bajorų ir miestiečių vaikams tapti mokytojais.

Nuostatai patvirtino pasauliečių rengimą Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje vidurinių mokyklų mokytojais. Atsimenant, kad įsteigus Edukacinę komisiją, buvo suduotas pirmas smūgis bažnyčios neribotai kontrolei mokykloms, o įvedus gamtos ir tiksliuosius mokslus, buvo žengtas kitas žingsnis bažnyčios įtakai mažinti, naujoji Edukacinės komisijos priemonė — pasauliečių mokytojų rengimas vidurinėms mokykloms — dar labiau susilpnino dvasininkų pozicijas. Tačiau Nuostatai reikalavo iš kandidatų dievobaimingumo, pamaldumo [139]. Šios nuolaidos bažnyčiai tais laikais buvo visai suprantamos, nes apie visai pasaulietišką mokymą XVIII a. pabaigos sąlygomis tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje nebuvo galima ir galvoti. Pasauliečių mokytojų rengimas aukštojoje mokykloje, kur jie buvo mokomi savarankiškai mąstyti ir kritiškai vertinti įvairiausius reiškinius, kur kandidatai buvo rengiami dėstyti istorijos, geografijos ir gamtos mokslus, turėjo dar labiau mažinti bažnyčios įtaką.

1783 m. Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje, pradėjus rengti pasauliečius mokytojus vidurinėms mokykloms, kandidatais buvo priimti aštuoni vaikinai: Viktoras Eismontas, Bonaventūras Javorskis, Simonas Malevskis, Antanas Montvianiecas, Simonas Chroscickis, Mykolas Vinskas, Andrius Vonsovičius ir Tomas Žička. Kiek kandidatų priimta į Lietuvos Vyriausiąją mokyklą iki 1797 metų [140], matyti iš šios lentelės:

Įstojimo metai	1783	1784	1785	1786	1787	1788	1789	1790	1791	1792	1793
Kandidatų skaičius	8	6	8	6	8	7	10	2	9	3	2

[138] *Tync S.* K. E. N. S. 618.
[139] Ten pat. P. 615.
[140] *Żytkowicz L.* Rządy Repnina na Litwie w latach 1794—7. Wilno, 1939. S. 220.

Iš viso į Lietuvos Vyriausiąją mokyklą buvo priimti 69 pasauliečiai kandidatai. Tačiau iš Vyriausiosios mokyklos posėdžių protokolų matyti, kad ne visi kandidatai baigė studijas. Jokūbas Alseika [141], Ignas Bulhakas[142], Andrius Cimermanas [143], Stanislovas Mackevičius [144] ir Andrius Stankevičius [145] nutraukė studijas dėl pablogėjusios sveikatos. Simonas Chroscickis [146] ir Stanislovas Semaška [147] pasitraukė dėl kitų priežasčių. Taigi 7 kandidatai savo studijų Vyriausiojoje mokykloje nebaigė.

Visiškai neturime šaltinių, kurie rodytų kandidatų socialinę kilmę. Edukacinės komisijos potvarkiai šiuo aspektu nieko nesako. Galima manyti, kad kandidatai buvo išeiviai iš neturtingų bajorų ir miestiečių. Mokytojų profesija Respublikoje nebuvo gerbiama, todėl net neturtingosios bajorijos jaunuoliai mokytojo darbu negalėjo per daug susivilioti. Jis labiau galėjo patraukti miestiečius, nes davė jiems šiokių tokių galimybių susidaryti sau palankesnes gyvenimo sąlygas.

Kai kuriose Lietuvos mokyklose (pvz., Kretingos) bajorų kilmės moksleivių beveik nebuvo [148], o kandidatas J. Alseika į Lietuvos Vyriausiąją mokyklą atvyko iš Kretingos [149], tad galima manyti, kad tarp kandidatų buvo vienas kitas kilęs iš valstiečių.

Iš Lietuvos Vyriausiosios mokyklos profesorių ataskaitų, kuriose jie trumpai atpasakodavo savo skaityto kurso turinį ir nurodydavo paskaitas lankiusių studentų pavardes, galima sužinoti ir kokių disciplinų paskaitas lankė kandidatai, nes mokslo metų pradžioje kiekvienas kandidatas užsirašydavo, pas kuriuos profesorius klausys paskaitų.

Visi kandidatai lankė istorijos, geografijos, aukštosios matematikos ir fizikos paskaitas. Ataskaitos rodo, jog profesoriai rūpinosi supažindinti kandidatus su naujomis mokslinėmis teorijomis ir mokė jas taikyti gyvenime. Antai prof. Pranas Norvaiša aiškino, jog I. Niutonas tvirtinąs, kad gamtos reiškinių priežasčių reikia ieškoti daugelio bandymų ir stebėjimų teikiamose išvadose, o ne iš anksto sugalvotuose tvirtinimuose. Todėl, prof. P. Norvaišos nuomone, geriau atvirai prisipažinti nežinant, negu, norint išaiškinti visas gamtos paslaptis, išgalvoti neteisingas išvadas ir jas pateikti silpniems protams, kad jomis tikėtų [150]. Šitokie P. Norvaišos teiginiai rodo, jog jis savo paskaitose rėmėsi I. Niutono veikalu „Philosophiae naturalis principia mathematica" („Matematiniai gamtos filosofijos pagrindai").

141 Vyriausiosios mokyklos posėdžių protokolai // VUB. Čart. f. DC 9. L. 80.
142 Ten pat. L. 38.
143 Ten pat. Čart. f. DC 10. L. 25.
144 Ten pat. Čart. f. DC 9. L. 38.
145 Ten pat. L. 80.
146 Ten pat. L. 18.
147 Ten pat. Čart. f. DC 10. L. 22.
148 G. Piramovičiaus pranešimas apie mokyklas // Ten pat. Čart. f. DC 88. L. 29.
149 D. Pilchovskio pranešimas apie mokyklas // Ten pat. Čart. f. DC 82. L. 73.
150 Vyriausiosios mokyklos posėdžių protokolai // Ten pat. Čart. f. DC 10. L. 1.

Visi kandidatai klausė iškalbos (retorikos) ir prigimtinės teisės paskaitų, visi mokėsi kalbų [151]. Tam tikrus nukrypimus nuo vientisos programos galima aiškinti kandidatų ypatingu susidomėjimu kai kuriomis disciplinomis. Antai Tadas Ivanauskas 1789/1790 mokslo metais klausė bažnytinės istorijos ir teisės paskaitų. Reikia manyti, kad kandidatų gautas vidurinėse mokyklose bendrasis išsilavinimas nebuvo vienodas, ir tuomi aiškintina, kad daugelis kandidatų vienu metu klausė elementariosios ir aukštosios matematikos paskaitų [152]. Susipažinus su disciplinomis, kurių klausė būsimieji mokytojai Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje, galima teigti, kad nebuvo jokios specializacijos, kuri būtų davusi kandidatams apibrėžtą studijų kryptį. Kandidatų studijos turėjo bendrojo lavinimosi pobūdį. Dėl duomenų stokos sunku ką nors pasakyti, kiek naudos turėjo kandidatai iš paskaitų, tačiau baigusių šias studijas pasauliečių mokytojų darbą generaliniai vizitatoriai apskritai gerai vertino [153].

Edukacinės komisijos nuostatai nurodė bendrus mokytojų rengimo principus, tačiau nebuvo taisyklių, kurias disciplinas ir kuria tvarka kandidatai privalo studijuoti. Nebuvo taip pat nurodytos kandidatų teisės ir pareigos.

Kandidatus Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje beveik visą laiką globojo J. Stroinovskis. Tik 1788 m. išvykusį J. Stroinovskį pavadavo Moralės mokslų kolegijos pirmininkas Dovydas Pilchovskis [154]. 1791 m. pabaigoje ir 1792 m. pirmojoje pusėje, kai J. Stroinovskį išrinko į Civilinę ir kriminalinę deputaciją Varšuvoje, jį pavadavo buvęs kandidatas į mokytojus pasauliečius Lietuvos Vyriausiosios mokyklos prigimtinės ir tautų teisės viceprofesorius Simonas Malevskis [155].

Kasmet priimamų kandidatų skaičius, pirmaisiais metais svyravęs tarp 6 ir 8, rodo, kad Edukacinė komisija ketino lėtai keisti senuosius mokytojus eksjėzuitus pasauliečiais. Tokią išvadą patvirtina Edukacinės komisijos 1781 m. sausio 30 d. nutarimas, kad nereikią didinti pensininkų skaičiaus, o naujus mokytojus siųsti į mirusiojo vietą ar dvasininkui gavus „dvasininko duoną" [156]. Taigi pasauliečiai mokytojai galėjo užimti mokytojų vietas tik po eksjėzuitų mirties arba jiems išėjus į pensiją.

Į vienuolynų išlaikomas mokyklas mokytojai pasauliečiai, baigę studijas Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje, negalėjo būti skiriami. Vadinasi, pasaulietinimas Lietuvos provincijoje apėmė tik 19 Edukacinės komisijos išlaikomų mokyklų.

1782/1783 m. m. visų 19 Edukacinės komisijos mokyklų moky-

[151] Ten pat. L. 14.
[152] Vyriausiosios mokyklos studentų sąrašai // Ten pat. Čart. f. DC 16. L. 217.
[153] Generalinių vizitatorių mokyklų vizitacijų protokolai // Ten pat. Čart. f. DC 75. L. 38; DC 82. L. 55; DC 96. L. 7.
[154] Edukacinės komisijos raštai Lietuvos Vyriausiajai mokyklai // Ten pat. Čart. f. DC 30. L. 30.
[155] Ten pat. L. 41.
[156] *Wierzbowski T.* Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773—1794. W-wa, 1917. Zesz. 29. S. 12.

tojai buvo dvasininkai, daugiausia eksjėzuitai [157]. Po dešimties metų akademinių bendruomenių mokyklose, išlaikomose Edukacinės komisijos, iš 52 mokytojų jau 28 (54 proc.) buvo mokytojai pasauliečiai [158], bet 1796 m. iš 56 mokytojų būta tik 26 (46 proc.) mokytojų pasauliečių [159].

Edukacinės komisijos Nuostatai kėlė didelius reikalavimus mokytojams tiek dėl moralinių savybių, tiek dėl didaktinių sugebėjimų bei mokslinio pasirengimo. Mokytojas privalėjo žiūrėti į moksleivių mokymą kaip į pareigą tėvynei. Moksleiviai, baigę mokyklą, turėjo būti sveiki, garbingi, moką protauti ir tvarkyti savo namus, meilūs ir draugiški kitiems. Jie turėjo būti teisingi, pasirengę ginti kraštą, principingi ir gerbti svetimą turtą, — „visa tai sudaro mokymo objektą ir mokytojų pastangų tikslą" [160]. Šiuose Nuostatuose suformuluotas mokymo tikslas skiriasi nuo jėzuitinės mokyklos mokymo ir auklėjimo tikslų. Nuostatai nekėlė religinio auklėjimo kaip pagrindinio mokyklos darbo tikslo, nereikalaujama besąlygiško klusnumo vyresniesiems. Pirmiausia Nuostatai pabrėžė tėvynės meilę ir jos gynimą. Krinta į akis Nuostatuose iškeltas reikalavimas moksleiviams skiepyti „švenčiausią pagarbą svetimam turtui" [161], kas rodo naujos, kapitalistinių santykių vystymosi pagimdytos moralės apraišką. Šitie auklėjimo tikslai vidurinėje mokykloje turėjo būti pasiekti, dėstant istoriją. Ją aiškinant, turėjo būti atkreiptas dėmesys į valstybių kilimo ir žlugimo priežastis, į reformų reikšmę. Dėstydamas fiziką, mokytojas turėjo ypač rūpintis išmokyti matematikos, kuri, pasak Nuostatų, buvo būtina gyvenime, ypač įrengimams, keliantiems žemdirbystės produktyvumą, statyti [162]. Dėstant matematiką, reikėjo pirmiausia turėti prieš akis matavimus ir braižybą [163]. Menų ir amatų istorijos tikslas buvo sudominti amatais, pagaliau teisė ir politinės ekonomijos pagrindai glaudžiai siejosi su fiziokratizmo propaganda. Visa tai turėjo sudominti moksleivius žemdirbyste, stiprinti prekybą ir pramonę, kelti miestiečių vaidmenį, o kartu rodė reikalingumą reformų, kurios tvirtintų valstybinę valdžią.

Didėjant mokytojų pasauliečių skaičiui, vidurinėse mokyklose kilo mokslo lygis. Iš generalinių vizitatorių pranešimų matyti, kad jie buvo patenkinti mokytojų pasauliečių mokinių žiniomis. Generaliniai vizitatoriai savo pranešimuose yra nurodę mokytojų pasauliečių V. Eismonto, S. Malevskio [164], A. Vonsovičiaus, T. Žičkos [165] peda-

[157] G. Piramovičiaus pranešimas apie mokyklas // VUB. Čart. f. DC 88. L. 18—42.

[158] Lietuvos Vyriausiosios mokyklos raštai Edukacinei komisijai // Ten pat. Čart. f. DC 25. L. 103—105.

[159] Ten pat. L. 107.

[160] *Tync* S. K. E. N. S. 656.

[161] Ten pat.

[162] Ten pat. P. 673.

[163] Ten pat. P. 671.

[164] J. Erdmano pranešimas apie mokyklas // VUB. Čart. f. DC 93. L. 19, 23.

[165] Generalinių vizitatorių mokyklų vizitacijos protokolai // Ten pat. Čart. f. DC 75. L. 38; DC 82. L. 55.

goginius sugebėjimus ir tinkamą mokymo programos vykdymą. Šių mokytojų mokiniai supratę jiems teikiamas žinias ir mokėję tiksliai atsakyti į jiems užduotus klausimus. Tačiau mokytojų pasauliečių vaidmuo neapsiribojo tik savo mokyklomis. Reikia sutikti su Kamile Mrozovska, kad Lenkijoje mokytojai pasauliečiai netiesiogiai skatino kelti ir vienuolynų mokyklų mokslo lygį [166]. Tas teiginys tinka ir Lietuvai.

Visiškai suprantama, kad ne visose mokyklose mokytojų pasauliečių laimėjimai buvo vienodi. Buvo priežasčių, lėmusių jų darbo trūkumus. Ne visi mokytojai pasauliečiai baigė savo studijas. Dėl mokytojų trūkumo iš Lietuvos Vyriausiosios mokyklos dirbti į Kauno mokyklą po trejų metų studijų buvo nusiųstas Jonas Volodzka [167]. Tarp mokytojų pasauliečių buvo ir tokių, kurie visiškai nelankė Vyriausiosios mokyklos. Antai Albertas Bartolomiejus Cirinskis, dirbęs Bialos mokykloje, kandidatų studentų sąrašuose visai neminimas, o generaliniai vizitatoriai savo pranešimuose pažymi, kad jis ne dvasininkas [168].

Darbą sunkino kai kurių vadovėlių, taip pat mokymo priemonių trūkumas. Vis dėlto Vyriausiosios mokyklos auklėtiniai patys stengėsi gerinti mokymo sąlygas. Kražių mokyklos mokytojas A. Vonsovičius pasidarė žemėlapių istorijai ir geografijai dėstyti [169]. Žinoma, buvo pasauliečių mokytojų ir be iniciatyvos. Vilniaus mokyklos mokytojas Petras Kožuchovskis, neturėdamas reikiamo istorijos vadovėlio, naudojosi tik lotynų klasikų ištraukomis [170]. Be to, reikia manyti, kad pirmieji mokytojai pasauliečiai, atėję į mokyklas, buvo bajorų sutikti įtariai ir su nepasitikėjimu, kas irgi sunkino darbą [171].

Mokyklose susidarė dvi grupės mokytojų: senieji eksjėzuitai ir naujieji pasauliečiai. Vilniaus mokyklos eksjėzuitai, vadovaujami iškalbos mokytojo Motiejaus Kloko, nenorėjo paklusti Edukacinės komisijos reikalavimams [172]. Mokytojai pasauliečiai rėmė Edukacinės komisijos reformas. Tačiau, kaip sakyta, Nuostatai jiems primetė vienuoliško gyvenimo normas. Jauni mokytojai nesutiko su tuo ir priešinosi. Antai Ignas Geištaras 1792 m. apsimetė net pamišęs, kad tik jį sugrąžintų į Vilnių iš Naugarduko mokyklos, kur jį persekiojo eksjėzuitai už tai, kad jis pamilo merginą [173]. Jie nenorėjo nešioti sutanų, leisti laisvo laiko akademinių bendruomenių namuose, ištisas valandas tūnoti bažnyčioje [174]. Mokytojai pasauliečiai norėjo sukurti šeimas, gyventi normalų pasauliečio gyvenimą, o į tai buvo žiūrima kaip į mokytojo amoralumą, kaip į dalyką,

[166] *Mrozowska K.* Walka o nauczycieli świeckich. . . S. 243.
[167] Vyriausiosios mokyklos instrukcijos generaliniams vizitatoriams // VUB. Čart. f. DC 74. L. 38.
[168] D. Pilchovskio pranešimas apie mokyklas // Ten pat. Čart. f. DC 92. L. 1.
[169] D. Pilchovskio pranešimas apie mokyklas // Ten pat. Čart. f. DC 82. L. 55.
[170] J. Erdmano pranešimas apie mokyklas // Ten pat. Čart. f. DC 96. L. 11.
[171] *Mrozowska K.* Walka o nauczycieli świeckich. . . S. 93.
[172] G. Piramovičiaus pranešimas apie mokyklas // VUB. Čart. f. DC 88. L. 13.
[173] Ten pat.
[174] A. Obronpalskio pranešimas apie mokyklas // Ten pat. Čart. f. DC 91. L. 5.

nesuderinamą su mokytojo profesija. XVIII a. pabaigoje šlėktoms ir kunigams mokytojo pasauliečio normalus gyvenimas buvo nepageidautinas dalykas ir, kaip liudija Mykolo Šulco pavyzdys, dvasininkai nesiskaitė su priemonėmis, kovodami su tokiais mokytojais, kurie nesusitaikė su vienuoliška akademinių bendruomenių atmosfera.

M. Šulco byla rodo, kad nei Kretingos mokyklos prorektorius, nei generalinis vizitatorius, nei Lietuvos Vyriausiosios mokyklos rektorius M. Počobutas be pagrindo apkaltinto mokytojo negynė [175]. Edukacinėje komisijoje buvo pakankamai obskurantų rėmėjų.

Materialinė pasauliečių padėtis, kaip matyti iš jaunų mokytojų nusiskundimų generaliniams vizitatoriams, irgi buvo sunki. Jie skundėsi mažu atlyginimu, nes šešerius metus buvo atskaičiuojama už gautąją stipendiją Vyriausiojoje mokykloje. Pradedantis mokytojas per metus gaudavo 1050 auksinų, bet net 650 auksinų buvo išskaičiuojama maistui ir butui [176]. Edukacinė komisija nieko neatsakydavo į dešimtis nusiskundimų, o mokytojų atlyginimas nebuvo pakeltas. Atlyginimas mokytojams kildavo po šešerių metų, kai pasibaigdavo mokytojavimo iš pareigos laikas. Kiekvienais kitais mokslo metais prie atlyginimo prisidėdavo po 50 auksinų [177].

Nepaisant visų sunkumų, generaliniai vizitatoriai kas metai vis geriau vertino mokyklų darbą, o tokius mokytojus pasauliečius kaip Simoną Malevskį ir Tomą Žičką pasiūlė Vilniaus aukštosios mokyklos profesoriais [178]. Lietuvos mokyklos pasaulietinimas teigiamų rezultatų pasiekė todėl, kad mokyklų reforma atitiko krašto raidos tendencijas. Mokyklų programos stengėsi tenkinti ūkinius poreikius, praktinio gyvenimo uždavinius: kelti žemės ūkį, kurti manufaktūrinę pramonę ir skatinti augančią prekybą. Ši reforma buvo reikalinga pažangiai šlėktai ir miestiečiams.

Ėmus rengti mokytojus pasauliečius, kurie turėjo dėstyti gamtos, geografijos ir istorijos disciplinas pagal naujas programas, Komisijai teko pasirūpinti, jog atitinkami dalykai, tarp jų ir istorija, būtų dėstomi ir Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje.

Istorija, kaip atskira disciplina Vilniaus Vyriausiojoje mokykloje imta dėstyti nuo 1783 m. pabaigos, kai būsimieji mokytojai, vadovaujami J. Stroinovskio, iš Krokuvos atvyko į Vilniaus aukštąją mokyklą. Istorijos kursą studentams pradėjo skaityti Tomas Husaževskis.

[175] Laiškai Vyriausiosios mokyklos rektoriui M. Počobutui // Ten pat. Čart. f. DC 111. L. 14—15.

[176] *Tync* S. K. E. N. S. 702.

[177] Ten pat. P. 702—703.

[178] Edukacinės komisijos raštai Lietuvos Vyriausiajai mokyklai // VUB. Čart. f. DC 30. L. 174.

Tomas Husaževskis — visuotinės istorijos profesorius

Tomas Husaževskis gimė 1732 m. gruodžio 13 d. Varšuvoje. Pradinį mokslą gavo namie, o vėliau mokėsi Varšuvos koleginėje mokykloje [179]. Jo biografai tvirtina, kad jau mokykloje išsiskyręs puikia atmintimi ir neeiliniais gabumais tiksliesiems mokslams, literatūrai, istorijai ir teisei. T. Husaževskis jaunystėje pamėgo knygą ir meilė mokslui jį lydėjo visą gyvenimą.

1748 m., dar neturėdamas septyniolikos metų, T. Husaževskis įstojo į tuo metu žinomą Varšuvos kunigų misionierių seminariją, o 1750 m. tapo šio ordino nariu. 1754 m. kovo 22 d. T. Husaževskis davė vienuolio įžadus [180], 1752—1756 m. studijavo teologiją ir filosofiją, o 1756 m. buvo įšventintas kunigu [181].

Į jauną dvasininką atkreipė dėmesį misionierių vizitatorius Petras Hiacintas Slivickis. Tai buvo neeilinė asmenybė. Lenkų istorikas Vladislovas Smolenskis, kurio negalima įtarti simpatijomis dvasininkams, rašė, kad P. H. Slivickis buvęs vienas pirmųjų „recentiorum" filosofijos skleidėjų Respublikoje, o savo brolijos seminarijose filosofijos dėstymą valęs nuo scholastikos [182]. Jį itin gerai vertinęs karalius Stanislovas Augustas Poniatovskis, kurio kabinete tarp Voltero, Monteskjė, Ruso portretų kabojęs ir P. H. Slivickio portretas.

Šis misionierių vizitatorius ir paskyrė T. Husaževskį filosofijos profesoriumi į dvasinę seminariją Varšuvoje [183]. Po ketverių metų profesoriavimo Varšuvoje, 1760 m., T. Husaževskis kartu su dviem misionieriais J. Hardeliu ir I. Tyleniu išvyko profesoriauti į Vieną. Tais metais Vienos arkivyskupas kardinolas A. Magacis kreipėsi į misionierių vizitatorių P. H. Slivickį, prašydamas, kad misionieriai reformuotų vietos dvasinę seminariją [184]. A. Šletco tvirtinimu, A. Magacis buvęs žymus Šviečiamojo amžiaus atstovas Austrijoje [185]. Todėl galima manyti, kad Respublikos misionieriai buvo žinomi kaip palyginti apsišvietę vienuoliai, jei juos kvietė reformuoti seminariją Vienoje. Vienuolių kelionė į Vieną buvo laikoma svarbiu įvykiu brolijos istorijoje. Tuometinis misionierių generolas Liudvikas de Brasas rašė apie šį įvykį net savo 1761 m. sausio 1 d. cirkuliariniame laiške [186].

Apie T. Husaževskio penkerių metų darbą Vienoje biografai

[179] *Pohl A.* Życie J. X. T. Hussarzewskiego... S. 1.

[180] *Schletz A.* Współpraca misjonarzy z Komisją Edukacji Narodowej. Kraków, 1946. S. 78.

[181] *Giżycki J. M.* O Misjonarzach w Wilnie: Przewodnik naukowy i literacki. Lwów, 1905. T. 33. S. 1037.

[182] *Smoleński W.* Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. W-wa, 1903. S. 35.

[183] *Pohl A.* Życie J. X. T. Hussarzewskiego... S. 3.

[184] *Golański F.* Pamiątka Tomasza Hussarzewskiego... S. 55.

[185] *Schletz A.* Współpraca misjonarzy... S. 79.

[186] Recuil des principales cirsulaires des supérieurs generaux de la Congrégation de la Mision. Paris, 1879. T. 1. P. 640; žr.: *Schletz A.* Współpraca misjonarzy... S. 79.

kalba tik bendriausiomis frazėmis. F. Golanskis ir A. Polis mini, kad T. Husaževskis savo mokslingumu pelnęs visų pripažinimą ir daug prisidėjęs prie Vienos dvasinės seminarijos pertvarkymo [187].

1765 m. T. Husaževskis grįžo į Varšuvą, kur iki 1769 m. profesoriavo dvasinėje seminarijoje. A. Polis, tiesioginis T. Husaževskio gyvenimo liudininkas, pažymėjo, kad šis grįžęs iš Vienos, „vėl ėmėsi kruopščiai mokyti ir įvairiuose moksluose lavinti jaunimą; ir dirbdamas tą savo mėgstamą darbą, siekė apšviesti jam patikėtus protus ir asmeniniais pokalbiais, ir viešomis paskaitomis" [188].

1769 m. prasideda naujas T. Husaževskio gyvenimo tarpsnis. Tais metais vizitatorius P. H. Slivickis paskiria jį Vilniaus diecezinės seminarijos regentu. Vilniaus vyskupu tuo metu buvo Edukacinės komisijos pirmininkas I. Masalskis, perdavęs 1765 m. vienuoliams misionieriams Vilniaus seminariją [189]. Norėdamas padidinti seminaristų skaičių, vysk. I. Masalskis pastatė seminarijai namus ir paskyrė 10 000 auksinų metinę pašalpą [190]. 1773 m. panaikinus jėzuitų ordiną, I. Masalskis perkėlė seminariją į buvusius jėzuitų namus prie Kazimiero bažnyčios. Kas buvo seminarijos regentu 1765—1769 m., nežinome. Tapęs seminarijos vadovu, — vadovavo iki 1791 m. — T. Husaževskis ėmėsi pedagoginės veiklos. Be teologinių dalykų, kaip bažnyčios istorija, T. Husaževskis dėstė lenkų literatūrą ir prancūzų kalbą, taip pat supažindindavo savo auklėtinius ir su Lietuvos istorija [191].

1776 m. T. Husaževskis, I. Masalskio įpareigotas, išspausdino pirmąjį savo rašinį — „Vilniaus diecezijos jubiliejinė knygelė" [192]. Bet tai ne Vilniaus diecezijos istorija, o tik paaiškinimai apie atlaidus, pamokymai besirengiantiems priimti sakramentus ir pamokslininkų sąrašas.

Misionieriai, dirbantys Vilniaus diecezinėje seminarijoje, turėjo savo atskirą misijos bendruomenės namą Subačiaus gatvėje. Pagal tradiciją regentas, kitose seminarijose vadinamas prefektu, buvo ir misijos namų superioru. T. Husaževskio kaip superioro veiklą itin aukštai vertino P. H. Slivickis [193]. Ji buvo žinoma ir Respublikos karaliui Stanislovui Augustui, kuris atsiuntė jam padėkos laišką ir brangų žiedą [194].

1780 m. paskirtas Vilniaus aukštosios mokyklos rektoriumi M. Počobutas rūpinosi pritraukti į Vyriausiąją mokyklą daugiau geresnių profesorių, nes gamtos mokslams, pasaulietinei teisei ir visuotinei

[187] *Golański F.* Pamiątka Tomasza Hussarzewskiego... S. 54; *Pohl A.* Życie J. X. T. Hussarzewskiego... S. 3.

[188] *Pohl A.* Życie J. X. T. Hussarzewskiego... S. 3.

[189] *Przyałgowski W.* Żywoty biskupów wileńskich. Petersburg, 1860. T. 2. S. 196.

[190] *Kurczewski J.* Kościół zamkowy czyli katedra wileńska. Wilno, 1908. T. 1. S. 217.

[191] *Przyałgowski W.* Żywoty biskupów... T. 2. S. 196; *Giżycki J. M.* Seminaria diecezjalne w zaborze rosyjskim pod zarządem XX Misjonarzy. Kraków, 1913. S. 9.

[192] *Hussarzewski T.* Książka jubileuszowa na diecezję wileńską. Wilno, 1776.

[193] *Pohl A.* Życie J. X. T. Hussarzewskiego... S. 4.

[194] Ten pat.

istorijai dėstyti kandidatų tarp eksjėzuitų neturėta. 1782 m. M. Počobutas pasiūlė Edukacinei komisijai T. Husaževskio kandidatūrą visuotinės istorijos profesoriaus vietai. Edukacinė komisija sutiko su šia kandidatūra. T. Husaževskis dėl šio pasiūlymo kurį laiką svyravo. Jis abejojo, ar būsią galima suderinti misionierių vienuolių reikalavimus su universiteto profesoriaus pareigomis. Tačiau vysk. I. Masalskio paragintas ir ordino vyresnybės leistas, T. Husaževskis sutiko užimti profesoriaus vietą Vyriausiojoje mokykloje [195].

Pagal to meto paprotį, prieš pradedant dėstyti universitete, T. Husaževskiui 1782 m. buvo suteiktas teologijos daktaro laipsnis [196]. Paskaitas Vyriausiojoje mokykloje naujasis istorijos profesorius pradėjo skaityti 1783 m. pabaigoje [197]. M. Balinskis taip aprašė T. Husaževskio darbo pradžią universitete: „Pagaliau (1783 m. — *A. Š.*) gruodžio 5 d. pirmą kartą šviesių žmonių labui pageidaujamo dalyko — visuotinės istorijos — paskaitą skaitė naujai paskirtas profesorius kunigas Tomas Husaževskis, misionierius, diecezinės seminarijos regentas, gabus ir labai išsilavinęs žmogus. Ir dėl dalyko naujumo, ir profesoriaus privalumų, ir pagaliau todėl, kad tai buvo pirmutinė paskaita, skaitoma viešai ir iškilmingai, susirinko daugiau žmonių. Tarp jų atvyko Naugarduko šviesiausias vaivada Nesiolovskis, pats diecezijos ganytojas (I. Masalskis — *A. Š.*), o palydoje daug prelatų. Husaževskis gerai išdėstytoje paskaitoje parodė ir kritiško istorijos žinojimo naudą, ir klausantieji suprato, kad greitu laiku jis taps vienas iš geriausių Akademijos profesorių" [198].

Moralinių mokslų kolegijoje, be T. Husaževskio, dėstė D. Pilchovskis, J. Stroinovskis, M. Karpavičius, B. Sirucis, G. Kalinskis, K. Pocalojevskis. T. Husaževskis paskaitas skaitė tris kartus per savaitę [199].

Pirmoje savo dėstomojo dalyko programoje jis žadėjo klausytojams perteikti „istorines žinias su pastabomis apie valstybių atsiradimą, augimą, iškilimą ir žlugimą; apie jų teisę, dorovingumą, papročius, religiją, politiką, blizgesį, mokslus, menus, apie didžiųjų žmonių garbę, į tai ypač jis atkreips savo mokinių dėmesį [...]. Tomis visomis pastabomis sieks, kad mokinių protas įgustų kaip reikiant teisingai spręsti apie įvykius, taip pat skatintų jų širdis girtiniems atskiro žmogaus veiksmams, ir veiksmams, kurie krašto visuomenę darytų laimingesnę. Senovės istoriją pradės nuo seniausių tautų, plačiai išdėstys graikų, po to romėnų istoriją" [200].

1783 m. pradėtą senovės istorijos kursą T. Husaževskis 1785/1786 mokslo metais baigė Graikijos istorija ir tais pačiais mokslo metais pradėjo skaityti Romos istoriją [201], kurią baigė 1790/1791 mokslo metais [202]. 1791 m. pradėjo skaityti naujųjų laikų istoriją: 1791 m.

195 Ten pat; *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński... T. 3. S. 202.
196 *Pohl A.* Życie J. X. T. Hussarzewskiego... S. 5.
197 *Przyałgowski W.* Żywoty biskupów... T. 2. S. 197.
198 *Baliński M.* Dawna Akademia Wileńska. S. 273.
199 *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński... T. 2. S. 14—26.
200 Prospectus lectionum in Alma Academia et Universitate Vilnensi Schola principis M. D. Lituaniae (1783 r.) L. F 2.
201 Ten pat (1785 m.). L. M.
202 Ten pat (1790 m.). L. A.

pavasario semestrą baigė XI amžiumi, 1794 m. pavasarį — XV amžiumi ir 1796 m. pavasarį baigė naujųjų laikų istoriją XVII amžiumi [203].

1796—1797 mokslo metais T. Husaževskis pradėjo vėl skaityti senovės istorijos kursą, tačiau, kaip matyti iš 1797/1798 m. m. rudens semestro programos, savo kurse profesorius numatė padaryti kai kurių esminių pakeitimų: „Tęs praėjusiais metais pradėtą Romos istoriją ir baigs Romos Vakarų imperijos žlugimu. Po to kalbės apie šių dienų valstybių Italijos, Ispanijos, Anglijos, Prancūzijos istoriją. Taip pat skaitys Rytų imperijos bei arabų istoriją Mahometo ir jo palikuonių laikais. Aptars teisę, pažangą moksle, amatuose, žemdirbystėje, prekyboje ir apibūdins valstybių veikėjus" [204]. Pagal naujai išdėstytą programą istorijos kursą T. Husaževskis baigė 1798 m. XVIII a. vidurio įvykiais.

Kitais metais skaitomame kurse profesorius vėl padarė kiek pataisų: be Romos ir Graikijos, jis dėstė Asirijos, Finikijos, Egipto, Palestinos, Persijos ir Kartaginos istoriją [205].

1800/1801 mokslo metais, be minėtų 1797/1798 m. m. šiuolaikinių valstybių istorijos, T. Husaževskis dar žadėjo nagrinėti Vokietijos, Didžiosios Britanijos, taip pat Rusijos, Danijos, Norvegijos ir Švedijos istorijas [206]. 1800/1801 m. m. visuotinės istorijos kursą jis baigė XV a., o kitais mokslo metais jį tęsė toliau, apimdamas dar Kinijos istoriją [207].

Kaip matome, T. Husaževskis nė vienoje savo dėstomo kurso programoje neužsiminė nei apie Lietuvos, nei apie Lenkijos istoriją. Tačiau studentai, laikydami istorijos egzaminą, visgi turėjo žinoti ir apie tų kraštų praeities įvykius. Tai matyti iš J. Lelevelio atsiminimų. Jis rašė, kad 1805 m. pradžioje, laikant istorijos egzaminą pas T. Husaževskį, jam „teko kalbėti apie Lietuvos valstybės pradžią, apie Jogailaičių viešpatavimą Lenkijoje, tai nuostabus laikotarpis, tačiau jį dar reikia išryškinti (taip pasakius) įžanga, kurioje būtų paaiškinta problema" [208].

Taigi T. Husaževskis, sekdamas Šviečiamojo amžiaus istorikais, išplėtė savo kurso geografiją. Be Šiaurės Afrikos kraštų, jis skaitė ir Kinijos istoriją.

1802 m. rudenį T. Husaževskis pradėjo iš naujo savo istorijos kursą ir jį baigė 1805 m. birželio mėnesį, pasitraukdamas iš pedagoginio darbo [209].

1791 m. T. Husaževskis atsisakė regento pareigų seminarijoje, kad galėtų visą savo laiką skirti darbui Vyriausiojoje mokyklo-

[203] *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński... T. 2. S. 437.

[204] Prospectus lectionum publicarum in Alma Universitate Scientiarum Vilnensi (1797 r.) L. D 2.

[205] Ten pat (1799 m.). L. C.

[206] Ten pat (1800 m.). L. C.

[207] Ten pat (1801 m.). L. B.

[208] *Lelewel J.* Listy. Oddział pierwszy, listy do rodzieństwa pisane. Poznań, 1878. T. 1. S. 31.

[209] *Pigon S.* Raport prof. T. Hussarzewskiego o kursie historji starożytnej w r. ak. 1802—3. Wilno, 1930. S. 1.

je[210]. Šios mokyklos taryba, pripažindama jo nuopelnus, 1798 m. įtraukė į kandidatų, iš kurių turėjo būti renkamas Vilniaus universiteto rektorius, sąrašą[211]. 1803 m. T. Husaževskis dalyvavo universiteto tarybos, kuri rinko rektorių, posėdyje[212].

Universiteto studentai, siekdami didesnės pažangos moksle ir savitarpio pagalbos, 1805 m. suorganizavo tris mokslo savišvietos būrelius: Fizikų-matematikų draugiją, Moralinių mokslų draugiją ir Laisvųjų menų draugiją. Visi šie būreliai 1806 m. susibūrė į vieną Mokslų ir menų draugiją. Šio studentų savišvietos būrelio garbės nariais buvo žymiausi universiteto profesoriai P. Norvaiša, M. Počobutas, S. Jundzilas, J. Stroinovskis, P. Smuglevičius, T. Husaževskis[213].

Išėjęs 1803 m. į pensiją, T. Husaževskis dar dvejus metus skaitė paskaitas. Universitetas jam iki mirties mokėjo pensiją: 1803 m. — 961 rb, 1805 m. — 1000 rb, 1807 m. — 600 rb[214]. Paskutinius gyvenimo metus T. Husaževskis praleido Vilniaus misionierių namuose. Nustojęs skaityti paskaitas universitete, jis dar dėstė misionierių seminarijoje Šventąjį raštą ir bažnyčios istoriją. Iki gyvenimo pabaigos buvo darbštus ir tvarkingas, neleido sau jokių malonumų. Tiktai vasarą, gražiu oru, vieną kitą valandos ketvirtį pasivaikščiodavo sode. Šiaip ištisai skaitė knygas[215]. Paskutines jo gyvenimo dienas yra aprašęs A. Polis. Mirė T. Husaževskis 1807 m., „turėdamas 75 metus, tą pačią dieną ir tuo pačiu laiku, kaip ir gimė"[216].

Pirmąjį Vilniaus universiteto profesorių savo laiškuose dažnai mini J. Lelevelis. Nors T. Husaževskio studentu jis buvo tik nuo 1804 m., apie savo profesorių atsiliepia su pagarba ir aiškia simpatija. J. Lelevelio pateikiami faktai vertingi T. Husaževskio charakteristikai.

Vos tik tapęs Vilniaus universiteto studentu, J. Lelevelis laiške tėvui 1804 m. gegužės 28 d. rašė: „Visuotinę istoriją dėsto Husaževskis nuo pusės vienuoliktos iki dvyliktos pirmadieniais, trečiadieniais ir penktadieniais. Malonu būti jo paskaitose, tik bėda, jog tyliai kalba, reikia gerai pastatyti ausis, kad jį girdėtum"[217]. Laiške T. Čackiui 1806 m. pažymėjo: „Mokydamasis mokykloje, buvau užsiėmęs ir nuo jos (t. y. istorijos — *A. Š.*) atitrūkęs. 1804 m. įstojęs į Vilniaus universitetą, turėjau galimybės metus laiko klausyti kunigo Husaževskio visuotinės istorijos kurso iki pabaigos, naudojausi juo, kiek aplinkybės ir laikas leido. Pasibaigus metams, kai visuotinės istorijos katedra vakavo, šalia kitų mokslų privačiai, kiek man laikas leido, stengiausi rinkti istorijos žinias iš knygų arba

210 *Pohl A.* Życie J. X. T. Hussarzewskiego... S. 6.
211 *Golański F.* Pamiątka Tomasza Hussarzewskiego... S. 65; *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński... T. 3. S. 202.
212 *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński... T. 3. S. 15.
213 *Jabłońska-Erdmanowa Z.* Oświecenie i romantyzm w stowarzyszeniach młodzieży Wileńskiej na początku XIX w. Wilno, 1931. S. 25.
214 *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński... T. 1. S. 324, 331, 334.
215 *Pohl A.* Życie J. X. T. Hussarzewskiego... S. 6.
216 Ten pat. P. 8.
217 *Lelewel J.* Listy. Oddział pierwszy... T. 1. S. 1.

bendraudamas su nusipelniusiu profesoriumi kunigu Husaževskiu"[218]. Jau tapęs žymiu mokslininku, J. Lelevelis taip prisiminė studijų laikus: „Svarbiausia ieškojau (universitete) istorijos, bet ji greit man prapuolė. Metus dar (1804/1805) dėstė ją negirdėtai tyliu balsu savo katedroje senelis Husaževskis, o po to išėjo į pensiją pailsėti. Niekas jo nepakeitė [...]. Turėdamas pakankamai laisvo laiko, lankydavau profesorius, pagerbdamas jų amžių ir mokslingumą. Husaževskį dažniausiai. Surado jis prūsiškose giminėse tolimą mūsų giminystę, familiariau tarp mūsų pasidarė. Paprastuose pokalbiuose klausinėdavau jį apie metodus, apie istorijos mokslo dėsnius"[219].

Minėta, kad T. Husaževskis dėstė seminarijoje ir teologiją. Tačiau skaitė ją pagal misionierių tradiciją scholastiniu metodu. Vis dėlto naujos Šviečiamojo amžiaus filosofų mintys veikė ir T. Husaževskį. Jis skeptiškai vertino scholastinės filosofijos naudą žmonių gyvenime. „Tie gausingi foliantai, — sakydavęs T. Husaževskis, — ir stori tomai, argumentacijos ir konkliuzijos, ir visi bet kokiais pavadinimais scholastinio būdo ir pavidalo ne sykį išpūsti įrodymai nė vieno žmogaus patys vieni nepadarė nei protingesnio, nei šviesesnio, nei geresnio [...]. Taip tad tik per istoriją viskas geriau matoma"[220]. F. Golianskio teigimu, T. Husaževskis buvo pratęs taip sakyti: „Ko gi vertas abstraktus samprotavimas de ente, de objecto? Ontologiškai, psichologiškai, smulkmenologiškai, neišvengiant šuntakių, kuriais čia einama. Anaiptol ne kokiomis nors mokyklinėmis formomis, ne anąja sugadinta lotynų kalba, ne be pasigailėjimo žalojama iškalba, o veikiau gimtąja kalba, žmoniškesniu stiliumi turi būti dėstoma religijos istorija, bažnyčios istorija, krikščionybės mokytojų mokymas"[221].

Apie mokslinę T. Husaževskio veiklą turime maža žinių. Didesnių mokslo veikalų jis nepaliko. Jo universiteto paskaitų programos ir įžanginės paskaitos (1783 m.) duoda tik apytikrį vaizdą apie T. Husaževskį kaip istoriką. F. Golianskis tvirtino, kad jis daug „skaitė, mąstė, dirbo, mokėsi ir tobulinosi"[222]. Tačiau būtų per drąsu tvirtinti, kad T. Husaževskis buvo originalus istorijos tyrinėtojas. Vis dėlto savo dėstomąjį dalyką jis mėgo ir jį mokėjo. Bibliotekoje turėjo prancūzų naujausių istorikų veikalų ir juos su užsidegimu skaitė[223]. Vokiečių istorikų veikalais, matyt, nesinaudojo, nors vokiečių kalbą greičiausiai buvo Vienoje išmokęs. Be kita ko, jis dirbo tuo laikotarpiu, kai didžiausią įtaką turėjo Prancūzijos filosofai, iš kurių plačiai buvo žinomas S. B. Kondiljakas. Jį labai mėgo T. Husaževskis. Tačiau tai, kad jis ignoravo vokiečių mokslininkų darbus, teikė tam tikro vienpusiškumo. Taip pat svetimi jam buvo nauji

[218] Ten pat. P. 94.

[219] *Lelewel J.* Przygody w poszukiwaniach i badaniu rzeczy narodowych polskich. Poznań, 1891. S. 8.

[220] *Golański F.* Pamiątka Tomasza Hussarzewskiego... S. 57.

[221] Ten pat. P. 59.

[222] Ten pat.

[223] *Lelewel J.* Przygody w poszukiwaniach... S. 8.

istorijos tyrinėjimo metodai, kurie plačiai buvo taikomi užsienyje, o į metodinius veikalus jis žiūrėjo su neslepiamu skepticizmu [224].

Savo „Kalboje pradedant viešas visuotinės istorijos paskaitas" T. Husaževskis pareiškė, kad istorijos mokslams nėra reikalo skatinti studentus, „nes ji, tenkindama įgimtą proto smalsumą, teikia malonią pramogą žmogaus mąstymui, saldina valandas, kurias praleidžiame skaitydami arba klausydami apie praeitį, ir ne sykį, penėdama sielą, ilgas istorijai skirtas valandas paverčia trumpiausiomis akimirkomis". Istorija „tegu teikia pramogą žmogaus protui, bet kartu tegu jį šviečia, žinoma, tegu jį nuo prietarų valo, tegu jam rodo tikrąjį jo kelią, kuriuo eidamas nesuklystų: žodžiu, — tegu protą išmoko teisingai spręsti apie daiktus". „Istorija privalo, — sakė jis, — nurodyti klaidas ir piktadarystes, nurodyti fatališkus padarinius neatitaisomų nuostolių, kurie ėjo iš tų klaidų, negarbę, gėdą, kuri piktadarį žymėjo, baisų kraštų likimą, į kurį nuvedė valdžios neapdairumas; provincijų smukimą, į kurį palaidumas pastūmėjo, galingiausių valstybių žlugimą, kurį joms korupcija priartino; ir tada tam tikros žmonių aistros aprims, palengva ateis ramybė ir nuteiks žmogų klausyti išminties [...]. Istorija, pasukta naudos linkui, parodo protui šuntakius, o kartu liepia jų bijoti, nurodo prasižengimus, o drauge atgrasina nuo jų". Pagaliau „istorija pasitarnauja moralės ir politikos mokslams, susiėmusi su jais už rankų, visur šalina kliūtis, visur su jais rūpinasi visų gerove" [225].

Išdėstytos T. Husaževskio pažiūros į istoriją nėra originalios. Daug ką jis perėmė iš XVIII a. mąstytojų Voltero, S. B. Kondiljako, Langlė diu Fresnojaus, Šarlio Roleno (Charles Rollin) ir Šarlio de Sen Pjero (Charles de Saint-Pierre). Visi jie buvo įtakingi mąstytojai istorikai ir paliko gilų pėdsaką Vilniaus universiteto profesoriaus istorinėse pažiūrose.

Minėtoje T. Husaževskio kalboje aukštinamas Volteras, kad jis savo darbais prisidėjęs prie civilizacijos raidos, barbariškumo nykimo Europoje. Pritaria profesorius ir utilitarinėms Voltero pažiūroms į istoriją. T. Husaževskis turėjo žinoti bent šiuos Voltero istorinius darbus: „Liudviko XIV amžius" [226] ir „Esė apie tautų papročius ir dvasią" [227], kur Volteras aiškiausiai išdėstė savo pažiūras į istoriją. Šie abu Voltero veikalai — svarbus etapas nuo tradicinės į mokslinę istoriją. Voltero istorinių veikalų turinio ir metodo novatoriškumą sudarė tai, kad jis ryžtingai atmetė antgamtinių jėgų įtaką istorijai, pripažino proto kriterijų, reikalavo istorinės tiesos, kuri remtųsi šaltinių tyrimu. Jis teigė, kad visos gyvenimo sritys yra susijusios ir kad tai lemia istorinę tikrovę.

Volteras veikale „Esė apie tautų papročius ir dvasią" daugiausia dėmesio skyrė senovės Azijos istorijai. Savo samprotavimus apie

[224] *Chodynicki K.* Lata uniwersyteckie J. Lelewela // Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL... T. 1. S. 175.

[225] Przemowa przy roczpozęciu lekcyi publicznych historyi powszechnej w Szkole Głównej W. K. Lit. roku 1783 miana przez J. X. T. Hussarzewskiego // VUB. RS.

[226] *Voltaire F.* Le siècle de Louis XIV. Berlin, 1751.

[227] *Voltaire F.* Essai sur les moeurs et l'esprit des nations. Geneva, 1769.

žmonijos istoriją jis pradeda nuo Kinijos ir Indijos, o ne nuo „išrinktosios tautos". Jis polemizavo su bibline tradicine koncepcija dėl ankstyvojo monoteizmo ir atsisakė pripažinti žydams vieno dievo monopolį, rasdamas šį reiškinį Kinijoje ir kitose tautose. Palyginti daug vietos Volteras skyrė viduramžiams, ypač Karoliui Didžiajam, tik po to eidamas prie naujųjų laikų istorijos [228].

Apskritai Voltero visuotinės istorijos koncepcija buvo drąsus bandymas revizuoti Augustino universalizmą, ir kaip tik dėl to ji greičiausiai ir netapo XVIII a. antrosios pusės istorikams sektinu pavyzdžiu. Jo amžininkai sunkiai išsivadavo nuo įprastų ir amžiais pripažintų istorinių koncepcijų ir buvo linkę į kompromisus su senosiomis koncepcijomis [229].

Vis dėlto T. Husaževskis daugiausia pasinaudojo S. B. Kondiljako mintimis. 1775 m. S. B. Kondiljakas išleido savo veikalą „Studijų kursas Parmos kunigaikščio mokymui" [230].

Svarbiausias pažangos mechanizmas, S. B. Kondiljako nuomone, buvo toks: „permainos, įvykusios žmonių sąmonėje, formavo papročius, o moraliniai pasikeitimai darė įtakos valdžios pasikeitimui". Tačiau nuo to laiko, — priduria Kondiljakas, — kai susiformavo tie trys veiksniai, pradėjo jie sau daryti poveikį priešinga linkme, vadinasi, „valdžia daro įtakos moralei, moralė — mąstymo būdui" [231]. Sutinkamai su savo didaktiniais tikslais S. B. Kondiljakas istorijos raidą suprato kaip proto raidą, kuri vyksta globojama protingų karalių valdžios, o „liaudis, tapusi suverenu, yra laukinis gyvulys, kurio negalima prijaukinti" [232]. Jis pabrėžė aristokratijos valdžios teisėtumą, kadangi tada istorijos raidai vadovauja tie, kurie tuo yra labiausiai suinteresuoti ir moka tai geriausiai atlikti, tačiau dominuojantis vaidmuo istorijoje vis dėlto priklauso „didžiosioms asmenybėms" [233]. Mums svarbiausias yra paskutinis, šešioliktasis, šio veikalo tomas, kuriame S. B. Kondiljakas išdėstė savo pažiūras į istorijos studijas. Įžangoje autorius rašė, kad istorija turi būti politikos ir moralės mokykla, o savo auklėtiniui, Parmos kunigaikščiui, sakė: „Stenkis formuoti savo širdį ir protą. Istorija turi būti visa tavo gyvenimo mokykla, kurioje išmoksi savo pareigų" [234]. Pagrindinės tiesos, kurių negalima užmiršti studijuojant istoriją ir kurias S. B. Kondiljakas išdėstė savo veikalo šešioliktame tome, yra šios: 1) teisė ir jos institucijos — būtinai reikalingos (II skyrius); 2) teisės teisingumas ar neteisingumas yra pirmoji visokeriopo gėrio ir visokeriopo blogio visuomenėje priežastis (III skyrius); 3) kiekvienas pilietis privalo būti paklusnus valdžiai, o valdžia — teisei (IV

[228] *Косминский Е. А.* Историография средних веков. С. 192—193.
[229] *Serejski M. H.* Koncepcja historii powszechnej... S. 32.
[230] *Condillac de Bonnot S.* Cours d'étude pour l'instruction du prince de Parme aujourd'hui son altesse royale l'infant D. Ferdinand duc de Parme. Parme, 1775.
[231] Ten pat. T. 6. P. 260.
[232] Ten pat. T. 8. P. 97.
[233] Ten pat. P. 122.
[234] Ten pat. P. 8; *Kondyljak S.* O nauce historii, jakoż stosowny dodatek wyjęty z dzieł slawniejszych pisarzów w wieku zeszłym / Tłumaczenia W. Turskiego. W-wa, 1812. S. 7.

skyrius); reikia gintis nuo svetimšalių aistrų (V skyrius); valstybė neprivalo siekti kitos visuomenės laimės programos įsikūnijimo, kaip tik tos, kuri kyla iš prigimtinės teisės (VI skyrius).

Kaip matome, S. B. Kondiljako požiūris į istoriją buvo utilitarinis. Taigi T. Husaževskio kalba, pasakyta 1783 m., daug kuo primena S. B. Kondiljako mintis. Ir T. Husaževskio visuotinės istorijos programose randame daug minčių, primenančių S. B. Kondiljaką. „Šiomis pastabomis, — sakė T. Husaževskis 1783 m. programoje, — profesorius sieks to, kad įpratintų mokinių protą iš esmės ir teisingai spręsti apie daiktus, taip pat skatintų širdis girtiniems darbams, kurie pavienį žmogų, taip pat krašto visuomenę darytų laimingesnę" [235]. Istorija turi būti tikra „magistra vitae", kad „išnagrinėjus ir pažinus pagal poreikius valdymą ir papročius senovėje, jų jėgą ir prigimtinę teisę, būtų parodyta atskiro žmogaus, luomų ir institucijų pareigos; taip pat, nuodugniai išnagrinėjus geros valdžios struktūrą, būtų parodyta, kokią naudą, turtą, galią ir garbę jie duoda tautai; taip pat, kad būtų parodytos valstybių silpnumo, smukimo, nelaimių ir žlugimo priežastys".

Be S. B. Kondiljako, įtakos T. Husaževskiui darė Langlė diu Fresnojus (1674—1755). Jo veikalai buvo plačiai žinomi Respublikoje, o vienas net išleistas Vilniuje [236]. Juos savo bibliotekoje greičiausiai turėjo ir T. Husaževskis [237]. Iš profesoriaus programų galima spręsti, kad jis naudojosi dviem šio autoriaus veikalais „Istorijos pagrindai jaunimo auklėjimui" [238] ir „Istorijos mokymo metodai" [239].

Langlė diu Fresnojus, kaip ir dauguma to laikotarpio mąstytojų, istorijai skiria praktinę reikšmę. Istorija, jo nuomone, duoda moralinius pagrindus jaunimui, taip pat turi didelę reikšmę politikai [240]. Kitoje vietoje Langlė diu Fresnojus aiškina, jog istorija esanti moralės mokslo pagalbinė disciplina, turinti ne tiek spekuliatyvinę, kiek praktinę reikšmę, nes rodanti sektinus pavyzdžius. Čia jis cituoja Senekos teiginį, kurį galima pritaikyti istorijai: „Longum est iter per praecepta, breve et efficax per expempla" („Ilgas kelias — tai pamokymai, trumpas ir vaizdingas — tai pavyzdžiai") [241]. Taigi istorija turinti politiniame gyvenime labai svarbią reikšmę. Praeities pavyzdžiai gali mokyti, taip pat turi padėti kurti ateitį. Istorija šalia moralės turi padėti politikai ir teisei [242].

T. Husaževskis pasinaudojo ne tik Langlė diu Fresnojaus idėjomis, bet ir jo veikalų istorine medžiaga. Savo veikale „Istorijos

[235] *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński... T. 2. S. 436.

[236] Geografia krótka na lekcje podzielona dla nauki młodzi przez Imc. Pana Lenglet du Fresnoy po francusku napisana, a przez JP K. Nagurskiego podkomorzyca Xięstwa Żmudzkiego na język ojczysty przełożona. Wilno, 1782.

[237] *Schletz A.* Współpraca misjonarzy... S. 92.

[238] *Lenglet du Fresnoy.* Principes de l'histoire pour l'éducation de la jeunesse, par années et par leçons. Amsterdam et Leipcig, 1756—1760. T. 1—4.

[239] *Lenglet du Fresnoy.* Méthode pour étudier l'histoire avec un catalogue des principaux historiens, accompagné de remarques sur la banté de leurs ouvrages et sur le choix des meilleurs éditions. Paris, 1772—1783. T. 1—15.

[240] *Lenglet du Fresnoy.* Principes de l'histoire... T. 1. P. 10.

[241] *Lenglet du Fresnoy.* Methode pour étudier l'histoire... T. 1. P. 30.

[242] Ten pat. P. 35.

pagrindai jaunimo auklėjimui" Langlė diu Fresnojus visą istorijos kursą numatė penkeriems metams. Daugiausia vietos jis skyrė senovės istorijai, kur plačiai kalba apie mitologiją, Rytus, Graikiją ir Romą. Tik du tomai apima naujuosius laikus, iš kurių vienas — Prancūzijos istorija. Tačiau T. Husaževskiui kur kas naudingesnis galėjo būti antrasis Langlė diu Fresnojaus veikalas „Istorijos mokymo metodai", kur, be metodinių nurodymų, buvo aprašytos pagalbinės istorinės disciplinos, duotas bendras visuotinės istorijos kursas ir bibliografinė apžvalga.

Kaip matyti iš T. Husaževskio programų, daugiausia dėmesio jis skyrė senovės istorijai. Šiame kurse jis greičiausiai rėmėsi Šarliu Rolenu (1661—1741), tiek Prancūzijoje, tiek Respublikoje populiariu autoriumi, kurio vadovėliai plačiai buvo vartojami net XIX a. pradžioje [243]. Š. Roleno veikalai [244], parašyti subtiliu stiliumi, buvo skiriami jaunimui.

1802/1803 m. m. T. Husaževskio ataskaita taip pat rodytų, kad jis plačiai naudojosi Š. Rolenu. Tais metais jis pirmiausia skaitė „Dievo tautos istoriją", po to Asirijos istoriją: „asirų karalystės padalijimą, apie asirų karalių vardu viešpataujančius Ninevijoje karalius, apie Ekbatano karalius, kuriuos vadiname medų karaliais, po to apie tų karalysčių žlugimą..." Toliau jis perėjo prie Persijos istorijos, kurios pradmenis trumpai apžvelgęs plačiau kalbėjo apie Kirą, Kambizą, Darijų, Hustapą, Kserksą ir kitus, baigdamas Darijumi Kodomanu, kurį nugalėjo Aleksandras Didysis, ir pagaliau persų monarchijos žlugimą jis sujungė su graikų istorija. Persų istorijoje buvo kalbama apie tos tautos teisę, papročius ir bausmes, papasakota istorija apie Zaratustrą. Po to ėjo Egipto istorija: dievų viešpatavimas, chronologija, dinastijų skaičius. Joje buvo kalbama apie Nilą, senovės egiptiečių piramides, religiją, papročius, laidojimą, mokslą ir meną. Po to jis trumpai skaitė Finikijos ir Kartaginos istoriją ir pagaliau „buvo plačiai skaitoma Graikijos istorija, visa jos plačia apimtimi. Ir ne tik tikrosios Graikijos ir graikų kolonijų Mažojoje Azijoje, o po to Ptolomėjų valdymo Egipto, Seleukidų valdomos Asirijos, taip pat apie puikų meną, mokslą, filosofus, oratorius, menininkus buvo pateiktos žinios". Romos istorija buvo skaitoma nuo seniausiųjų laikų iki Kaligulos mirties. Ataskaitos pabaigoje pabrėžiama, kad „visur, kur buvo reikalinga, buvo naudojama kritika, visur išmintingumas, dorovingumas buvo aukštinami, klaidos ir nusikaltimai paniekinami" [245].

Įvadinėje paskaitoje išdėstęs savo pažiūrų kvintesenciją, T. Husaževskis paminėjo dar Šarlį Sen Pjerą. Iš tikrųjų jis vadinosi Šarlis Irenė Kastelis (Charles Irenee Castel; 1658—1743). Tai buvo išsilavinęs tų laikų žmogus, filosofas ir politikas, studijavęs fiziką, gam-

[243] *Serejski M. H.* Koncepcja historii powszechnej... S. 121.

[244] *Rollin Ch.* Histoire ancienne des Égyptiens, des Charthaginois, des Assyriens, des Babyloniens, des Medes et des Perses, des Macédoniens, des Grecs. Paris, 1730—1738. T. 1—13; *Rollin Ch.* Histoire Romaine. Paris, 1739. T. 1—16.

[245] *Pigon S.* Raport prof. T. Hussarzewskiego o kursie historji starożytnej w r. ad. 1802—3. S. 2—3.

tos mokslus, mediciną, filosofiją, nuosaikus politinių ir religinių pažiūrų istorikas, kuris moralizuojančiuose veikaluose sekė senaisiais istorinių įvykių aprašinėtojais, komentavo bažnytinius religinius įvykius. Lydėdamas Utrechto (1713) derybų metu kardinolą de Polinjaką, parašė pirmąjį savo darbo „Amžinos taikos projekto" tomą[246]. Jo supratimu, taiką turėjo garantuoti visų katalikų monarchų susitarimas. Šias idėjas kritikavo Volteras, o Ž. Ž. Ruso priėmė projektą palankiai.

Įvadinėje paskaitoje T. Husaževskis taip pat išdėstė savo pacifistines pažiūras: „Pastebime, kad tautos taip nebepuola pralieti kraujo, vengia karų, pradėtus greičiau baigia, kariaudamos vengia įniršio ir žiaurumų, ieško tarpininkavimo, stoja į sąjungas. Iš esmės tai silpni pradmenys, ir istorijos mokslas gali būti puiki priemonė taikos idėjoms įgyvendinti [. . .]. Tegu būna apšviestas nežinojimas, tegu būna sugėdinti prietarai, tegu blogi pavyzdžiai būna paniekinti. Toks yra istorijos tikslas, ir iš lėto ateis ramybė, tinkanti protingai prigimčiai" [247]. K. Chodinickis, vertindamas pacifistines T. Husaževskio pažiūras, rašė: „Garbingą, švelnaus charakterio misionierių žeidė XVIII a. skelbiamų humanistinių šūkių priešingybė liūdnai tikrovei. Todėl jis gyvai susidomėjo amžinos taikos idėja. Galima manyti, kad šios idėjos jis nepasisavino iš pirmųjų šaltinių, o perėmė greičiausiai iš Ruso raštų. Tai juo labiau panašu į tiesą, kad T. Husaževskio pozicijos primena Ženevos filosofo nuomonę" [248]. Panašiai kaip Ž. Ž. Ruso, kuris tvirtino, jog „šiuo metu amžina taika yra absurdiškas projektas" [249], T. Husaževskis priėjo prie išvados, kad amžinos taikos idėja yra utopija.

Taigi T. Husaževskis nesekė, išskyrus Volterą, tais filosofais ir istorikais, apie kuriuos F. Engelsas rašė: „Didieji žmonės, kurie Prancūzijoje švietė protus artėjančiai revoliucijai, patys buvo labai revoliucingai nusiteikę. Jie nepripažino jokių išorinių autoritetų, kokio pobūdžio jie bebūtų. Religija, gamtos supratimas, visuomenė, valstybinė santvarka — viskas buvo kritikuojama be mažiausio pasigailėjimo: viskas turėjo pateisinti savo egzistavimą prieš proto teismą arba išnykti. Vieninteliu visko kriterijumi pasidarė mąstantis protas" [250]. Priešingai, T. Husaževskis rėmėsi tais istorikais, kurie buvo nuosaikių tiek politinių, tiek religinių pažiūrų. Jų darbai, kaip

[246] Projekt de traité pour rende la paix perpétuelle entre les souverains chrétiens, pour maintenir toujours le commerce libre entre les nations, pour affermir beaucoup d'avantage les maisons sauveraines sur le trône. Proposé autrefois par Henry le Grand Roy de France, agrée par la Reine Elisabeth, par Jacques I Roy d'Angleterre son successeurs, et par la plupart des autres potentas d'Europe. Éclairci par M. de S. Pierre de l'Academie Francoise, cy-devant l'abbé premier aumonier de Madame. Paris, 1713.

[247] Przemowa przy rozpoczęciu lekcyi publicznych historyi powszechnej... // VUB. RS. L. 9.

[248] *Chodynicki K.* Lata uniwersyteckie J. Lelewela... S. 178.

[249] *Rousseau J. J.* Extrait du projet de paix perpétuelle de M. l'abbé de Saint-Pierre. Paris, 1761.

[250] *Engelsas F.* Anti-Diuringas. V., 1958. P. 15.

matėme, buvo persisunkę moralizavimu, jie nenutraukė ryšių nei su senaisiais istorinių įvykių atpasakotojais, nei su religine-bažnytine pasaulėžiūra. Vilniaus universiteto istorijos profesoriaus ryšį su senosiomis istorinėmis koncepcijomis galima paaiškinti tuo, kad Lietuvoje didžiulę įtaką kultūriniam gyvenimui turėjo katalikų bažnyčia, nes „monopolį intelektualiniam auklėjimui gavo dvasininkai, ir pats mokymas iš esmės buvo teologinis"[251]. Katalikų bažnyčią rėmė bajorai, kurie daugiausia buvo konservatyvūs ir atsilikę. Kaip tik todėl buvo laikomasi senosios tradicinės pažiūros į istoriją.

Iš dalies T. Husaževskio pažiūras turėjo atspindėti jam dedikuotas jo mokinių darbas „Įžanga į visuotinę, būtent bažnyčios, istoriją"[252]. Tai savotiškas bandymas sutaikyti mokslo ir religijos reikalavimus su kritišku racionalizmo mokymu. Savo kritiką T. Husaževskio mokiniai nukreipė ne tik prieš pagoniškosios senovės istorines tradicijas, bet ir prieš viduramžių kronikas: „Pakanka, jei legendą, sykį palaikytą už istoriją, vienas garsus istorikas ar pasakorius rimtai parašo, — kiti tą tučtuojau godžiai pasigauna"[253]. Tokios legendinės istorijos kritika buvo nepriimtina feodalinei diduomenei, kuri save kildino kaip tik iš legendinių protėvių.

Knygelės autoriai taip pat tvirtino, kad didesnio pasitikėjimo esą verta tai, ką istorikas pats patyrė, negu tai, ką girdėjo; artimesni tiesai esą tie dalykai, kuriuose rašoma apie savo laikus, nei dabar apie senovę, tačiau vertingiausi istorijai rašyti yra dokumentai: „Raštai ir teisiniai dokumentai turi didesnę reikšmę nei istorikų aprašymai"[254]. Vadinasi, jie pabrėžė istorinių šaltinių reikšmę istorinei tikrovei atkurti. Jie reikalavo ir mokslinės šaltinių analizės. Istorija turinti remtis kritika, kuri nustato ne tik istorinę tiesą, bet ir įrodymų teisingumą, taip pat ir bendrąją teisę ir jos ryšį su krašto poreikiais. Kritikai būtina žinoti ne tik smulkius faktus. Istorijos mokslas yra susijęs su pagalbiniais mokslais: geografija, chronologija, paleografija ir kitais. „Norinčiam, — rašo autoriai, — būti iš esmės susipažinusiam su istorija, reikia mokėti senovės rašto pažinimo būdus, nusimanyti, kokiame amžiuje ir kas rašė [...]. Ir pagaliau pažinti istorinio pasakojimo tiesą ir skirti ją nuo klastotės"[255]. Kritiką jie skirstė į „mokslinę" ir „istorinę". Pirmajai priklauso teksto perskaitymas ir supratimas bei aprašomų įvykių vietos bei laiko nustatymas; antroji ieško tiesos, remdamasi teksto turiniu. Paskutinis etapas — tai sprendimų apie žmonių veiksmus ir moralinių tiesų formulavimas.

Jeigu prisiminsime tą dėmesį, kurį istorinei kritikai skyrė T. Husaževskis, tai galima teigti, jog šiuo klausimu jis savo mokiniams turėjo nemažą įtaką.

Pati kritikos sąvoka susisiekia su nešališkumo ir objektyvizmo

[251] *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. 2-ое. изд. Т. 7. С. 360.

[252] Wstęp do historii powszechnej mianowicie kościelnej przez kleryków seminarium generalnego diecezji wileńskiej. Wilno, 1775.

[253] Ten pat. P. 13.

[254] Ten pat. P. 54.

[255] Ten pat. P. 42.

sąvokomis. Savo svarstymuose Šviečiamojo amžiaus filosofai pasisakydavo už nešališką faktų pateikimą, tačiau tai nereiškia, kad jie reikalavo objektyvaus istorijos traktavimo. Nešališkumas, jų supratimu, — tai sąžiningas istorinės tikrovės atkūrimas, neiškreipant faktų. Tačiau nešališkumo principas juk neatmeta tendencingumo. Kiekvienas istorinis įvykis vertinamas, o kiekviename vertinime pasireiškia politinė tendencija, kuri turi būti realizuota, interpretuojant tik teisingus faktus. Ir T. Husaževskio mokiniai apie istoriko nešališkumą rašė: „Istorikas, kurio raštuose yra matomas protas, rimtis, nesuinteresuotumas ir neturėjimas ryšio nė su viena iš prieštaraujančių pusių, yra vertas didesnio pasitikėjimo, nei lengvatikis, nerimtas, su viena puse susijęs ir ja suinteresuotas" [256]. Šalia šių esminių pastabų jie siūlė smalsumą išlaikyti teisingumo ribose, o istorijai atrinkti tai, „kas padėtų atlikti pareigas luomui, kuriam priklauso" [257]. Tai tipiškas feodalinis istorijos supratimas, kuriam toli iki objektyvumo.

Tvirtinimas, kad protas yra istorinio vystymosi pagrindinis faktorius, ir didaktinės tendencijos buvo plačiai paplitę tarp XVIII a. istorikų. Kaip tik todėl jų dėmesys buvo nukreiptas į žymias asmenybes. Tačiau šalia tradicinio istorijos supratimo, kaip monarchų, didvyrių, vadų, įvairių pasaulietiškų ir dvasiškų aukštų pareigūnų veiklos rezultato, imama kreipti dėmesį į mokslo žmonių, teisininkų, net į žymių pirklių ir besiformuojančios pramonės atstovų veiklą. Prasideda vadinamųjų „didžiųjų žmonių" vertinimo lūžis, kai karaliaus vainikas ar popiežiaus tiara negali užstoti nusikaltimų. Monarchų veiklos rezultatų vertinimas nuo Voltero imamas peržiūrėti: vertinamas ne paties įvykio garsumas, o to įvykio padariniai.

Kaip matėme, „Įvado" autoriai pasmerkė užkariavimus, prievartą, o pozityviai vertino monarchų taikos ir švietimo siekimus, rūpinimąsi pavaldinių gerove. T. Husaževskio mokiniai teigė, kad tik „gerai supratę didžiųjų žmonių mintis, savąsias turime taikyti prie jų, atsižvelgdami į ypatingas ir įvairias aplinkybes, turime suprasti protingumo taisykles, pagal gerus pavyzdžius nuteikti savo širdį; visa tai ir sudaro istorijos mokymosi naudą" [258]. Šiuo atveju autoriai pabrėžė kitą žymių žmonių veiklos vaidmens momentą istorijoje — didaktinę tendenciją.

Reikia pažymėti, kad kaip tik XVIII a. galutinai nusistovi visuotinės istorijos dalijimas į tris pagrindinius periodus — senovės, vidurinių ir naujųjų laikų. Pradžią tokiam istorijos dalijimui davė humanistai [259], pirmiausia Kristoforas Celiarijus [260].

Vilniaus istorikai XVIII a. skirstė istoriją periodais dar labai schematiškai, remdamiesi neapibrėžtais kriterijais. T. Husaževskis ir J. Pučinskis skyrė istorijoje du periodus: senovės istoriją — nuo

[256] Ten pat. P. 53.
[257] Ten pat. P. 72.
[258] Ten pat.
[259] *Косминский Е. А.* Историография средних веков. С. 139.
[260] *Cellarus Ch.* Historia medii aevi a temporibus Constantini Magni ad Constantinopolem a Turcas captam deducta. Jenae, 1698.

pasaulio sukūrimo iki Romos imperijos žlugimo, o naujųjų laikų istoriją — nuo Romos imperijos žlugimo iki jų laikų [261].

„Įvado" autoriai visuotinėje istorijoje skiria jau tris periodus: senovės istoriją — nuo pasaulio sukūrimo iki Romos imperijos žlugimo, viduramžius (media aetatis) — nuo Romos žlugimo iki renesanso XV a. — ir naujųjų laikų istoriją.

XVIII a., pradedant Volteru, istoriografijoje pastebimas pasaulėjimo procesas. Ji jau padeda pasaulietiškiems tikslams, įsigali ir pasaulietiškas vertinimas, tačiau pažiūros į Šv. raštą dar nebuvo vienodos. Jis ne tik nebuvo kritikuojamas, bet daugelis istorikų, kaip T. Husaževskis, jį laikė visiškai patikimu šaltiniu.

„Įvado" autoriai bandė pagrįsti bažnyčios istorijos nepriklausomybę nuo pasaulietiškų institucijų. Kadangi, jų nuomone, bažnyčia turi savo vadovus, savo teises, savo discipliną, savo vyresnybę, kuri skiriasi nuo pasaulietiškos, tai ji turi taip pat savo istoriją, kuri irgi skiriasi nuo pasaulietiškos [262]. Tačiau autoriai manė, kad abi istorijos galinčios būti vienoje knygoje ir jas galįs rašyti vienas autorius.

Būdinga tai, kad Lietuvoje paplitusių istorijų autoriai buvo dvasininkai: jėzuitai (Kražių kolegijos rektorius K. Virvičius), o po 1773 m. — eksjėzuitai ir kiti dvasininkai (Juozas ir Vincentas Skžetuskiai, T. Husaževskio mokiniai klierikai). Tačiau ir Vakarų Europoje tarp katalikų ir protestantų dvasininkų taip pat buvo nemaža istorikų.

T. Husaževskiui, kaip žinomam Vilniuje žmogui, ne kartą buvo dedikuoti įvairūs darbai: 1772 m. Vilniaus seminarijos klierikų knygelė „Pastabos apie bažnyčios istoriją" [263], kurią klierikai, matyt, vertė, vadovaujami savo profesoriaus, o 1775 m. klierikai dedikavo jam knygą „Įžanga į visuotinę, būtent bažnyčios, istoriją". Pagaliau S. Taragio poezijos rinkinyje yra odė „Tomo Husaževskio garbė" [264].

Apibendrindami T. Husaževskio reikšmę Lietuvos istorijos mokslo raidai, galėtume pasakyti, kad jis buvo toji grandis, kuri jungė XVIII a. istorijos mokslą su naująja istorija, susiformavusia Vilniaus universitete XIX a. antrajame—trečiajame dešimtmetyje. Jis parengė dirvą Joachimui Leleveliui ir Ignui Onacevičiui. Todėl, nepaisant visų ribotumų, prieštaravimų ir nenuoseklumų, T. Husaževskis laikytinas istorijos mokslo pradininku Lietuvoje.

261 *Puczyński J.* Historia powszechna, dzieje polityczne dawnych i nowych państw.

262 Wstęp do historii powszechnej... S. 31.

263 Uwagi nad historią kościelną z francuskiego na polski przełożone. Wilno, 1772.

264 *Tarenghi S.* Romani Latinarum in Imperiale Vilnensi Lyceo profesoris publico ordinari, Odarum Libri IV. Vilnae, 1805.

PABAIGOS ŽODIS

Formuojantis istorijos mokslui Lietuvoje, itin svarbią reikšmę turėjo šio dalyko dėstymas mokyklose. Švietimas aptariamuoju laikotarpiu tiesiogiai priklausė bažnyčiai. Išimtinę padėtį tarp krašto mokymo įstaigų užėmė 1579 m. įsteigta Vilniaus aukštoji mokykla, vadinamoji akademija, kurią iki XVIII a. paskutinio ketvirčio administravo jėzuitai. XVIII a. pabaigoje jau galime pastebėti naujų kultūros reiškinių. Pačią naujosios kultūros sąvoką kultūros istorikai priešina viduramžių kultūrai. Naujojoje kultūroje pirmiausia ima ryškėti pasaulietinės kultūros elementai. Pats Vilniaus universiteto organizavimas, kai krašto valdžia aukštosios mokyklos įsteigimą pristatė bažnytinei vyresnybei, kaip įvykusį faktą, rodė pasaulietinės valdžios reikšmės stiprėjimą. Tokios sekuliarizacinės tendencijos ir buvo naujosios kultūros esminis elementas. Turbūt galima teigti, jog kartu ima ryškėti ir kai kurie mokslo sekuliarizacijos elementai, nors dar ir viešpatauja feodalinis luomiškumas. Tik XVIII a. pabaigoje mokslai, tarp jų ir istorija, ima išsivaduoti iš viduramžiškos filosofijos ir teologijos.

Pirmieji Lietuvoje spausdinti istorijos vadovėliai, kurių autoriai buvo jėzuitai, dar aiškiai primena viduramžių kronikas. Panašiai kaip ir kronikose, jėzuitai savo vadovėliuose viską lemiančiais istoriniais faktais laikė karinės ir diplomatinės istorijos įvykius, ypač daug dėmesio skirdami ne tik vadovų veiklai, bet ir jų asmeniniam gyvenimui. Palyginti labai maža juose rašoma apie krašto vidaus įvykius. To laiko vadovėliuose kiek dėmesio skirta ir stichiniams gamtos reiškiniams (epidemijoms, nederliams, kometų pasirodymams). Galiausiai jėzuitų istorijos vadovėliuose, kaip ir viduramžių kronikų darbuose, istorinių įvykių eigą lemia ir tiesioginis Dievo kišimasis tiek į valstybių, tiek į atskirų žmonių likimą.

Taigi istorijos sfera buvo palyginti labai siaura. Viešpataujant feodaliniams santykiams, kitaip negalėjo ir būti. Feodalams, kurių interesus taip pat reiškė jėzuitai, buvo svarbus politinis gyvenimas (nukariavimai, jų žygių garsas, politika ir kt.). Be to, politinė istorijos proceso pusė buvo akivaizdžiausia. Nesugebėdami giliau įsiskverbti į gyvenimą, istorikai rinko, grupavo ir aprašinėjo istorinius įvykius. Kiek radikalesnio pobūdžio į istorijos ir bažnyčios santykį jėzuitų tvarkomoje akademijoje ir jų mokyklose vargu ar buvo galima tikėtis. Istorija, kaip ir filosofija, virto teologijos tar-

naite, ja buvo iliustruojami įvairūs bažnyčios teiginiai. Istorijos vadovėliuose buvo plačiai operuojama Šventraščiu, pati bažnyčios istorija glaudžiai susipynė su politine pasaulio istorija. Jėzuitams istorija buvo tarsi katalikiškosios teologijos dalis. Jie savo istoriniuose darbuose žmogų pavertė beveik bevaliu įrankiu, kurio veiklą lemia antgamtinės jėgos, pirmiausia pats Dievas.

XVII a. pirmojoje pusėje tarp Lietuvos feodalų dar buvo gyva valstybinio savarankiškumo idėja, kurios palaikymui ir išsaugojimui reikėjo žinoti ne tik savo krašto istoriją apskritai, bet orientuotis tiek kunigaikščių, tiek kitų žemvaldžių kilmės klausimuose. Kaip tik visų šių klausimų aiškinimo reikalas ir lėmė A. Kojelavičiaus-Vijūko „Lietuvos istorijos" pasirodymą. Kaip matyti iš šio darbo, tuo laiku Lietuvos istorija dar neturėjo aiškiai susiformavusio savo tyrinėjimo objekto, o mokyklose kaip atskira disciplina ji nebuvo dėstoma. A. Kojelavičiaus veikalas nėra visiškai savarankiškas darbas. Jis apdorojo ir papildė žinomą M. Strijkovskio „Kroniką", bet praleido epizodus, kurie neturėjo tiesioginio ryšio su Lietuvos praeitimi, pateikė skaitytojui stilistiškai ir logiškai baigtą darbą.

Jėzuitų istorikai savo mokykloms rašė daugiausia pasaulio istorijos vadovėlius. Išimtį sudarė P. Paprockio vadovėlis apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę bei J. A. Proišhofo, S. Rostovskio knygos ir J. A. Pošakovskio darbai. Tokia jėzuitų istorikų tendencija kilo iš legendos apie žmogaus sukūrimą ir žmonių genties išplitimą iš Adomo — visų žmonių protėvio. Be to, politinio gyvenimo skurdumas krašte, nes vadovavimas jam persikėlė į kaimyninių valstybių sostines, nedavė didesnio stimulo praeities tyrinėjimui. Mokslinės minties itin nežadino ir Vilniaus universitetas, vadovaujamas jėzuitų, kurie dėstė remdamiesi scholastine filosofija. Istorinių šaltinių rinkimas, leidimas ir kritiškas vertinimas XVIII a. pradžioje Europoje buvo istorijos kaip mokslo formavimosi pagrindas [1]. Vien J. A. Proišhofas ir S. Rostovskis stengėsi paskelbti bent kai kuriuos šaltinius, pvz., valdovų teiktas privilegijas. Tačiau Lietuvos jėzuitai nemėgino platesniu mastu leisti istorinių šaltinių ir juo labiau imtis kritiškai juos vertinti.

Apžvelgus XVIII a. pabaigoje Lietuvos mokyklose naudojamus ir pačioje Lietuvoje parengtus istorijos vadovėlius, reikia pripažinti, kad jie tiek kiekybiniu, tiek kokybiniu požiūriu buvo menki: tai kompiliaciniai darbai, skirti besimokančiam jaunimui.

Teoriniai bandymai pagrįsti naujas visuotinės istorijos koncepcijas pastebimi M. Volskio ir D. Šibinskio darbuose. Tačiau jų darbuose esanti kritika dar nebuvo nukreipta prieš biblinę bažnytinę tradiciją. Jie tik bandė atskirti mokslinio pažinimo sritį — visuotinę istoriją nuo bažnytinių padavimų. Šiuo požiūriu negalima sutikti su Lenkijos Liaudies Respublikos istorikais, kurie XVIII a. paskutinį ketvirtį vadina „šviečiamuoju laikotarpiu" pagal analogiją su Šviečiamuoju amžiumi Vakarų Europoje. Tų teorijų mechaniškai perkelti į Lietuvą negalima. Svarbiausias Šviečiamojo amžiaus uždavi-

[1] *Косминский Е. А.* Историография средних веков. С. 119.

nys Vakarų Europoje — tai kova su viduramžių liekanomis. Pradėję nuosaikiomis pažiūromis, Švietimo amžiaus atstovai Prancūzijoje baigė Deni Didro materializmu ir ateizmu. O Lietuvos istorikai, kurių didžioji dauguma buvo dvasininkai, žengė tik pirmuosius žingsnius, perimdami Švietimo amžiaus idėjas. Taigi Lietuvos istoriografijoje XVIII a. paskutinį ketvirtį reikėtų laikyti tik Švietimojo laikotarpio priešaušriu.

Nors Lietuvos istorikai naudojosi Š. Monteskjė darbais, tačiau geografinės aplinkos poveikio istorijos raidai teorija jų darbuose beveik neatsispindi, daugiau keliama valstybių kilimo ir žlugimo problema. Šios Švietimo amžiaus atstovų koncepcijos buvo taikomos prie Respublikos paskutiniojo XVIII a. ketvirčio politinių problemų. Žlungant Lenkijos—Lietuvos valstybei, buvo ieškoma atsakymo į klausimą, kas sąlygoja valstybės kilimą ir jos žlugimą.

XVIII a. paskutiniajame ketvirtyje Lietuvos mokyklose naudojami istorijos vadovėliai, palyginti su buvusiais vienuolių vadovėliais, turėjo platesnes chronologines ir teorines ribas. Apimdami ilgesnius laiko tarpsnius, naujų vadovėlių autoriai praturtino istorinę problematiką, jų knygų įžangose randame pirmuosius teorinius bandymus apibendrinti pažiūras į istoriją. Naujų tendencijų istorijoje reiškėjas XVIII a. Lietuvoje buvo vienintelis istorikas pasaulietis M. Volskis. Nors jis, kaip ir kiti istorikai, nepasisakė nei prieš bažnyčią, nei prieš feodalinį išnaudojimą, vis dėlto kritikavo viduramžišką tamsumą, religinį fanatizmą, viešpataujančių klasių egoizmą. Tačiau ir naujuose istorijos vadovėliuose buvo pabrėžiama jų luominė paskirtis, kalbama išimtinai apie privilegijuotiesiems luomams atstovaujančius asmenis.

T. Husaževskis — vienas žymiausių Vilniaus universiteto profesorių, kurio veikla turėjo nemažą įtakos kitiems istorikams. T. Husaževskis rėmėsi Švietimo amžiaus filosofų ir istorikų, ypač Voltero ir S. B. Kondiljako darbais. Jis išplėtė savo dėstomojo istorijos kurso geografiją, atkreipė dėmesį į mokslo, amatų, žemdirbystės, prekybos plėtojimąsi, pripažino istoriją esant „gyvenimo mokytoja". Jo ryšiai su žymiausiais universiteto profesoriais, pagaliau jo veikla Vilniaus universiteto Mokslinėje draugijoje rodo jo vaidmenį Vilniaus universiteto istorijos mokslo raidoje. Taip pat neabejotina, kad T. Husaževskis prisidėjo prie J. Lelevelio mokslinio parengimo, nors pastarasis palyginti neilgai klausėsi jo paskaitų. Tas faktas, kad J. Lelevelis asmeniškai lankydavosi pas profesorių ir naudojosi jo žiniomis bei ilgamete patirtimi, dar aiškiau parodo T. Husaževskio įtaką J. Leleveliui.

Aptariant XVIII a. antrosios pusės Vilniaus akademijos (T. Husaževskis) ir glaudžiai su juo susijusių (M. Volskis ir kt.) istorikų veiklą vystant istorijos mokslą ir atsimenant, kaip jie suvokė patį istorijos objektą, reikia pažymėti, kad kaip tik jie ir buvo ta grandis, kuri jungė XVIII a. pabaigos praeities sampratą su besiformuojančiu nauju istorijos supratimu, kuris Vilniaus universitete išryškėjo XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais, kai čia susiklostė savita Vilniaus istorikų mokykla.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

Sudarė *D. Leščinskienė*

TURINYS

Šidlauskas A.
Ši-16 Istorija Vilniaus universitete XVI a. pabaigoje — XIX a. pradžioje. — V.: Mokslas, 1989. — 130, [2] p.

Bibliogr. išnašose.— Asmenvardžių r-klė: p. 126—131.
ISBN 5—420—00687—1

Knygoje parodoma, kaip istorijos dalykai, nesudarydami vientiso kurso, buvo dėstomi Vilniaus universitete nuo XVI a. pabaigos, kaip jie pamažu tapo savarankiška universitete disciplina, kaip universiteto profesoriai toliau ugdė istorijos mokslą savo darbais, nors ir neturinčiais tiesioginių mokomųjų tikslų. Atskleidžiama, kiek istorijos mokslo raidai Lietuvoje buvo reikšminga Vilniaus aukštosios mokyklos sekuliarizacija XVIII a. pabaigoje. Aiškinant istorijos dėstymo poslinkius Vilniaus universitete, kai jis buvo administruojamas jėzuitų ir po XVIII a. pabaigos reformų, siekiama nustatyti, kaip šios reformos, realizuotos veikiant Šviečiamojo amžiaus filosofijai, atsiliepė visam istorinio švietimo suvokimui.

Š $\frac{0502000000—216}{M854(08)—89}$ Neskelbta MBBK 9+378(09)